

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**CEVDET PAŞA'YA GÖRE
AVRUPA TARİHİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Ekin ERDEM

BURSA 2009

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**CEVDET PAŞA'YA GÖRE
AVRUPA TARİHİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Ekin ERDEM

**Danışman
Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ**

BURSA 2009

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim/Anasanat Dalı, Tarih Bilim Dalı'nda 700742001 numaralı Ekin Erdem'in hazırladığı "Cevdet Paşa'ya Göre Avrupa Tarihi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../ 20.....

ÖZET

Yazar	: Ekin Erdem
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Tarih
Bilim Dalı	: Tarih
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: VIII + 144
Mezuniyet Tarihi	: /.... / 200
Tez Danışmanı	: Doç.Dr. Cafer Çiftçi

CEVDET PAŞA'YA GÖRE AVRUPA TARİHİ

XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun batılılaşma çabaları içinde olduğu bir zaman dilimidir. Bu tezin öznesi olan Ahmed Cevdet Paşa; idareci, kanuncu ve eğitimci olarak bu süreçte temel bir rol oynamıştır. Ancak ona asıl şöhretini kazandıran yönü kuşkusuz ki tarihçiliğidir. Otuz yılda kaleme almış olduğu 12 ciltlik Osmanlı Tarihi, halen konu aldığı dönemin (1774 – 1826) baş referansları arasındadır.

Bu çalışma, Cevdet Paşa'nın bu ünlü eserinde Avrupa Tarihi'ne ayrılmış kısımları bir araya getirmektedir. İlk bölümde XIX. Yüzyıl'daki Osmanlı İmparatorluğu ile Paşa'nın hayatı, kariyeri ve tarihçiliği ele alınmaktadır. İkinci bölüm, Tarih-i Cevdet'teki Antikçağ'dan XVIII. Yüzyıl'ın sonuna uzanan Avrupa Tarihi anlatısını içermektedir. Üçüncü ve son bölüm ise, doğrudan doğruya eserdeki Avrupa ilgisinin asıl sebebini oluşturan Fransız İhtilâli'ne ayrılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Ahmed Cevdet Paşa Fransız İhtilâli Tanzimat XIX. Yüzyıl

ABSTRACT

Author : Ekin Erdem
University : University of Uludag
Branch of Science : History
Thesis Character : Postgraduate Thesis
Number of Paper : VIII + 144
Date of Graduate : /.... / 200
Thesis Adviser : Doç.Dr. Cafer Çiftçi

EUROPEAN HISTORY BY CEVDET PASHA'S SIGHT

XIX. Century is the era which Ottoman Empire was in attempts of westernization. Ahmed Cevdet Pasha, the subject of this discourse, had played a main role in this process, as an administrator, a jurist and an educationist. But certainly he is most famous with his historian front. The Ottoman history he wrote in thirty years, is still one of the principal references of the time he approached (1774 – 1826).

This discourse collects the parts that are devoted to European history from his renowned opus. The first part includes the view of Ottoman Empire during the XIX. Century, Pasha's life, career and histography. The second part contains the European history narration of Tarih-i Cevdet, from antiquity to the end of XVIII. Century. The third and the last part is directly dedicated to French Revolution, which constitutes the central interest to European history of this opus.

Key Words

Ahmed Cevdet Pasha French Revolution Tanzimat XIXth Century

ÖN SÖZ

XIX. Yüzyıl, Avrupa ülkelerinin dünya üzerinde tartışmasız bir egemenlik kurmalarına sahne olduğu gibi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ülkeleri model alan bir dönüşüm süreci içinde bulunduğu zaman dilimidir. Ülkemizde modern devlet teşkilâtının temellerini atan Tanzimat idaresi, kendinden önceki yapıyı kaldırmamakla beraber, hukuktan eğitime, teknikten sanata kadar akla gelebilecek hemen bütün alanlarda Avrupa ülkelerindeki kurum, kanun ve metotları, olduğu gibi yurda sokmaya çalışmış veya en azından onlardan esinlenmiştir.

Böyle bir süreç, doğrudan veya dolaylı yoldan olsun, bir ülkenin iç dinamikleri, yani kendi kadroları tarafından yürütülüyorsa, burada merak çekecek ilk soru, model alınmak istenen ülkelerin bu kadrolarca ne kadar tanındığı veya nasıl tanınabileceğidir. Belki öncelikle bu ülkelere gönderilecek elçi veya gözlemcilerin oynayabileceği rol akla gelebilir. Ancak XVIII. Yüzyıl'da denenmiş olan bu yöntem sadece kısmî bir sonuç vermiştir. Zira bu tür görevlilerin yapabileceği, en nihayet, bu ülkelerde gördükleri kurum, teşkilât ve uygulamaları olduğu gibi tasvir etmekle sınırlıdır. Oysa bütün bu unsurlar bir tarihî gelişim sürecinin mahsulleridir. Şu halde kendi bünyesine yabancı modelleri tatbik etmek isteyen kadrolara düşen, öncelikle bu modellerin patentine sahip ülkelerin geçmişlerini araştırmaktır.

Bu çalışma, Tanzimatçı kadro içinde bu zor görevi üstlenmiş olan Ahmed Cevdet Paşa'nın, yüzlerce sayfa içinde ele aldığı Avrupa Tarihi üzerine görüşlerini belirli başlıklar altında toplamayı hedeflemektedir.

Burada öncelikle gerek tez seçimi, gerekse yazım aşamasında verdikleri destek ve gösterdikleri ilgi dolayısıyla danışman hocam Doç. Dr. Cafer Çiftçi ve Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na şükranlarımı sunarım. Ayrıca değerli fikirlerini paylaşma nezaketini gösteren ve önerileriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün, Prof. Dr. Mehmet Aslanoğlu, Prof. Dr. Ramazan Cengiz Derdiman'a ve bütün süreçte hiçbir desteğini esirgemeyen sevgili annem Prof. Dr. Nalân Ölmezoğulları'na teşekkür ediyorum.

Ekin ERDEM

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
AHMED CEVDET PAŞA: DÖNEMİ, HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ.....	6
1. AHMED CEVDET PAŞA: DÖNEMİ, HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ.....	6
1.1. XIX. YÜZYIL'DA OSMANLI İMPARATORLUĞU.....	6
1.2. CEVDET PAŞA'NIN HAYATI VE KARIYERİ.....	9
1.3. TARİHÇİ CEVDET PAŞA.....	15
1.3.1. Tanzimat'tan Önce Türk Tarihçiliği.....	15
1.3.2. Avrupa'da Tarihçilik.....	18
1.3.3. Tarih-i Cevdet'in Metodolojisi ve Kaynakları.....	20
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
ANTİK ÇAĞ'DAN FRANSIZ İHTİLÂLİ'NE.....	26
2. ANTİK ÇAĞ'DAN FRANSIZ İHTİLÂLİ'NE.....	26
2.1. "TARİH-İ ATİK" (ESKİ ÇAĞ).....	27
2.1.1. Ortadoğu Medeniyetleri'nin Mirası.....	28
2.1.2. Avrupa Medeniyeti'nin Doğuşu.....	29
2.1.3. Roma İmparatorluğu.....	33
2.1.4. Kavimler Göçü.....	36
2.2. "KURÛN-I VUSTÂ" (ORTAÇAĞ).....	38
2.2.1. "Devlet-i Rûmiye-i Şarkiye" (Bizans).....	38
2.2.2. Frank Krallığı.....	40
2.2.3. Kutsal Roma – Germen İmparatorluğu.....	45
2.2.4. Yeni Avrupa Devletleri'nin Kuruluşları.....	48
2.2.5. "Feodalite Usûlünün Tafsili".....	50
2.2.6. Haçlı Seferleri ve Yüz Yıl Savaşları.....	53
2.3. "TARİH-İ CEDÎD" (YENİÇAĞ).....	56
2.3.1. "Avrupaca İnkılâbât-ı Azîme" (Rönesans).....	57
2.3.2. "Hukûk-ı Düvel" ve "Diplomasi".....	58
2.3.3. "Protestan Mezhebi'nin Şüyûu" ve "Taassub Cenkleri".....	59
2.3.4. "Fransa'nın Terakkîsi".....	61
2.3.5. Dört Büyük Gücün Yükselişi.....	64
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	67
FRANSIZ İHTİLÂLİ.....	67
3. FRANSIZ İHTİLÂLİ.....	67
3.1. İHTİLÂL'E GİDEN YOL.....	68
3.1.1. "Efkâr-ı Umûmiye'nin İhtilâli" (Aydınlanma).....	69
3.1.2. XVI. Louis Dönemi.....	73
3.1.3. İhtilâl Önlenebilir Miydi?.....	76
3.2. İHTİLÂL'İN AŞAMALARI.....	80

3.2.1. “Meclis-i Umûmî” (Etats Généraux) Toplanıyor.....	81
3.2.2. “Cemiyet-i Millîye” (Assemblée Nationale) Dönemi.....	86
3.2.3. Birinci Koalisyon Savaşı ve Cumhuriyet.....	92
3.2.4. “Fransa’nın Devr-i Dehşeti” (Jakobenler ve Terör).....	96
3.3. İHTİLÂL’İN SONU.....	101
3.3.1. “Mûtedil Cumhuriyet” (Direktuar).....	102
3.3.2. “Konsoloslar Devri” (Konsülat).....	106
3.3.3. İmparatorluk.....	111
SONUÇ.....	114
KAYNAKLAR.....	120
EKLER.....	127
ÖZGEÇMİŞ.....	144

KISALTMALAR

Kısaltma

a.g.e. :

AÜ :

bkz. :

c. :

çev. :

der. :

ed. :

h. :

haz. :

İA :

m. :

s. :

ss. :

Tarih :

Bibliyografik Bilgi

Adı Geçen Eser

Ankara Üniversitesi

Bakınız

Cilt

Çeviren

Derleyen

Editör

Hicrî

Hazırlayan

İslâm Ansiklopedisi

Milâdî

Sayfa

Sayfadan sayfaya

Tarih-i Cevdet

GİRİŞ

Bu çalışma, Tanzimat Türkiye'si'nin büyük bürokratlarından; hukukçu, ilahiyatçı, eğitimci, gramerci ve tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın otuz yıl zarfında kaleme almış olduğu on iki ciltlik Osmanlı Tarihi (*Vekayi-i Devlet-i Âliye*)'nde Avrupa ülkelerine ayrılmış kısımları bir araya getirerek, Paşa'nın bu ülkelerin yüzyıllar içindeki gelişim süreçleri, sosyal ve ekonomik yapıları, birbirleriyle olan ilişkileri ve sahip oldukları siyasî modeller üzerine görüşlerini incelemektedir.

Ülkemizde tarih yazıcılığının XV. Yüzyıl'a kadar uzanan bir geçmişi vardır. Başlangıçta İran kaynaklı Şehnamecilik geleneğini izleyerek edebî sanatlar gösterme amacını ön planda tutan ve konu bakımından padişahların hayat hikâyeleri ve gazâları üzerine odaklanan Türk Tarihçiliği, XVII. Yüzyıl başlarında Divan-ı Hümayun'a bağlı bir vakanüvislik makamının ihdas edilmesiyle devlet katında resmî bir disiplin niteliği kazanmış ve bu tarihten itibaren, kademe kademe "inşâ" adı verilen edebî türle bağlarını kopararak, olayları objektif olarak nakletme ve sebep – sonuç ilişkilerini araştırma esasına dayalı bir mecra girmiştir.

Arapça "vaka" ve Farsça "nüvis" kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan ve "olay-yazıcılığı" anlamına gelen "vakanüvis" terimi, Avrupa ülkelerinde çağdaş tarihçiliğin doğuşundan önce aynı görevi üstlenen kimselere verilen "kroniker" (chronicler, chroniqueur) unvanının karşılığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu vazifenin çeşitli kimselere, ya yukarıda belirtildiği gibi doğrudan devlet aygıtı veya çeşitli makam sahipleri tarafından verildiği, yazılacak konu ve dönemlerin ise sipariş edenler tarafından tespit edildiği görülmektedir.

Cevdet Paşa da, "Tarih-i Cevdet" adıyla ünlenen ve Türk Tarihçiliği'nde büyük bir dönüm noktasını teşkil edecek olan eserini yazma görevini, H. 1267/ M. 1851 yılında "Encümen-i Dâniş" adıyla kurulan ilk Türk Akademisi'nden almıştır. Aslında başlıca hedefi Tanzimat Dönemi'nde açılan modern eğitim kurumlarında okutulacak ders kitaplarının hazırlanması olan bu kurumun, o tarihte henüz yirmi dokuz yaşında genç bir din bilgini olan Cevdet Efendi (sonradan Paşa)'den beklediği, Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca

Antlaşması (H. 1188/ M. 1774)'ndan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına (H. 1242/ M. 1826) kadar geçen yarım asırlık zaman dilimini kayda geçirmesinden ibarettir. Ancak konu aldığı dönemde meydana gelmiş olan Fransız İhtilâlî'nin, yalnız Avrupa devletleri değil, Osmanlı İmparatorluğu için de yeni bir çığır açtığını ileri süren ve İhtilâl'in çıkış sebeplerini Avrupa'nın geçmiş asırlarına dayandıran Cevdet Paşa, bu anlayışla, eserine Antik Çağ'dan XIX. Yüzyıl'a uzanan kapsamlı bir Avrupa Tarihi'ni teksif etmiştir. H. 1302/ M. 1884 – 1885 tarihli on ikinci ve son cilt yayımlandığında ortaya çıkan sonuç, ekleriyle beraber dört bin sayfa tutan abidevî bir çalışma içinde yer almış beş yüz sayfayı aşkın bir Avrupa anlatısıdır.

Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu, kıtanın genel konjonktürü içindeki mevkiine oturtma çabası ve konu aldığı dönemin siyasî olaylarını karşılaştırma metoduyla incelemesinin getirdiği yenilik bir tarafa; eserde yer alan bu beş yüz sayfalık kısım, başlı başına “Avrupa Tarihi” başlığıyla yayımlanabilecek bir etüt sunması bakımından da büyük önem taşımaktadır. Zira o tarihe kadar Osmanlı – Türk literatüründe, içerik ve hacim bakımından Avrupa ülkeleri üzerine bu çapta bir eser yayımlanmamış olduğu gibi, zamanımıza kadar bu konuda hazırlanan telif ve tercüme eserler arasında da, Tarih-i Cevdet'te yer alan ilgili metin belirli bakımlardan aşılammış bir merhaleyi oluşturmaktadır.

Nitekim gerek Türk Tarihçiliği, gerek bizzat kendisi üzerine yapılan birçok araştırmada Cevdet Paşa, özellikle yabancı ülkelerin tarihlerine olan vukufu ve eserinde Avrupa metotlarını kullanışı dolayısıyla dikkat çekmiştir. Örneğin İsmail Habib (Sevük) “Paşa, şark vakanüvisliğine garp sistemini aşılammıştır” derken, Mükrimin Halil Yınanç onu “Avrupa devletlerinin ahvalinden, Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan münasebetlerinden ve bize karşı takip ettikleri politikadan” bahsedışı dolayısıyla övmektedir. Yine Ahmet Hamdi Tanpınar, “en büyük müverrihimiz” olarak tanımladığı Cevdet Paşa'yı, Tanzimat hareketinin öncüsü olan Mustafa Reşid Paşa gibi “Bizde nasıldır? Garpta nasıldır?” sorusunu her sahada kendisine soran bir tarihçi olarak değerlendirirken, Yahya Kemal'e göre de Tarih-i Cevdet XIX. Asır'da “en ziyâde Avrupa ilmine uygun” metotla kaleme alınmış olan eser, yazarı ise “Fransızların Thiers'i ayarında, mükemmel bir devlet adamı”dır.

Kuşkusuz bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ne var ki bugüne kadar, İlber Ortaylı'nın 27-28 Mayıs 1985 tarihli bir seminer için hazırlamış olduğu dokuz sayfalık sunum metni dışarıda tutulursa, müstakil olarak Cevdet Paşa'nın Avrupa Tarihi üzerine görüşlerini

ele alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Örneğin kızı Fatma Aliye Hanım'ın imzasını taşıyan ve Paşa üzerine hazırlanmış ilk biyografi konumunda olan “*Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*” adlı eserde, Tarih-i Cevdet'e hayli sınırlı bir bölüm ayrılmış olduğu gibi, Avrupa bahsine dair hemen hiç bir kayıt bulunmamaktadır. Cevdet Paşa'nın vefatının ellinci yıl dönümü vesilesiyle Ebulula Mardin tarafından kaleme alınan “*Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*” adlı çalışma ise, Paşa'nın yalnızca hukukçuluğunu ve özel olarak Mecelle'nin hazırlanışındaki rolünü incelemektedir.

Her ikisi de birer doktora tezi olarak hazırlanıp bilahare basılmış olan, Ümid Meriç'in “*Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*” ile Christoph K. Neumann'ın “*Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*” adlı eserleri, ana kaynak olarak Tarih-i Cevdet'i kullanmaları bakımından bu çalışma ile daha yakından ilişkilidirler. Nitekim ilk eserdeki “*İki Medeniyetin Mukayesesi*” ve ikincisinde yer alan “*Napoleon ve Cevdet'in Avrupa İçin Ölçütü*” başlıklı bölümler, Cevdet Paşa'nın Avrupa Tarihi'ne dair görüşleri üzerine önemli ipuçları sunar. Bununla beraber, Meriç'in eseri XIX. Yüzyıl'daki Osmanlı İmparatorluğu'nu merkeze alan bir sosyoloji incelemesidir ve Tarih-i Cevdet'teki Avrupa anlatısına, yalnızca Osmanlı ve Batı toplumları arasındaki karşılaştırmalar ekseninde eğilmiştir. Neumann'ın eserinde ise esas alınan Tarih-i Cevdet'in kendisidir. Bu kaynakta da “Avrupa” veya özel olarak “Napoleon” bahisleri, Cevdet Paşa'nın politik analizlerinde izlediği metodu aydınlatacak birer motiften öte bir anlam taşımamaktadır.

Bu çalışmanın ise, ne Tarih-i Cevdet'in yazıldığı veya konu aldığı dönemdeki Osmanlı Devleti ve toplumunun Avrupa karşısındaki durumunu tartışmak, ne eserin genel yapısını irdelemek, ne de Cevdet Paşa'nın dilinden okuyucuya Avrupa Tarihi'ni öğretmek gibi bir amacı vardır. Bu itibarla, Tarih-i Cevdet'te bu teze konu edilen bütün sayfalardan daha geniş bir yer ayrılmış olan Napoleon'un Mısır Seferi veya “*Rum Fetretü*” (Yunan İsyanı) gibi konular, Osmanlı İmparatorluğu merkezinde değerlendirilmiş olmaları sebebiyle tamamen dışarıda bırakılmış oldukları gibi; doğrudan Avrupa Tarihi'ne ayrılmış olmalarına rağmen, Paşa'nın pek az öznel yorumunu içeren ve Avrupa üzerine genel kanaatlerini etkilemeyen Napoleon Savaşları'na ait muharebe tasvirleri ve bu dönemdeki çeşitli diplomatik münasebetler de araştırma kapsamına dâhil edilmemiştir.

Tezin ilk hedefi, medrese gibi geleneksel bir Şark – İslam kurumunda yetişmiş olmasına karşılık, imparatorluğu Avrupa’daki örneklere göre teşkilatlandırmaya çalışan Tanzimat hareketi içinde görev almış bir bürokratin, model alınan ülkelerin tarihleri üzerine kaleme aldığı metni, kronolojik doğruluk ve içerik yeterliliği bakımından sınamaktır. Ardından, geleneksel vakanüvislikten modern tarihçiliğe geçiş sürecinde oynadığı rolle tanınan Cevdet Paşa’nın, metodolojisi ve politik tutumu bakımından Avrupa tarihçileri ve düşünürleri arasındaki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bir diğer amaç ise, Tarih-i Cevdet’te yer alan ilgili metnin, ülkemizdeki Avrupa siyasî tarihi literatürü içindeki yerini aydınlatmaktır.

Bu araştırmanın ana kaynağı olan Tarih-i Cevdet’in; ilki otuz yıl zarfında muhtelif ciltler halinde yayımlanmış olan “Birinci Tertîb” (H. 1271/ M. 1854 - 1855 – H. 1302/ M. 1884 – 1885), diğer ikisi; H. 1302/ M. 1884 – 1885 ve H. 1309/ M. 1891 – 1892 yıllarında “Tertîb-i Cedîd” başlığıyla yayımlanmış üç baskısı vardır. Bu çalışmada, Cevdet Paşa’nın son kontrolünden geçmiş ve tekmil on iki cilt halinde yayımlanmış olan H. 1309/ M. 1891 – 1892 basımı “Tertîb-i Cedîd – İkinci Tabr” nüshası kullanılmıştır.

Cevdet Paşa Tarihi, vekayinâme tarzında, kronolojik sıraya göre yazılmış bir eserdir. Konu dağılımını esas alan tasnif tarafımca yapılmıştır. Bununla beraber, alt başlıklarda Cevdet Paşa’nın bir dönemi veya olayı tanımlamak için kullandığı özgün ifadeleri, olduğu gibi aktarmayı uygun buldum.

Burada iki yöntem izlenmiştir. Birincisi Cevdet Paşa’nın, eserinin fihrist bölümünde, ilgili sayfada anlattığı konuya işaret etmek için yer verdiği ifadenin başlık haline getirilmesidir. Örneğin “Feodalite Usûlünün Tafsili” (2.2.5.) ve “Avrupaca İnkılâbât-ı Azîme” (2.3.1.) böyledir. İkincisi, fihristte yer almamakla beraber, benim ayrı bir başlık altında aktarmayı uygun bulduğum bir konunun Cevdet Paşa’nın dilindeki ifadesidir. Sözelimi Avrupa’daki mezhep savaşlarının anlatıldığı bölümde yer alan “Taassub Cenklere” (2.3.3.) veya Fransız İhtilâli’nin “Terreur” dönemini tanımlayan “Fransa’nın Devr-i Dehşeti” (3.2.4.) başlıkları böyledir. Burada hiçbir keyfiliğe kaçılmadığını; mesela “Kavimler Göçü” için hemen akla gelebilecek “Muhaceret-i Akvam” gibi eski dilde yerleşmiş bir terkinin, Cevdet Paşa’nın satırlarında yer almadığı sürece asla kullanılmadığını belirteyim.

Son bir nokta da, bazı maddi hatalar için dūřūlen dipnotlar dūřında, bu çalıřmada Cevdet Pařa'nın gōrūřleri ūzerine bu satırların yazarına ait hiçbir ōznel yorumun yer almayacađıdır. Ancak onun yaptıđı deđerlendirmelere açıklık kazandırmak amacıyla tarafımca eklenen çeřitli paragraflarda bulunabilecek hatalar elbette bana aittir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA: DÖNEMİ, HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ

1. AHMED CEVDET PAŞA: DÖNEMİ, HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ

Cevdet Paşa'nın Avrupa Tarihi üzerine düşünceleri; yaşadığı dönem, üstlendiği görevler ve genel tarih görüşü göz önüne alınmadan değerlendirilemez. Bu bakımdan aşağıdaki satırlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyıl'daki durumu, Paşa'nın hayatı ve kariyeri, nihayet tarihçiliği üç başlık altında kısaca incelenecektir.

1.1. XIX. YÜZYIL'DA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Kimi araştırmacılar, Tanzimat, hatta Cumhuriyet idarelerinin, geçmişten bir Ortaçağ mirası devraldığını ileri sürerler. Belki XX. Yüzyıl'a kadar kendini ıslah edemeyen medreselerin durumu veya sanayi çağında uygulanmaya devam edilen kapitülasyon siyaseti gibi tekil örnekler seçilip diğer veriler görmezden gelinirse böyle bir yargıya varılabilir. Ancak çağdaş tarihçilik; Avrupa'nın ilk profesyonel ordusunu meydana getiren, Hıristiyan komşularında gördüğü usul ve teknikleri tam bir açık fikirlilikle benimseyen, ateşli silahların kullanımında öncü bir rol oynayan, coğrafi keşifleri titizlikle takip eden ve çağına göre oldukça merkezîleşmiş bir idarî teşkilata sahip olan Osmanlı Devleti'nin, daha kuruluş yıllarından itibaren bir ortaçağ değil, erken-modern dönem imparatorluğu manzarası gösterdiğini ileri sürmektedir.¹

¹ Kuruluş ve gelişme dönemlerindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'daki askerî (militer) devrimde oynadığı öncü rol için şu kaynaklara başvurulabilir: Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, 2006, ss. 38 – 45; Arnold, Thomas F., “16. Yüzyıl Avrupa'sında Savaş: Devrim ve Rönesans, Top, Tüfek ve Süngü”, *Yeniçağda Savaş Sanatı 1453 – 1815*, Editör: Jeremy Black, Çev: Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, 2003, ss. 52 – 75, özellikle: 36 – 42, 51; Parker, Geoffrey, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler*, Çev: Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 226 – 228. Coğrafi keşifler ve bilimsel gelişmelerin izlenişi şu kaynaklarda ele alınmıştır: Adivar, Adnan, *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, Remzi Kitabevi, 1982, ss. 74 – 79; Braudel, Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, 2. cilt, ss. 24, 25. Braudel ayrıca XV. Yüzyıl'daki Osmanlı İmparatorluğu'nun, çağdaşı olan birçok Avrupa devletine nazaran sahip olduğu idarî üstünlüğüne dikkat çekmektedir: Braudel, Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, 2. cilt, s. 14.

Bununla beraber Osmanlı Türkleri'nin, Avrupa'da XVII. – XVIII. Yüzyıllardan itibaren görülmeye başlanan yeni sürece ayak uyduramadıkları açıktır. Nitekim Safevî İrani ile Babür Hindistanı gibi Asya devletlerinin yanı sıra, Avrupa'nın göbeğindeki Leh Krallığı'nı da tarih sahnesinden silen XVIII. Yüzyıl konjonktürünün, özellikle arka arkaya gelen Rus mağlubiyetleri (1774, 1792) ve Fransız İhtilâli'nden sonra yayılan milliyetçi azınlık isyanları ile Osmanlı İmparatorluğu'nu da aynı akıbete maruz bırakmasına ramak kaldığı görülmektedir.²

Bu dönemde devlet otoritesi Müslüman unsurlar üzerinde de çözülmeye yüz tutmuştur. Anadolu, beş asır önce Selçuklu saltanatının son bulduğu yıllardaki manzarayı göstermektedir: Karaosmanoğulları, Çapanoğulları ve Canikliler gibi büyük âyân aileleri adeta devletleştikleri gibi, bunlara bir de Küçükaliogulları, İlyasoğulları, Kâtiboğulları vb. eklenmiştir.³

Rumeli, Arap Yarımadası ve Mısır'daki durum da farklı değildir. Nitekim bu topraklarda da Tepedelenli Ali Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve Vehhabîlerin denetimi, İstanbul otoritesini çoktan aşmış bulunmaktadır.⁴

Sultan III. Selim'in bu şartlar altında hayata geçirmeye çalıştığı "Nizam-ı Cedîd" (Yeni Düzen) projesi hazin bir başarısızlıkla son bulur. Ancak dağılma aşamasına gelen imparatorluğu yeni baştan ve yeni esaslara göre kurmak; 1807 tarihli Yeniçeri İsyanı esnasında âsilerin elinden bir harem kadını tarafından kurtarılan, Osmanoğulları Hanedanı'nın son erkek üyesi Şehzade Mahmud'un demir yumruğu sayesinde gerçekleşecektir.⁵

II. Mahmud dönemi, Türkiye Tarihi'ndeki en keskin dönemeçlerden birini temsil eder. Tahta çıkışının hemen ertesinde, "Sened-i İttifak"⁶ adlı bir vesikayla taşradaki âyânların otoritesini resmîleştiren bu hükümdar, izleyen on yıl içinde bu güçlerin tamamını tasfiye

² Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Prof. Dr. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, ss. 21 – 39.

³ Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında, Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 279 – 282.

⁴ Shaw, Stanford J., a.g.e, ss. 282 – 299.

⁵ Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 26, 27.

⁶ Antlaşmanın hukuk tarihimizdeki rolü üzerine genel bir değerlendirme için şu kaynağa başvurulabilir: Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2004, ss. 161 – 163.

etmiş; 15 Haziran 1826 günü ise, bir asır önce Rus Çarı Büyük Petro'nun Strelitz Ordusu'nu kaldırdığı gibi Yeniçeri Ocağı'nı imha ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir devlet olarak teşkilâtlanması yolunun kapılarını ardında kadar açmıştır.

Bu kritik hamleden sonra, çağdaş Türk Silahlı Kuvvetleri'nin temeli konumundaki “Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye” ordusunu meydana getiren Sultan, izleyen birkaç yıl içinde; imparatorluk için resmî bir marş ve devlet arması tespit ettirmiş, ilk nüfus sayımını yaptırmış, ilk Türk gazetesi olan “*Takvim-i Vekayi*”nin yayımını başlatmış ve bütün Osmanlı memurları için fes, redingot ve pantolondan oluşan modern kıyafet kanununu kabul ettirmiştir.⁷

Bir sonraki adımda ise, o döneme kadarki bütün Türk – İslam devletlerinde görülen Divan sisteminin yerini çağdaş bakanlıklardan oluşan kabine sistemi alacak ve Türk modernleşme tarihinde kuruluş gayelerini aşan büyük roller üstlenmiş Tıbbiye (1827) ve Harbiye (1834) adlı eğitim kurumları meydana getirilecektir.⁸

3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile açılıp, I. Meşrutiyet'in ilânına kadar devam eden reform süreci, tarihlerimizde “Tanzimat Devri” adıyla alınır. Bu zaman dilimi içinde yürürlüğe konan yenilik hareketlerini, “kanunlaştırma”, “kurumlaşma”, “kültür”, “eğitim” ve “teknik” olmak üzere beş ana başlık altında özetleyebiliriz.

Tanzimat, her şeyden önce merkezî hükümetin otoritesini bütün imparatorluk sathına yaymayı amaçlayan bir kanunlaştırma programı olarak görünmektedir. Sözelimi bugünkü devlet sancağımız olan ay-yıldızlı al bayrak bu dönemde çıkarılan bir kanunla resmîleştiği gibi, ülke çapında geçerli tek para birimi olan Osmanlı/Türk Lirası Kanunu da bu dönemde hazırlanmıştır.⁹

⁷ Karal, Enver Ziya, “*Mahmud II*”, İA, Cilt 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 165 – 170; Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 26 – 50.

⁸ Bu üç kurumun birbirine eklenen halkalar halinde çağdaş Türk Devleti'ni meydana getirdikleri söylenebilir. Nitekim Tanzimat reformları yeni kabine ve yeni bürokrasi eliyle yürütülecek; 1908 Meşrutiyeti Tıbbiye öğrencilerinin kurduğu İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından ilân edilecek, Cumhuriyet ise Harbiye mezunlarının eseri olacaktır. Tıbbiye ve Harbiye'nin eğitim tarihimizdeki rolleri için şu kaynağa başvurulabilir: Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, cilt 3, ss. 354 – 368; 369 – 375.

⁹ Bahsi geçen kanunlar şu makalelerde ele alınmıştır: Baban, Şükrü, “*Tanzimat ve Para*”, *Tanzimat* 1, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999, ss. 246 – 248; Köprülü, M. Fuad, “*Bayrak*”, İA, Cilt 2, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 419. Tanzimat dönemindeki kanunlaştırma hareketlerini toplu halde ele alan bir

1840 ve 1851 yıllarında Fransa'dan adapte edilen Ticaret ve Ceza Kanunları, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan iktibas ettiği ilk kanunlardır. Bunları; toprak tasarrufunda tımar sisteminden özel mülkiyete geçişi hazırlayan “Arazi” (1858), eyalet sistemini Fransız departman sistemiyle değiştiren “Vilâyet” (1864), okulları; “iptidâî” (ilkokul), “rüştîye” (ortaokul) ve “ıdadî” (lise) olarak derecelendiren ve birincisini mecburî kılan “Maarif” (1869) ve nihayet “Vatandaşlık” (1869) kanunları takip edecektir. 1869 – 1876 yıllarında ise, Türkiye'nin ilk medenî kanun (*code*) olan “Mecelle” meydana getirilmiştir.¹⁰

Çağdaş Türk Devleti'nin sahip olduğu pek çok kurum da Tanzimat'ın eseridir. Bunlara örnek olarak; jandarma (1839), polis (1845) ve belediye (1854) teşkilatları ile Tapu – Kadastro (1847), Kızılay (1868) ve Posta – Telgraf (1871)¹¹ idarelerinin yanı sıra, Danıştay ve Yargıtay'ın temelleri olan “Şûra-i Devlet” ve “Divân-ı Muhâkemat” (1868) gösterilebilir.¹²

Kültür ve eğitim alanlarında ise; ilk özel gazete (1840) ve dergi (1862) bu dönemde yayınlanmaya başlanmış; ayrıca, erkek ve kız öğretmen okullarının temelleri olan “Darümuallimin” (1848) ve “Darümuallimat” (1870) başta olmak üzere, Mülkiye (1859), Robert Kolej (1863), Galatasaray (1868), Darüşşafaka (1869) ve Vefa (1872) gibi seçkin eğitim kurumları, Tanzimat hükümetleri tarafından meydana getirilmiştir. Ayrıca Türk toplumu; vapur (1847), telgraf (1855), tren (1860) ve tramvay (1869) gibi teknik gereçlerle de bu dönemde tanışmıştır.¹³

1.2. CEVDET PAŞA'NIN HAYATI VE KARIYERİ

Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük dönüşümü başlatan ve ileride tarihini yazacak olduğu *Vaka-i Hayriye*'den dört yıl önce, devrinin gelişmiş kültür merkezlerinden biri olan, 10.000 nüfuslu Lofça Kasabası'nda doğmuştur (26/27 Mart 1822).¹⁴

çalışma için: Hıfzı Veldet, “*Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*”, Tanzimat 1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 140 – 209.

¹⁰ Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 166 – 170.

¹¹ 1908'de P.T.T.'ye çevrilecektir.

¹² Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, ss. 192 – 200.

¹³ Ortaylı, İlber, a.g.e, ss. 151 – 179.

¹⁴ Birinci Meşrutiyet'in mimarı olan Midhat Paşa da aynı yıl Lofça'da doğmuştur (18 Ekim 1822). Kasaba, XIX. Yüzyıl'ın sonlarına kadar önemli oranda Türk nüfusun meskûn bulunduğu bir yerleşim birimiydi: Chambers,

Babası Lofça İdare Meclisi âzâsından İsmail Ağa, annesi kasabanın önde gelen ailelerinden Topuzoğulları'nın kızı Ayşe Sünbül Hanım'dır.¹⁵

Paşa'nın bilinen en eski ceddi, 1711 tarihli Prut Savaşı gazilerinden Yularkıran Ahmed Ağa'dır. Yularkıranlar bu savaşın ertesinde Lofça'ya yerleşmişler ve izleyen dönemde kasabanın seçkin ailelerinden biri hâline gelmişlerdir. Cevdet Paşa'nın yetişmesinde büyük tesiri olan dedesi Ali Efendi de, Lofça âyânlarına kâtiplik ve kâhyalık yapmış, hacca gitmiş, okuryazar bir zattır.¹⁶

Ahmed Cevdet, on yedi yaşına kadarki ilk eğitimini burada tamamladıktan sonra, Tanzimat Fermanı'nın okunacağı 1839 senesinde İstanbul'a gönderilmiştir. Bu tarihten, reform hareketin önderi Mustafa Reşid Paşa'nın hizmetine gireceği 1846 yılına kadar geçen dönem, Ahmed Cevdet'in yetişme devresidir.¹⁷

Ancak 1840'ların başındaki İstanbul'da, XVIII. Yüzyıl'ın başında açılmış iki mühendishane ile II. Mahmud devrinde meydana getirilmiş olan Tıbbiye ile Harbiye'den başka modern bir eğitim kurumu yoktur.¹⁸ Nitekim Ahmed Cevdet tahsilini, kendi çağında çoktan çürümüş durumda bulunan medresede yapacak; fakat Mühendishane-i Berri-i Hümâyun (Kara Mühendis Mektebi) hocalarından Miralay Nurî Bey'den riyaziye (matematik) ve Murad Molla Tekkesi'nde tanıştığı Fehim Bey'den Farsça öğrenecektir. Yine bu dönemde, anlayacak kadar bir Fransızca tahsil etmiş ve Hukuk-ı Düvel (Devletler Hukuku) hocası Ali Şahbaz Efendi'den batı tarihi ve hukuku üzerine malumat almıştır.¹⁹

Richard L., "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 4, 1973, s. 440

¹⁵ Ölmezoglu, Ali, "Cevdet Paşa", İA, Cilt 3, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 114.

¹⁶ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332, ss. 7 – 8.

¹⁷ Cevdet Paşa'nın eğitim süreci üzerine kapsamlı bir araştırma için: Chambers, Richard L., "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 4, 1973, ss. 440 – 464. Ayrıca: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40 - *Tetimme*, Yay: Prof. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 16 – 21.

¹⁸ Tanzimat'ın ilânından sonra açılan modern eğitim kurumlarının kronolojik kuruluş sıraları ve ders programları için: Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, cilt 2, ss. 425 – 723.

¹⁹ Paşa'nın Fransızca bilgisinin kaynak eserleri okumaya yeterli olup olmadığı şüphelidir: Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979, s. 11. Nitekim kendisi de, tahsil gördüğü dönemde bir batı dili öğrenmenin medrese talebeleri için hoş karşılanmaması sebebiyle bu konudaki çalışmalarını gizli yapmak zorunda kaldığını, nitekim Fransızca'ya gereğince vakıf olamadığını belirtmektedir: "...fransızca'yı te'allüm ile dahi meşgul oldum. Lâkin ol devirde elsine-i efrenciyye okumak şî'âr-ı ulemâya münâfi görüldüğünden bunu ihvân-ı tarîkden mektûm tutardım. Binâen-aleyh fransızcaya lâyıkıyla çalışmadım." Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40 - *Tetimme*, Yay: Prof. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 21.

Tahsilini bitirince çanat payesi ile kadılığa, 1845'te ise İstanbul ruusu alarak müderrisliğe başlayan Ahmed Cevdet'in hayatındaki asıl dönüm noktası ise, hiç kuşku yok ki, reform sürecinde kendisine destek olabilecek açık fikirli bir din bilginine ihtiyaç duyan Mustafa Reşid Paşa'nın hizmetine girdiği 1846 yılıdır. Bu tarihte Reşid Paşa'nın çocuklarına öğretmenlik yapmaya başladığı gibi, iki yıl sonra da başvekilin sözlü talimatını iletme üzere Bükreş'te bulunan Fuad Efendi (Paşa)'nin yanına gönderilmiş; böylece Tanzimat'ın ikinci büyük simasıyla da tanışmıştır.²⁰

1850'de Maarif Meclisi âzâlığı ve henüz iki yıl önce eğitime başlamış olan Darülmualimin (Erkek Öğretmen Okulu) müdürlüğüne tayin edilir. Aslında medrese sistemine göre kurulmuş olan bu okulu çağdaş usule uygun biçimde ıslah edecektir. Yine bu dönemde Fuad Paşa'yla beraber Bursa'ya gönderilir ve Türkçe'nin ilk gramer kitabı olan Kavaid-i Osmaniye'yi bu sırada kaleme alır.²¹

İstanbul'a dönüşünde Fransa'da iki asır önce açılmış olan meşhur Akademi'nin ülkemizdeki uyarlaması olan Encümen-i Dâniş'in kuruluş hazırlıkları başlamıştır. Maarif Meclisi'nin başkâtibi olarak bu kurumun teşekkülüne dair mazbatayı kendisi kaleme alır. Ayrıca, ilk Türkçe – İngilizce lugati hazırlayan Redhouse ve 1774'e kadarki Osmanlı Tarihi'ni kaleme alan Baron Joseph von Hammer'in de katıldığı açılış töreninde, gramer kitabını Sultan Abdülmecid'e sunmuş, böylece ruus derecesi hareket-i altmışlıya yükseltilmiştir. Hayatının ikinci bir dönüm noktası olan, 1774 – 1826 yılları arası Osmanlı Tarihi'ni yazma vazifesi de, kendisine bu tarihte verilmiştir.²²

1852'de yine Fuad Paşa ile beraber Mısır'a gönderilen Ahmed Cevdet, Kırım Harbi sırasında *Tarih*'inin ilk üç cildini tamamlayarak padişaha sunmuş ve 2 Şubat 1855'te devletin resmî vakanüvisliğine tayin edilmiştir.²³ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Küçük Kaynarca

²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40 - Tetimme*, Yay: Prof. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 21 – 24.

²¹ Mardin, Ebul'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 38 – 41.

²² Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 20, 21.

²³ Ölmezoğlu, Ali, "*Cevdet Paşa*", İA, Cilt 3, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 115.

Antlaşması'na uzanan yaklaşık beş asırlık zaman diliminin özeti²⁴ ve bu çalışmanın ikinci bölümünde etraflıca ele alınacak olan Antik Çağ'dan Fransız İhtilâli'ne kadarki Avrupa Tarihi²⁵ anlatısını da içermek üzere, esas olarak H. 1188/ M. 1774 – H. 1197/ M. 1783 dönemini ele alan bu ciltler, imparatorluğun 1774'e kadarki tarihini yazmış olan Baron Joseph von Hammer tarafından da büyük bir iltifat görmüştür.²⁶

Ahmed Cevdet, Kırım Harbi'nde İngiltere ve Fransa ile kurulan ittifak dolayısıyla bu ülkelerle olan ticari muameleler çoğaldığı için, bunları tanzim etmek üzere “Metn-i Metîn” adlı eseri hazırlayacak komisyona da bu dönemde dâhil olmuştur. 1856 ve 1857 yıllarının şubat aylarında ise, rütbesi önce Galata Mollalığı'na, sonra da Mekke pâyesine yükseltilecektir.²⁷ Niteliğine bir önceki bölümde değinmiş olduğumuz Arazi Kanunnamesi de, H.1274/ M. 1858 tarihinde onun kaleminden çıkmıştır.²⁸

Bu yoğun çalışmalar arasında bir yandan da, ilk beş cildini tamamlamış olduğu Tarih-i Cevdet'e kaynak olmak üzere, İbn-i Haldun'un Mukaddimesi'ni incelemektedir. Nitekim 1860 yılında, Pirizâde Sahib Molla'nın bıraktığı yerden başlayarak Mukaddime'yi Türkçe'ye kazandırır ve üç cilt halinde bastırır.²⁹

1861 yılının Ocak ayında Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile beraber Rumeli teftişine çıkar ve İstanbul payesine terfi edilir. Aynı yılın Temmuz'unda Meclis-i Vâlâ Nizamnâmesi'ni kaleme alır ve Eylül'de “fevkalâde komiser” sıfatıyla İşkodra'ya gönderilir. İki ay süren bu memuriyetinde kazandığı takdir üzerine, 1862'deki kabine değişimi sırasında şeyhülislamlığa tayin edileceği söylentileri çıkmışsa da, Cevdet Paşa bu makama ömrü boyunca getirilmeyecektir.³⁰

²⁴ *Tarih*, c. I, ss. 33 – 117.

²⁵ *Tarih*, c. I, ss. 163 – 247.

²⁶ Hammer'in bu ciltler üzerine Viyana Akademisi'nde verdiği taktir metni için: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir, 40 - Tetimme*, Yay: Prof. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 74.

²⁷ Ölmezoğlu, Ali, “*Cevdet Paşa*”, İA, Cilt 3, Yay., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 115.

²⁸ Bu kanunnamenin Türk ziraat tarihindeki yeri Ömer Lütfi Barkan tarafından incelenmiştir: Barkan, Ömer Lütfi, “*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 291 – 375.

²⁹ Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 51, 52.

³⁰ Halaçoğlu, Yusuf, “*Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa*”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 5.

23 Mayıs 1863'te Bosna'ya müfettiş, 20 Mayıs 1865'te ise Kozan'a yine fevkalâde komiser olarak tayin edilir. Bu havalide çıkan isyan dolayısıyla kurulmuş olan Fırka-i Islahiye'de adli heyette kış mevsimine kadar görev alır. Nihayet 13 Şubat 1866 tarihinde ilmiyeden ve vakanüvislikten ayrılarak rütbesi vezarete çevrilir ve Paşa ünvanına sahip olur.³¹

Ahmed Cevdet Paşa, 1868 yılı başlarında, yeni kurulmuş olan Halep Vilayeti'ne tayin edilir. Şubat 1868'de ise, çağdaş Türkiye'nin en önemli kurumlarından olan "Şûrâ-i Devlet" (Danıştay) ve temyiz ile istinaf mahkemelerini bir arada içeren "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" (Yargıtay) açılır. Birincisinin başkanlığına hemşerisi olan fakat hiç hoşlanmadığı Midhat Paşa tayin edilmiş, Yargıtay ise Cevdet Paşa'ya bırakılmıştır. Bu vazifesini çok ciddiye alan Paşa, teşkilatı tamamlayan birçok nizamname kaleme almasının yanı sıra, hâkimlerin bilgisini arttırmak için Adliye dairesine hukuk dersleri de açtırır.³²

Cevdet Paşa, 1869'da Sadrazam Âli Paşa'nın, Fransız İmparatoru Napoleon I tarafından hazırlanmış "Code Civil"i Türkiye'nin medenî kanunu olarak aynen kabul etme teklifine şiddetle karşı çıkar. Bunun üzerine, ömrünün *Tarih-i Cevdet*'le beraber ikinci büyük anıtı olacak olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlığına başlayacaktır.³³

1871'de Mecelle Komisyonu riyasetine tayin edilir ve eseri yedi yıl zarfında tamamlar. İttihad ve Terakki Hükümeti döneminde yapılan birkaç küçük değişiklik dâhil olmak üzere Mecelle, 1926'ya kadar Türkiye'nin medenî kanunu olarak kalacağı gibi, İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar imparatorluktan kopmuş Arap ülkelerinde ve hatta İsrail'de uygulanmaya devam edilecektir.³⁴

Paşa, 1872'de Şura-i Devlet Reisliği'ne, 1873'te ise sırasıyla Evkâf (Vakıflar) ve Maarif (Millî Eğitim) Bakanlıkları'na getirilir. Bu dönemde, Nuruosmaniye Camii'nde ilk modern ilkokulu (iptidaî) kurdurduğu gibi; aynı zamanda, Darülmuallimin (Erkek Öğretmen

³¹ Fırka-i Islahiye ve Ahmed Cevdet Efendi (Paşa)'nin buradaki rolü için: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay: Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 116 – 193.

³² Ölmezoglu, Ali, "*Cevdet Paşa*", İA, Cilt 3, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 116.

³³ Mecelle Komisyonu'nun kuruluşu, ciltlerin hazırlanışı ve Cevdet Paşa'nın bu süreçteki rolü üzerine en kapsamlı çalışma Ebulula Mardin'e aittir: Mardin, Ebul'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

³⁴ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 406.

Okulu) sınıflarını; ilkokul, ortaokul ve lise olmak üzere, üç dereceye göre eğitim yapılacak biçimde düzenler.³⁵

1874'te Hüseyin Avni Paşa'nın başvekâleti sırasında görevden alınarak Yanya Valiliği'ne tayin edilir. Ancak sürgün anlamına gelen bu vazifesi kısa sürecek ve 1875'te Adliye Nezâreti'ne getirilecektir. 30 Mayıs 1876'da gerçekleşen ve Sultan Abdülaziz'in gizemli ölümüyle sonuçlanan askerî darbe sırasında Maarif Nâzırı'dır. Ancak gerek darbeye, gerekse sonrasında ilân edilen meşrutiyet rejimine karşı çıkar ve bu dönemde Midhat Paşa'yla arası büsbütün bozulur.³⁶

Cevdet Paşa, II. Abdülhamid devrinde, sırasıyla Dâhiliye (İçişleri), Ticaret ve Adliye Nâzırlıkları'nda bulunur. 1880'de Hukuk Mektebi'nin açılış konuşmasını yapar ve ilk dersi kendisi verir. Bir sonraki yıl ise, sabık sadrazam Midhat Paşa'nın tarih kitaplarına “Yıldız Mahkemesi” adıyla geçen duruşmasına başkanlık edecek ve gerek yargılama esnasında, gerekse Midhat Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan müteakip gelişmelerde oynadığı rol sebebiyle günümüze kadar şiddetli tenkitlere hedef olacaktır.³⁷

1882'den itibaren birkaç yıl istirahate alınan Cevdet Paşa, 1884'te, ömrünün otuz üç yılını vakfettiği Tarih-i Cevdet'i tamamlar. H. 1309/ M. 1891 yılında ise, eserin “*Tertîb-i Cedîd*” adlı yeni ve gözden geçirilmiş bir baskısını yayımlatacaktır.³⁸

³⁵ Darümuallimin hakkında daha geniş bilgi için: Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, cilt 2, ss. 571 – 588.

³⁶1876 Darbesi için şu kaynağa başvurulabilir: Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.

³⁷ Örneğin kendisi hakkında son derece olumlu kanaatlere sahip olan Ahmet Hamdi Tanpınar bile, buradaki rolü itibarıyla Cevdet Paşa'yı, Sultan II. Abdülhamid'in basit bir aleti olmakla itham etmektedir: “*Ne muhafazakârlığı –medreseden çıkması, eskiye taraftar olması- ne Abdülaziz Han'ın katline gerçekten inanması, ne Abdülhamid mutlakîyetinin memleketteki fikir anarşisine son vereceğini ümit etmesi, dışarıdan ve yukarıdan alınan emirlerle idare edilen mürettep ve haksız bir mahkemenin mesuliyetini üzerine almak ayıbından onu kurtarmaz. Midhat Paşa'nın tevkihi ve İstanbul'a getirilmesi hususundaki gayretleri ile bu lekeyi büsbütün ağırlaştırır. Adaletle bu kadar yakından âlet olmak daima çirkin bir şeydir. Bütün bunlara bir tek mazeret vardır: Cevdet Paşa'nın şahsiyetindeki istiklâlsizlik. Kullanılan elle şahsiyeti âdetâ değişir. Tanzimat ondan arkadaş istemişti. O arkadaş oldu. Abdülhamid'in sadece âlete ihtiyacı vardı. Cevdet Paşa âlet oldu.*” Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 203, 204.

³⁸ Ciltler, yayım tarihleri ve bu çalışmada kaynak olarak kullanılan Tertib-i Cedid'in basımı üzerine en kapsamlı araştırma Christoph K. Neumann'ın eserinde bulunmaktadır: Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 12 – 86.

1886'da beşinci defa Adliye Nezareti'ne tayin edildiğinde, devrinin olaylarını kaleme aldığı “*Tezâkir-i Cevdet*” ve Hz. Âdem'den II. Murad devrine kadarki peygamberler ve İslâm devletleri tarihinden ibaret olan “*Kıssas-ı Enbiyâ*” adlı eserlerini tamamlar. 1895 yılının 26 Mayıs'ını 27'sine bağlayan gece vefat eder. Arkasında *Tarih* ve *Mecelle* başta olmak üzere, çeşitli alanlarda kaleme aldığı onlarca eser, layiha, risale ve kanun metni bırakmıştır.³⁹

1.3. TARİHÇİ CEVDET PAŞA

Cevdet Paşa'nın, klasik şark tarihçiliğinin en üstün örneğini veren bir vekayinâmecî mi, yoksa ülkemizde batı tarzı tarihçiliğin kapılarını açan modern bir araştırmacı mı olduğu çok tartışılmıştır.⁴⁰ Bu bakımdan onun tarih görüşünü ele almadan önce, Tanzimat'a kadarki Türk vekayinâmeciliği ve Avrupa tarihçiliğinin XIX. Yüzyıl'ın ortalarına kadarki seyri üzerine kısaca bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1.3.1. Tanzimat'tan Önce Türk Tarihçiliği

Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü dolayısıyla devrin Maarif Vekâleti tarafından hazırlanmış eserde yer alan değerli makalesinde Mükrimin Halil Yınanç, ülkemizde batılılaşma döneminden önceki tarihçiliği ana hatlarıyla iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki, İdris-i Bitlisî'nin Farsça yazdığı “Heşt Behişt” (Sekiz Cennet) adlı eserle başlayan ve İbn-i Kemâl, Âli Çelebi ve Hoca Saadeddin Efendi gibi vakanüvislerce devam ettirilen İran etkisindeki nakilci ve tasvirici tarihçiliktir. Bu usule göre yazılmış eserlerde edebî kaygı ağır basar ve olayların akışı takdir-i ilâhiyle açıklanır.⁴¹

İkinci tarz ise; Âli Çelebi, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı ve bir ölçüde Nâimâ tarafından geliştirilmiş olan ve hadiseleri sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde, eleştiri süzgecinden geçirerek aktaran, bir nevi pragmatik tarihçiliktir. Ancak her iki ekolde de, eserler sadece kronolojik sıra esas alınarak yazılır, kullanılan kaynaklar ilgili sayfada belirtilmez ve herhangi

³⁹ Ölmezoğlu, Ali, “*Cevdet Paşa*”, İA, Cilt 3, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 118, 119.

⁴⁰ Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 208-215

⁴¹ Yınanç, Mükrimin Halil, “*Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*”, *Tanzimat* 2, M.E.B, İstanbul, 1999, s. 573.

bir metodoloji bulunmaz. Yine Yınanç'ın bu tarihçilere getirdiği bir diğer eleştiri de, “*garp yani Avrupa tarihini hemen hemen hiç bilmemeleridir.*”⁴²

Bununla beraber, klasik dönem Osmanlı vakanüvisleri arasında tek tük de olsa batı tarihine ilgi göstermiş kimselere rastlanılabilir. Tespit edilebildiği kadarıyla Tanzimat'tan önce ülkemizde bu alanda, üçü tercüme, dördü telif olmak üzere yedi eser kaleme alınmıştır.⁴³ Bunlardan ilki, 1572 yılında Feridun Bey tarafından Hasan bin Hamza ve Kâtip Alî bin Sinan adlı iki mütercime yaptırılan ve menkıbevî hükümdar Faramund'dan IX. Charles devrine (1563) kadar gelen bir Fransa Tarihi'dir.⁴⁴ İkinci eser, 1650'lerde İbrahim Mülhemî tarafından dilimize kazandırılmış olan Romalılar ve Franklar hakkındaki bir tarihtir.⁴⁵ Üçüncüsü ise, devrinin hemen her ilmine el atmış olan Kâtip Çelebi'nin, Johann Cario ve Bizans tarihçisi Laonikos Chalkondyles'ten çevirdiği Frank kronikleridir.⁴⁶

Telif eserler arasında ise Hüseyin Hezârfenn Efendi'nin kaleme aldığı “*Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk*” hayli ilgi çekici görünmektedir. Franz Babinger'in “*Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*” adlı araştırmasıyla Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın makalesi dışında üzerine hiçbir bilgi bulamadığımız bu eser, 1670 – 1673 yılları arasında kaleme alınmış ve Sultan IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. Doğrudan Latin ve Grek kaynaklarından istifade edilerek yazılmış bir dünya tarihidir. Anlaşıldığı kadarıyla Eski Yunan, Roma ve Bizans üzerine ayrıntılı bilgi içeren ilk Türkçe tarih kitabı da budur.⁴⁷

Bundan başka bu alanda, Temeşvarlı Osman Ağa'nın 1722 yılında kaleme aldığı Avusturya Tarihi (800'lerden 1660'a) ile Almanca ve Macarca bilen Peçuylu (Peçevî)'nun

⁴² Yınanç, Mükrimin Halil, “*Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*”, Tanzimat 2, M.E.B, İstanbul, 1999, s. 574.

⁴³ Ortaylı, İlber, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 170, 171.

⁴⁴ Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Prof. Dr. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992, s. 119.

⁴⁵ Ortaylı, İlber, a.g.e, s. 170.

⁴⁶ Babinger, Franz, a.g.e, s. 220. Babinger'in çevirisinde bu eserlerden “Frenk Kroniği” şeklinde bahsedilmişse de, iki isim arasındaki fark vardır. Osmanlılar arasında “*Frenk*” tabiri bütün Avrupalılar için kullanılır. Oysa “*Frank*” sadece bu kavme ve krallığa işaret eden bir addir.

⁴⁷ Ortaylı, İlber, a.g.e, s. 170; Babinger, Franz, a.g.e, s. 220. Günümüze batılılaşma tarihimizi XVII. Yüzyıl başlarına kadar dayandıran çalışmalar yapılmaktadır. (Örn: Hayta, Necdet; Ünal, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008). Bu bakımdan bu tür eserlerin bulunup bastırılmasının, XVII. Yüzyıl Türkiye'sindeki batı algısını göstermek bakımından çok faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

çeşitli anekdotları ve Naimâ'nın Haçlı Seferleri üzerinden yaptığı değiniler, XIX. Yüzyıl'dan önceki Türk Tarihçiliği'nin Avrupa hakkındaki bütün birikimini oluşturmaktadır.⁴⁸

II. Mahmud döneminde devlet batı esaslarına göre adeta yenibaştan teşkilatlandırılmaya başlanmış olduğu için, tabiatıyla Avrupa Tarihi'ne olan ilgi artmış ve daha Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından önce, H. 1240/ M. 1824 yılında, Yakovaki adlı bir Divan-ı Hümâyûn tercümanı tarafından yapılan “*Tarih-i Katerina*” adlı bir çeviri hem İstanbul, hem de Kahire'de basılmıştır. Bunu, H. 1249/ M. 1833 yılında aynı mütercim ile İtalyanca bilen Aziz Efendi'nin beraberce yazdıkları, Napoleon'un İtalya seferi üzerine bir çalışma izlemektedir.⁴⁹

Cevdet Paşa'nın eserini kaleme almaya başladığı dönemde ise, yazarı belirsiz bir Rusya Tarihi (H. 1270/ M. 1853 – 1854)⁵⁰ ile gayrimüslimlerin bir takım eserlerine rastlıyoruz. Bunlar arasında, Sahak Ebru'nun H. 1271/ M. 1854'te yazmış olduğu “*Bazı Avrupa Ministroları'nın Tercüme-i Hâli*” adlı eser önemli görünmektedir. Bu çalışmada Talleyrand, Metternich, Nesselrode ve Cavour gibi devlet adamlarının biyografileri yer aldığı gibi⁵¹; yazar eserinin mukaddimesinde Voltaire'in “*Histoire de Charles XII*”sini de Türkçe'ye çevirdiğini belirtmiştir.⁵²

Bunun dışında aynı dönemde; Ahmed Ağrıbozi'nin “*Tarih-i Kudemâ-yı Yunan ve Makedonya*”sı, Encümen-i Dâniş âzâsından Todoraki Efendi (Paşa)'nin yazarı belirsiz bir “*Avrupa Tarihi*” tercümesi ile yani Encümen âzâsından Aleko Efendi'nin Napoleon savaşlarına dair “*Beyân 'ül-Esfâr*” (Seferlerin Açıklaması) adlı eserleri basılmıştır.⁵³

Ancak bunların *Tarih-i Cevdet*'in ilk cildinin kaleme alındığı 1851 – 1854 yıllarından önce mi sonra mı yazıldığı belirsiz olduğu gibi; yukarıda sayılan eserler, toplu halde bile Cevdet Paşa'nın Antik Çağ'dan Napoleon Savaşları'na uzanan kesintisiz anlatısına kaynak olabilecek kapsamda değildirler.

⁴⁸ Ortaylı, İlber, a.g.e, ss. 170, 171.

⁴⁹ Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 145.

⁵⁰ Ortaylı, İlber, a.g.e, s. 169.

⁵¹ Sahak Ebru'nun eseri ve kullandığı yabancı terimler hakkında kapsamlı bir değerlendirme için: Arıkan, Zeki, “*Batı Dillerinden Türkçe'ye Geçen İlk Siyasal ve Diplomatik Kavramlar*”, XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12 – 16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler – IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss. 1412 – 1413.

⁵² Tanpınar, Ahmet Hamdi, a.g.e, s. 145.

⁵³ Tanpınar, Ahmet Hamdi, a.g.e, s. 145.

1.3.2. Avrupa’da Tarihçilik

Ülkemizde Tanzimat’tan XX. Yüzyıl’ın ikinci yarısına kadar uzanan dönemdeki batılılaşma hareketlerinde Fransız etkisi ön plandadır. Sözelimi Encümen-i Dâniş Fransız Akademisi model alınarak kurulmuş (1851), belediye (1855) ve vilâyet (1865) idareleri Fransa’daki örneklerine göre düzenlenmiş, hatta 1908 Devrimi’nin dört ilkesinden üçü (“*hürriyet*”, “*müsavat*”, “*uhuvvet*”), doğrudan doğruya Büyük Fransız İhtilâli’nin sloganları olan “*liberté*”, “*égalité*”, “*fraternité*”den alınmıştır.⁵⁴

Bu etkiyi edebiyatımızda⁵⁵ da görebiliriz. Nitekim Ömer Seyfettin, 1911’de *Genç Kalemler*’in ilk sayısında neşredilen imzasız bir makalesinde şöyle demektedir: “*Tabiata muhalif edebiyatımızın birbirinden farklı muhtelif devreler geçirdiğini iddia etmek manâsızdır (...) Mutlaka bir devre istiyorsanız söyleyelim – bu öyle muhtelif ve müteaddit değil- ancak iki devrede vardır: 1. – Şarka doğru: İran’a; 2. – Garba doğru: Fransa’ya...*”⁵⁶

Gerek bu bakımdan, gerekse Cevdet Paşa’nın kısmen de olsa bildiği yegane batı dilinin Fransızca olması sebebiyle –varsa etkilerini tespit edebilmek için- Avrupa tarihçiliğinin gelişim evrelerini, Fransa merkez olmak üzere değerlendirmek faydalı olacaktır.

İran örneğinde olduğu gibi Avrupa’nın antik dönemlerinde de tarihçilikle hitabet sanatı (retorique) birbirinden ayrılmamıştır. İlk defa Thukydides’in Peloponnese Savaşları üzerine yazdığı hayalî nutuklarda, bir vakayı olduğu gibi açıklama amacı görülmekle beraber, Yunan ve Roma Tarihçiliği genel olarak yukarıda değindiğimiz kalıbın dışına çıkmamıştır.⁵⁷

Ortaçağda da bu usul olduğu gibi devam eder. Zaten batı dillerinde “tarih” kavramını karşılamak için kullanılan, Grek menşeli “istoria” kelimesinden türemiş; “historia”, “histoire”,

⁵⁴ Fransız etkisi için şu kaynağa başvurulabilir: Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, ss. 44 – 59.

⁵⁵ Burada “edebiyat” terimini dar kalıbının dışında, bütün yazılı eserleri içeren (literatür) anlamında kullanıyoruz.

⁵⁶ Aktaran: Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, ss. 5, 6. *Genç Kalemler*’in 1327 tarihinde yayın hayatına girdiğini belirten Cevdet Perin, bu tarihi hatalı olarak “1909” şeklinde çevirmiştir. Oysa buradaki 1327, yazarın sandığı gibi Hicrî değil, Rumî Takvim’e göredir ve 1911’e denk gelir.

⁵⁷ Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 69, 70.

“history”, “historie” kelimelerinin aynı zamanda “hikâye” anlamına geldiği göz önüne alınır, bu dönemin kroniklerinin niteliği anlaşılacaktır.⁵⁸

Ancak ilk defa XVII. Yüzyıl Fransız Tarihçisi Bossuet'nün eserinde, tohum halinde olmakla beraber, bir diplomasi anlayışı ortaya çıkar. Bunu Jean Mobillon'un vesikalara ve karşılaştırma metoduna dayanan “De Re Diplomatica” adlı eseri takip edecektir.⁵⁹ Nihayet Montesquieu, 1734 tarihli “Roma'nın Büyüklüğü ve Çöküşü” adlı çalışmasında, tarihi; müesseselerin gelişim süreçleri ve büyük devletlerin geçmişlerinin karşılaştırılması temelleri üzerine oturtur.⁶⁰ Bunun ardından ise Voltaire, her türlü fatalizmi (kaderciliği) reddeden ve olayları kronolojik değil, mantıkî sıraya göre aktaran “Le Siecle de Louis XIV” (XIV. Louis Asrı) adlı eseriyle modern tarihçiliğe doğru önemli bir adım atacaktır.⁶¹

Napoleon Savaşları sırasında bütün Avrupa'yı saran romantizm, milliyetçilik ve halkçılık cereyanları, kısa zaman sonra etkilerini tarih çalışmaları üzerinde de göstermişlerdir. Nitekim Augustin Thierry, “İngiltere'nin Fethi” (1825) ve “Merovenj Dönemlerinin Hikâyeleri” (1840) adlı eserlerinde; İngiliz ve Fransız toplumlarının tarihini, birincisinde Saksonlar ve Normanlar, ikincisinde Gallo-Romenler ve Franklar arasındaki etnik karşıtlığa bağlar. Ona göre, topraklarının eski sahipleri olan Saksonlar ve Galyalıların, işgalci olarak gelen Normanlar ve Franklara karşı verdiği mücadele, yalnız kültürel değil aynı zamanda sınıfsal bir içerik taşımaktadır.⁶²

Sonrasında ise, romantik tarihçiliğin en tanınmış isimlerinden olan Jules Michelet, tarih kavramını “kahramanı halk olan destanî bir şiir” olarak tanımlayacaktır. O, tarihi, geçmişin gerçeklerini araştıran bir uğraş değil, içindeki kişiler sembolleştirilerek mevcut zamana yönelik îmalarda bulunulacak bir “diriliş” (resurrection) vasıtası olarak görmüştür. Bu bakımdan, mesela Yüz Yıl Savaşları'nın kahramanı olarak tanınan Jeanne d'Arc ve İsviçre'nin efsanevî bağımsızlık önderi Guillaume Tell 'i, “gerçek” değilseler dahi “doğru”

⁵⁸ Kelimenin etimolojik kökeni ve zaman içinde geçirdiği anlam değişimi için şu kaynağa başvurulabilir: Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1984, ss. 7, 8.

⁵⁹ Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 71, 72.

⁶⁰ Halkin, Léon E., a.g.e, s. 75.

⁶¹ Halkin, Léon E., a.g.e, ss. 76 – 78.

⁶² Halkin, Léon E., a.g.e, ss. 81 – 85.

kabul eder. Çünkü bu kimseler, velev ki hayallerde olsun, kendilerini yaratmış olan halkların karakterine uygundurlar.⁶³

Ancak XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında, herhalde pozitif bilimlerde görülen büyük gelişmelerin de etkisiyle, romantizme karşı tepkiler başlar. Bu alanda özellikle tarihi, sosyal kanunlar koyan bir “*bilim dalı*” olarak gören Hippolyte Taine'nin çalışmaları önemlidir. Taine'e göre tarih, tıpkı fennî bir araştırma gibi; “ırk”, “ortam” ve “zaman” olmak üzere üç unsurun bir araya getirilmesiyle geleceği aydınlatacaktır. O, Fransızların “Büyük Asır” dedikleri XVII. Yüzyıl'ı, İngiliz Edebiyatı'nı ve 1789 Devrimi'ni bu usulle açıklar. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken bir husus, determinist ve pozitivist görüşün, “akıl” kavramını merkeze koyan Fransız İhtilâli'yle doğrudan bir ilişkisi olmadığıdır. Nitekim bu yaklaşımın öncülerinden -ve aynı zamanda materyalist olan- H. Taine'in gözünde, Fransız İhtilâli'ni gerçekleştiren halk bir “goriller ordusu”, Danton bir “siyasî kasap”, Robespierre ise “klasik zihniyetin son piçi ve kuru meyvesi”dir.⁶⁴

Son olarak, eserlerini Cevdet Paşa'yla aşağı yukarı aynı tarihlerde kaleme almış olan Fustel de Coulanges, yine pozitivist anlayıştan faydalanarak, romantik akımı büsbütün reddedecek ve “*yurtseverlik bir faziletse, tarih bir ilimdir*” diyecektir. Bu tarihçi “vahşi Franklara karşı kahraman Galyalıları” gibi bir dönem büyük popülerite kazanmış bir anlayışı kabul etmediği gibi, insanların kendilerini geçmişteki halklarla özdeşleştirip, tarih anlatısında taraf tutmalarına da kökten karşı çıkar. Coulanges aynı zamanda çalışmalarında teknik ve filoloji gibi yardımcı disiplinlerden de faydalanmış ve tarihle sosyoloji arasında XX. Yüzyıl'da kurulacak bağın ilk ilmeğini atmıştır.⁶⁵

1.3.3. Tarih-i Cevdet'in Metodolojisi ve Kaynakları

Cevdet Paşa, Encümen-i Dâniş'ten Osmanlı İmparatorluğu'nun Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (H. 1188/ M. 1774) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına (H. 1242/ M. 1826)

⁶³ Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 87 – 92.

⁶⁴ Halkin, Léon E., a.g.e, ss. 93 – 96.

⁶⁵ Halkin, Léon E., a.g.e, ss. 99 – 103. Avrupa Tarihçiliği'nin XIX. Yüzyıl sonlarına kadarki gelişim süreci ve tarih felsefesi üzerine muhtelif yaklaşımlar için ayrıca şu eserlere başvurulabilir: İsmail Hakkı, *Tarih ve Terbiye*, Semih Lütfi Bitik ve Basım Evi, İstanbul, 1935, ss. 88 – 133; Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 3 – 10. Doğrudan bu konuya ele alan bir çalışma için: Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1984.

kadar uzanan yaklaşık yarım asırlık tarihini yazma görevini H. 1268/ M. 1850 – 1851 yılında almış olmakla beraber, izleyen iki sene içinde, Mehmed Ali Paşa'nın vârisleri arasındaki anlaşmazlığı çözmek üzere Fuad Paşa'yla beraber yaptığı Mısır seyahati ve üyesi olduğu Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin yüklediği meşguliyetler dolayısıyla, eserini kaleme almaya ancak H. 1270 başlarında (1853 Sonbaharı) başlayabilmiş, fakat ilk üç cildi şaşılacak bir süratle tamamlayarak, H. 1270 yılının sonunda (M. 1854 yazı) Sultan Abdülmecid'e sunmuştur.⁶⁶

Kullandığı kaynakların değerlendirmesine geçmeden önce; gerek bütün esere hükmeden tarihçilik prensipleri ve metodolojisini, gerekse bu çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan Fransız İhtilâli öncesindeki Avrupa Tarihi'ne ayrılmış bölümü içermesi sebebiyle, *Tarih-i Cevdet*'in ilk cildinin genel planı ve konu başlıklarını gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Cevdet Paşa, öncelikle “*Muhtıra*” başlığı altında ele aldığı tek sayfalık bölümde, bir tarih yazarında bulunması gereken nitelikleri tartışır ve üç temel ilke belirler. Bunlardan ilki ağır ve ağdalı bir üslup kullanmamak, ikincisi olayların yorumunda taraf tutmamak (objektiflik), üçüncüsü ise “*vak'a-i adiyye*” (sıradan olaylar)'ye yer ayırmamaktır. Böylece çalışmasının daha ilk satırlarından itibaren geleneksel şark tarihçiliğinin (şehnâmecilik, vekayinâmecilik) bazı kalıplarıyla bağlarını kopardığını ilân etmektedir.⁶⁷

Eserin “*Fasl-ı Evvel*” başlığını taşıyan ilk bölümü, “*İlm-i Tarihin Lüzum ve Faidesi*”ne ayrılmıştır. Paşa burada ilk olarak, insanoğlunun “*bazı behâyim-i gibi münferiden yaşamayub*” sosyal bir varlık olduğunu vurgular ve toplumları; “*haymenişin*” (çadır halkı, göçebeler), “*ehl-i kari*” (köylüler) ve “*medenîyyet*” aşamasında bulunanlar olmak üzere üç gruba ayırır.⁶⁸

⁶⁶ Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 21, 22.

⁶⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, İkinci Tabı, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, cilt 1, 1309, s. 14.

⁶⁸ Bu tasnifte, Paşa'nın tarihçiliği üzerinde en büyük tesiri yapan İbn Haldun'un tarih ve toplum görüşünün izlerini sezmemek mümkün değildir. Mağripli tarihçinin tasnifi üzerine genel bilgi için şu kaynağa başvurulabilir: Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982, ss. 243 – 256.

İzleyen satırlarda, olgu ve kavramları üçer madde halinde çözümleme yöntemini devam ettirir ve devlet teşkilatının da üç amaçla meydana getirildiğini ileri sürer. Bunlar; dışarıya karşı korunma, fertlerin birbirlerine karşı korunmaları ve işbölümünün sağlanmasıdır. Bu son maddenin gerçekleşmesiyle beraber “*millet*”ler “*sınıf sınıf*” ayrılmaya başlarlar. Tebaadan kimi “*zanaat*” ve “*ticaret*”e yönelir, kimi “*umûr-ı mülkiye ve askeriyede hizmet ider*”. Böylece bütün bu uğraşlarda başarı ve ilerleme görülecektir.⁶⁹

Ancak bu aşamada toplumların eski “*sadelik*” ve “*sebük-bârlık*” (yük hafifliği)’ları kalmamıştır. Ulaşılan refah, duraklama ve ataleti beraberinde getirir. Cevdet Paşa, anlatısının bu kısmına kadar İbn Haldun’un metodunu harfiyen izlemiş olmakla beraber, “*medeniyyet*” aşamasındaki siyasî kuruluşların bir “*bedevî*” kavim tarafından yıkılmaya mahkûm oldukları yönündeki prensibe karşı çıkar ve tam da burada, medeniyetin koruyucu unsuru olarak “*ilm-i tarih*”in rolüne işaret eder. Nitekim bu ilim sayesinde, duraklama dönemindeki devletlerin idarecileri geçmişin tecrübelerinden faydalanacak ve mevcut hali bu birikimin ışığında ıslah edebileceklerdir.⁷⁰

Bu açıklamalardan sonra, eserde savunulan “dünya görüşü” diyebileceğimiz kompozisyon, “*Hükûmetlerin Etvâr ve Aksâmı Beyânındadır*” başlıklı bölümde tanıtılmıştır.⁷¹ Cevdet Paşa burada “*Hükûmet-i Rûhâniye*” ve “*Hükûmet-i Maddîye*” isimleriyle tanımladığı iki tarz otorite üzerinden İslam ve Batı dünyalarının karşılaştırmasını yapmaktadır.

Paşa’ya göre Batı’da ruhani otorite; Papa’ya tabî bulunan “Katolikler”, Patrikhane’yi merkez tanıyan “Ortodokslar” ve bu tarz bir makamı reddeden “Protestanlar” arasında üçe bölünmüş olduğu gibi⁷²; maddî otorite de; “*hükûmet-i mutlaka*” (mutlakiyet), “*hükûmet-i meşrûtâ*” (meşrutiyet) ve “*hükûmet-i cumhûriye*” (cumhuriyet) rejimleri arasında üçe ayrılmıştır.⁷³

Oysa İslâm’ın doğuş yıllarından itibaren, bu dini kabul eden toplumların hepsi “*hükûmet-i maddîye*” (saltanat) ve “*hükûmet-i maneviye*” (hilâfet)’yi tek elde toplayan tek bir

⁶⁹ Ona göre medeniyyet “devlet” ve “saltanat”la eşanlamlıdır: *Tarih*, c. I, s. 16.

⁷⁰ *Tarih*, c. I, s. 16.

⁷¹ *Tarih*, c. I, ss. 17 – 20.

⁷² *Tarih*, c. I, ss. 18, 19.

⁷³ *Tarih*, c. I, ss. 19, 20.

otorite tanınırlar.⁷⁴ Nitekim Paşa, izleyen bölümde (*Fasl-ı Sâlis*)⁷⁵ İslâm Tarihi'nin en büyük felâketi kabul edilen Moğol istilasını, IX. Yüzyıl'dan itibaren; Endülüs Emevîleri, Fâtîmîler, Büveyhîler, Samanîler gibi “*hükûmet-i maddîyeler*”in Bağdat'taki “*hükûmet-i manevîye*”den kopmuş olmalarına bağlamaktadır.⁷⁶ Ne var ki bu en büyük istilanın önünden kaçarak Anadolu'ya girmiş olan Osmanlı Türkleri, İslam devletlerinin en büyüğünü kuracakları gibi, Yavuz Sultan Selim döneminde bu iki otoriteyi de yeniden birleştirerek, batı imparatorluklarının hiçbirinde bulunmayan bir model meydana getireceklerdir.⁷⁷ İşte Paşa'ya göre XIX. Yüzyıl'daki Osmanlı reformcularına düşen, Avrupa'dan yapılacak bütün aktarmaları bu yapıyı zedelemeyen yürütmektir.⁷⁸

Cevdet Paşa'nın, gerek Osmanlı devlet ve toplum düzenini Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırarak böyle geniş bir perspektiften değerlendirmesi, gerekse izleyen bölümlerde ele alacağı Avrupa Tarihi'ni, girişte açıkladığı bu tutarlı metot çerçevesinde incelemesi, *Tarih-i Cevdet*'in kaynakları üzerinde büyük bir merak uyandırmaktadır. Zira eserde yer alan çok çeşitli anekdotlar arasında, bu çalışmanın önceki iki bölümünde sıralanan Türkçe ve Fransızca kaynaklardan hiçbirine işaret edilmemiş olduğu gibi, *Tarih-i Cevdet*'in “*Mehazlar*”⁷⁹ bölümünde de, H. 1270/ M. 1853 – 1854'te basılmış “*Tarih-i Katerina*”dan başkasının adına rastlanmamaktadır.⁸⁰

“*Mehazlar*” arasında zikredilen yabancı kaynakların sayısı dörttür.⁸¹ Zeki Arıkan, *Tarih-i Cevdet*'in yaklaşık dört bin sayfa tutan sayfaları içinde çeşitli yerlere serpiştirilmiş kaynaklar arasında yaptığı araştırmada bu rakamı -yukarıda değinilen “*Tarih-i Katerina*” da dâhil olmak üzere- on altıya çıkarmıştır.⁸²

Bununla beraber, tespit edilen bu on altı eserden hiçbirinin bu çalışmanın konu aldığı anlatıya kaynak olabilecek nitelikte olmadığı görülmektedir. Mesela bu kaynaklardan;

⁷⁴ *Tarih*, c. I, s. 20.

⁷⁵ *Tarih*, c. I, ss. 20 – 30.

⁷⁶ *Tarih*, c. I, ss. 24 – 26.

⁷⁷ *Tarih*, c. I, s. 30.

⁷⁸ Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979, ss. 159, 160.

⁷⁹ *Tarih*, c.I, ss. 4 – 14.

⁸⁰ *Tarih*, c.I, s. 5.

⁸¹ *Tarih*, c.I, ss. 5, 9, 10.

⁸² Arıkan, Zeki, “*Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 173 – 197.

Napoleon'un Mısır Seferi'ni anlatan "el-Cebertî Tarihi", "Mösyö Juvenen" (M.J.M. Jouanin)'in kaleme aldığı "*Histoire de Turquie*" tercümesi, 1787 – 1792 Osmanlı – Avusturya Savaşı hakkındaki "Nemçe Journalleri", Yunan İsyanı'na ayrılmış bölümde istifade edilen "Osten" (Baron Prokesch von Osten) Tarihi ve yine Sırp İsyanı dolayısıyla anılan "Manke"ye ait metin⁸³, temelde Osmanlı İmparatorluğu'nu konu alan bahislere ilişkindir.⁸⁴

Avusturyalı general Montecuculi'den XVIII. Yüzyıl'da dilimize tercüme edilmiş olan "*Harb Fennine Dair*" başlıklı rapor ve kendi çağında Avrupa'nın en büyük uzmanı kabul edilen Marquis Sébastian de Vauban'ın III. Selim'in emriyle Türkçe'ye kazandırılan "*Fenn-i Lağım'da Risale*" adlı eserlerinin, Cevdet Paşa'nın Avrupa Tarihi'ne ayırdığı sayfalardan ayrı olarak ele aldığı "*Fenn-i Harbe Dâirdir*"⁸⁵ başlıklı bölümün kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Geri kalan eserler ise, yine Zeki Arıkan tarafından Fransız devlet adamı ve tarihçisi Adolphe Thiers olduğunu tahmin edilen "*Mösyö Tiyer*" hariç olmak üzere, bu çalışmanın kapsamı dışında kalan Napoleon Savaşları'na ait risale, rapor ve gazete haberlerinden ibarettir.⁸⁶

Yalnız bunlara ek olarak, Muallim Cevdet tarafından Haziran 1339 (1923) tarihli Tedrisat Mecmuası'na yazılmış bir makalede Cevdet Paşa'nın; bir önceki bölümde değinilen Montesquieu, Michelet ve Taine gibi Fransız tarihçilerinden, hatta Buckle ve Macauley gibi İngiliz kaynaklarından istifade ettiği yönünde bir iddia ortaya atılmıştır.⁸⁷ Fakat ne Paşa eserinin herhangi bir bölümünde bu kimselerin isimlerini bir kere olsun anmış, ne de şimdiye kadar kendisi üzerine yapılan çalışmalarda böyle bir etkilenmeye dair bir iz bulunabilmiştir.⁸⁸

⁸³ Zeki Arıkan, bu ismin meşhur Alman Tarihçisi Leopold von Ranke olabileceğini tahmin etmektedir: Arıkan, Zeki, "*Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Küçüköğlü, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 191.

⁸⁴ Arıkan, Zeki, "*Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Küçüköğlü, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 187, 188, 190, 191.

⁸⁵ *Tarih*, c.I, ss. 117 – 124.

⁸⁶ *Tarih*, c.I, s. 189.

⁸⁷ Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Neşriyat, 1979, ss. 10, 11.

⁸⁸ Sadece Ahmet Hamdi Tanpınar, Paşa'nın Vaka-i Hayriye tasvirinde uzakta olsa Michelet'nin Fransız İhtilâli anlatısının bir etkisi olabileceğini düşünmüştür: Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 173. Ümid Meriç ise buna hiç ihtimal vermez: "*Cevdet tarihinin kaynakları meydandadır. Büyük bir titizlik ile tespit edilen bu kaynaklar arasında ne Montesquieu, ne Buckle, ne de Macauley'in eserleri vardır. Paşa'nın bu tarihçilerin mevcudiyetinden haberdar olduğu bile şüphelidir.*" Meriç, Ümid, a.g.e, s. 12.

Ŗu halde Cevdet PaŖa'nın Antik ağ'dan Fransız İhtilâli'nin sonuna kadar uzanan Avrupa Tarihi anlatısında kullandığı yabancı kaynakların neredeyse tamamen belirsiz olduğunu söyleyebiliriz. Bu da kuşkusuz eserin hanesine eksi bir puan olarak düşülebilecek pek seyrek, fakat atlanamayacak derecede önemli notlardan biri konumundadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞ'DAN FRANSIZ İHTİLÂLİ'NE

2. ANTİK ÇAĞ'DAN FRANSIZ İHTİLÂLİ'NE

Tarih-i Cevdet'te Avrupa Tarihi'ne ayrılmış olan ilk kısım, birinci cildin “*Avrupa'nın Ahvâl-i Sâbika ve Lâhikası Hakkındadır*” başlığını taşıyan sekizinci faslıdır.⁸⁹ Cevdet Paşa bu bölümün girişinde, aslında bir Osmanlı Tarihi (*Vakayî-i Devlet-i Âliye*)'nden ibaret olacak şekilde yazılması planlanmış olan eserinin Avrupa'daki gelişmeleri müstakil başlıklar altında ele alan sayfalar içerecek olmasını iki gerekçeyle açıklar.

Bunlardan ilki, gerek geçmişteki İslâm Devletleri'nin, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ülkeleriyle olan yoğun ilişki ve bağlantılarıdır: “*Düvel-i sâlife-i İslâmiye vakayînin vakayî-i sâbika-i Avrupa'ya taâlûku olduğu gibi Devlet-i Âliye tarihinin dahi vakayî-i lâhika-i Avrupa'ya pek çok irtibâtı vardır.*”⁹⁰ İkinci gerekçe ise, *Tarih-i Cevdet*'in konu aldığı dönemde gerçekleşen Büyük Fransız İhtilâli'nin, gerek Avrupa Tarihi, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ilişkileri bakımından yeni bir çığır açmış olmasıdır: “*Ale'l-husus karîb'ül-ahdde zuhûra gelen Fransa İhtilâl-i azîmi Avrupaca inkulâbât-ı azîmeye bâdî olarak muâmelât ve münâsebât-ı düvel ü milel için bir tarîk-i cedîde açtığından Avrupaca bir iki asrın mebdei bu ahvâlin doğrudan doğruya Devlet-i Âliye'ye dahi pek çok te'sirâtı olduğundan Düvel-i Avrupa ile teksir-i münâsebâtının menşei olmuştur.*”⁹¹

Ayrıca eserinde merkezî bir yer tutacak olan Fransız İhtilâli ve onu izleyen gelişmeler, Cevdet Paşa'ya göre sadece birkaç yıllık bir zaman diliminin değil, Avrupa kıtasında uzun asırlar içinde meydana bir gelişim sürecin sonuçlarıdır. Bu sonuçlar ise ancak sebeplerin, yani önceki safhaların bilinmesiyle anlaşılacaktır: “*Avrupa'nın o misillû vakayî-i küllîyesi ise*

⁸⁹ *Tarih*, c. I, ss. 163 – 247.

⁹⁰ *Tarih*, c. I, s. 163.

⁹¹ *Tarih*, c. I, s. 163.

pek eski vakitlerden berü müselsel ve muttasıl olarak zuhûr idegelen bir takım mebâdî ve mukaddimâtın netâyic-i tabiîyesidir. Hâlbuki esbâb-ı mûcibe beyân olunmaksızın mücerred vukuâtın hikâyesinden hakîkât-i hâl anlaşılmaz.”⁹²

Girişteki bu iki paragrafla Osmanlı İmparatorluğu’nun Fransız İhtilâli’nden sonraki akıbetini Avrupa Tarihi’ne, Fransız İhtilâli’nin çıkış sebeplerini ise Avrupa’nın geçmiş asırlarına dayandıran Cevdet Paşa, artık çalışmasını klasik bir vakayinamenin kalıplarından çıkarıp, genel ve karşılaştırmalı bir kıta tarihine dönüştürmenin kapılarını açmıştır.

İşte Osmanlı İmparatorluğu’nun yarım asırlık bir zaman dilimini yazmakla görevlendirilmiş olan Paşa’nın, eserine Antik Çağ’dan XIX. Yüzyıl’a uzanan ayrıntılı bir Avrupa Tarihi’ni teksif edebilmesi bu kapsamlı bakış açısının ürünüdür.

2.1. “TARİH-İ ATİK” (ESKİ ÇAĞ)

Tarih-i Cevdet’te Eskiçağ (İlkçağ) anlatısı sayfa sayısı itibariyle önemli bir yer tutmaz. Nitekim Cevdet Paşa’nın dünya medeniyetinin başlangıcı olarak kabul ettiği Babil ve Ninova şehirlerinin inşasından, Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılışı ve Kavimler Göçü’ne kadar uzanan iki bin beş yüz yıllık bu döneme sadece on iki sayfa ayrılmıştır.⁹³

Aslında Cevdet Paşa’nın esas amacının Avrupa Tarihi’ni bütün yönleriyle özetlemek değil, Fransız İhtilâli’ni hazırlayan sebepleri incelemek olduğu hatırlanırsa, yakın tarihe gösterdiği ilginin daha yoğun olmasını yadırgamamak gerekir. Bununla beraber, eserin Eskiçağ’a ayrılan bu kısa bölümünde de hayli dikkat çekici noktalar vardır.

Öncelikle, XIX. Yüzyıl’da neredeyse genel bir kabul gören Avrupa-Merkezci (*Eurocentricist*)⁹⁴ yaklaşımın aksine, Cevdet Paşa Batı Medeniyeti’nin temellerini eski Ortadoğu uygarlıklarına dayandırır⁹⁵. İkincisi, siyasî tarihçilikte izlenen alışılmış metodun

⁹² *Tarih*, c. I, s. 163.

⁹³ *Tarih*, c. I, ss. 163 – 175.

⁹⁴ Avrupa-Merkezcilik üzerine bazı tartışmalar için şu kaynaklara başvurulabilir: İslamoğlu, Huri, *Neden Avrupa Tarihi?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 9 – 23; Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, ss. 511 – 523; Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, ss. 33 – 36.

⁹⁵ *Tarih*, c. I, ss. 163 – 165.

dışına çıkararak, sadece devletlerarası ilişkilere değil; kavimlerin etnik kökenleri, arkeolojik kazılar, şehirlerin kuruluşları, bazı unvan ve tabirlerin etimolojik kökenleri gibi spesifik konulara eğilir.⁹⁶ Bir diğer ilginç nokta da, toplumların antik dönemdeki bazı özellikleriyle gelecekteki yönetim şekilleri arasında kurduğu bağlantılardır.⁹⁷

Aşağıdaki satırlarda, *Tarih-i Cevdet*'in genel metodu gereği sadece kronolojik sıraya göre anlatılmış olan bu bölüm, tarihinin ifadelerindeki bazı geçiş noktaları esas alınarak dört ayrı başlık altında incelenecektir.

2.1.1. Ortadoğu Medeniyetleri'nin Mirası

Cevdet Paşa'ya göre medeniyetin, daha doğrusu medenileşmenin beşiği (*menba-i temeddün*) Asya kıtasıdır. Zira milâttan asırlar önce bu coğrafyanın dört bir yanında büyük devletler hüküm sürerken “*memâlik-i Avrupa her dürlü medeniyetden mahrum*” bulunmaktadır.⁹⁸

Paşa bu yargısını, geleneksel tarih anlayışını izleyerek, insanoğlunun Nuh Tufanı'ndan sonra ilk olarak El-Cezire topraklarına yerleşmesine ve Babil ile Ninova adlı ilk şehirlerin burada kurulmasına dayandırır.⁹⁹ Babil'de Nemrud hüküm sürerken, onun tarafından kovulan Âsur'un da Dicle Nehri üzerine Ninova şehrini bina ettiğini, böylece “*o zamana kadar bilinen-* ilk iki devletin meydana geldiğini yazar. Ancak pek çok vakanüvisin tartışmasız birer hakikat gibi aktarabileceği bu bilgileri “*mervîdir*” notunu düşerek tartışmaya açık bırakır ve ekler: “*Ancak bunların ahvâline gereği gibi ma'lûmâtımız olmayub bu ecîl-i kadîmenin ahvâli tarihce pek karanlıktır.*”¹⁰⁰

İzleyen satırlarda Antik Asya Tarihi daima “*rivâyet ve âsâr-ı atîkadan anlaşılıyor ki*” gibi girişlerle ele alınacaktır.¹⁰¹ Cevdet Paşa, Âsur ve Mısır Medeniyetleri'ne kısaca temas ettikten sonra anlatısına milâdî takvime dayanan bir kronolojik sıra içinde, peygamberler tarihi

⁹⁶ *Tarih*, c. I, ss. 166 – 175.

⁹⁷ Örneğin Fransızların ataları sayılan *Gaulois* kavminin Roma işgalinden önce bir devlete, dolayısıyla bir krala sahip olmamalarını, Fransa'da yüzyıllar sonra kurulacak olan cumhuriyet rejimine imâda bulunarak inceler: *Tarih*, c. I, s. 167.

⁹⁸ *Tarih*, c. I, s. 163.

⁹⁹ *Tarih*, c. I, s. 163. Ayrıca: “*Asya insanın menşei olduğu gibi medeniyetin dahi mebdei olarak ulûm ve ma'arif oradan garba doğru münteşir olmuştur.*” *Tarih*, c. I, s. 166.

¹⁰⁰ *Tarih*, c. I, s. 163.

¹⁰¹ *Tarih*, c. I, s. 164.

üzerinden devam eder.¹⁰² Bu arada İsrail, Fenike, Medya, Keldâniye¹⁰³ ve Keyâniye¹⁰⁴ devletlerinin kuruluş ve gelişmelerine de birkaç satırla değinir.¹⁰⁵

Ancak Avrupa Tarihi'ne bir giriş olarak yazılmış bu kısa bölüm alelade bir özetten ibaret değildir. Cevdet Paşa, örneğin Âsur Devleti'nin ikiye ayrılışını anlatırken, bu krallığın yalnız İkinci Âsur Devleti değil, aynı zamanda “*Medyalılar*” (Medler) tarafından devam ettirildiğini ileri sürmektedir. Farklı soydan hanedanların yönettiği Âsur ve Med Krallıkları arasında “toplumların sürekliliğine” dayanan böyle bir bağlantının kurulmuş olması, çağdaş tarihçiliğe doğru atılmış çok önemli bir adımdır.¹⁰⁶ Keza birkaç satır sonra Büyük Keyhüsrev (Cyrus) önderliğinde Keyâni (Pers) Devleti'nin doğuşu da “*İran Devleti(nin) Medyalulardan Farşlulara intikâl*” ettiği biçiminde ele alınarak, tarihî süreklilik anlayışının altı tekrar çizilecektir.¹⁰⁷

Cevdet Paşa'yı bu bölümde modern tarihçiliğe yaklaştıran ikinci önemli değinisi de, geçmişi aydınlatmak için yazılı kaynaklarla yetinmeyip, arkeolojik kazıların sunduğu verilere başvurmasıdır. Nitekim antik Ortadoğu tarihine ayırdığı bölümü kapatırken, Bâbil ve Ninova'da keşfedilen harabeler hakkında şu notu düşer: “*Vahle kasabasının yanında Bâbil harâbesi müşahede olunur. Ve Musul'un karşı tarafındaki yerler kazıldıkça Ninova'nın bâzı âsârı bulunur.*”¹⁰⁸

2.1.2. Avrupa Medeniyeti'nin Doğuşu

Büyük bir ihtimalle, XIX. Yüzyıl'da Hint-Avrupa dillerinin ortak bir kökenden geldiğinin ortaya çıkması üzerine bazı çevreler tarafından ileri sürülen Avrupa kavimlerinin

¹⁰² Bu konudaki kapsamlı çalışması: Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Cilt 1, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966.

¹⁰³ İkinci Bâbil Devleti.

¹⁰⁴ Keyanyanlar: Ahamenişler adıyla da bilinen, günümüzde İranlıların en eski halefleri olarak kabul ettikleri Pers Devleti (y. M.Ö. 550 – M.Ö. 330). Wells, H.G., *A Short History of the World*, Penguin Books Limited, London, 1942, ss. 89 – 92.

¹⁰⁵ *Tarih*, c. I, ss. 164 – 165.

¹⁰⁶ *Tarih*, c. I, s. 165.

¹⁰⁷ *Tarih*, c. I, s. 165.

¹⁰⁸ *Tarih*, c. I, s. 165.

bu kıtaya Hindistan'dan göç etmiş oldukları yönündeki iddianın¹⁰⁹ etkisi altında kalan Cevdet Paşa, Aryan kavimlerin Avrupa'ya yerleşmelerini Asya'da meydana gelen büyük izdihama bağlar.¹¹⁰

Hangi kaynaktan alındığı bilinmeyen bu iddiaya göre “büyük göç”, Kafkaslar ve Hazar Denizi yoluyla meydana gelmiş, ancak Avrupa'nın kuzey arazilerinin imarında güçlük çekildiği ve arkadan gelen kavimler medeniyete daha geç ayak uydurabildikleri için “*Avrupa kıt'ası bi't-tabîi pek çok vakitler medeniyetden dûr ve mehcûr kalmış*”tır.¹¹¹

Cevdet Paşa, bir sonraki adımda *-Roma'nın Truva Savaşı'nda yenilip İtalya'ya yerleşen Grekler tarafından kurulduğu yönündeki efsaneyi gerçek sayıp Yunan ve İtalyan kavimlerini ortak bir kökene bağlaması hariç olmak üzere- çağdaş Avrupa milletlerinin etnik menşelerini tam bir doğrulukla ele alır:*

“... *Avrupa'ya hicret iden akvâmın başlucaları dört kavim olub bunlar ekser milel-i Avrupa'nın ecdâdı addolunur. Birincisi Anadolu tarîkiyle Yunanistan'a ve İtalya'ya hicret iden Plaski kavmidir ki Yunan ile eski İtalyaluların ecdâdıdır. İkincisi Gal kavmidir ki Fransa ve İspanya ve İrlanda ahâlisinin ecdâdıdır. Üçüncüsü Cerman yani Alman dediğimiz kavimdir ki başluca sınıfı Alman ve Frank ve Got ve Lombard ve Sakson ve Angl ve Vandal tâifeleridir. Dördüncüsü İslav kavmidir ki Moskov ve Leh ve Hırvat gibi milletlerden ibaretdir.*”¹¹²

Görüldüğü gibi Paşa, Fransa'da yerli halkın ataları kabul edilen Galyalıların İrlandalılar, yani Keltlerle¹¹³; hanedan ailesi ve asilzâdelerin ataları olan Frankların ise Almanlarla aynı soydan olduklarını bilmektedir. Bu görüş ise, kendisinin bu cildi kaleme alışından (H. 1268/ M.1851 – H.1271/ M.1854) sadece birkaç yıl önce (1840) Augustin Thierry'nin “*Récits des Temps Mérovingiens*” (Merovenj Dönemlerinin Hikâyeleri) adlı

¹⁰⁹ Bu varsayımın tam tersi için: Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi (Essai d'une Histoire Comparée des Peuples de l'Europe)*, Çev: Sâmih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960, ss. 15 – 21.

¹¹⁰ *Tarih*, c. I, s. 165.

¹¹¹ *Tarih*, c. I, s. 165.

¹¹² *Tarih*, c. I, ss. 165, 166.

¹¹³ Farklı dillerde “*Galater*”, “*Gallier*”, “*Gaule*” veya Germenlerin verdiği isimlerle; “*Wallon*”, “*Welsh*”, “*Wales*” isimleriyle anılan bu kavim, günümüzdeki İrlanda, İskoçya ve Galler halklarının ataları olan Keltlerdir: Yurdoğlu, İhsan, *İngilterenin Tarihi, Tarihten Evvelki Devirden XII. Yüzyılın Sonunda Kadar*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1945, cilt 1, ss. 65 – 71.

eserinde ileri sürülmüştür.¹¹⁴ Şu halde Cevdet Paşa'nın, eserinin kaynakları arasında saydığı “Mösyö Tiyer”in bu ünlü Fransız tarihçi olduğu tahmin edilebilir.¹¹⁵

Tarih-i Cevdet'teki Avrupa Tarihi anlatısının asıl hedefi Fransız İhtilâli'ni hazırlayan sebepleri aydınlatmak olduğu için, izleyen bölümlerde Fransızların ataları sayılan Galyalıları tahsis edilen kısım bütün diğer kavimlere ayrıldan çok daha geniş olacaktır.¹¹⁶ Ancak Fransız devlet ve toplum modelini hiç tasvip etmeyen Cevdet Paşa'nın, bu topluluğa bakışı da son derece olumsuzdur: “...Galler vahşi ve putperest bir halk olup serseri gezer ve hizmet-i askerîye aramak üzere İtalya ve sâir taraflarda dolaşırlardı.”¹¹⁷

Diğer taraftan Paşa'nın, antik Fransız Tarihi hakkında çok kapsamlı bir araştırma yapmış olduğu açıktır. Zira 1789 Devrimi'nden sonra Fransız toplumunu Galyalılık kökenine bağlama esası üzerine kurulu yeni bir millî kimlik inşası propagandalarına rağmen, bu ülkenin otokton halkının farklı öğrenmiştir¹¹⁸. Üstelik Ernest Renan'ın 1882'de verdiği ünlü “*Millet Nedir?*” konferansında etraflıca incelediği¹¹⁹, kuzey *Gaul*'leriyle güneyliler arasındaki farktan da haberdardır:

“...şimdi Fransa denilen kıt'aya ol vakit Galya dinülirdi. Fakat Galya şimdiki Fransa ülkesinden daha büyük olup (...) ve ol vakit Galya'da ale'l-husus şimâl tarafında Gallerden başka tâifeler dahi var idi. Ve eylevm Fransa'nın ahâli-i şimâliyesiyle cenûbiyesi beyinde fark ve tefâvüt olup beyinlerindeki mübâneyet hâlâ bütün bütün zâil olmamıştır.”¹²⁰

¹¹⁴ “...Thierry ülkesinin tarihine ırkların birbirine irca olunamayacağı teorisini de uygulamaktadır. (...) Ona göre Gallo-Romains'ler 'millî kitle' olarak kalacaklar, halbuki Franklar feodaliteyi getireceklerdir. O halde, Üçüncü Sınıf (Tiers-Etats)'ın atalarını Gallo Romains'ler arasında aramak gerekir.” Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 83.

¹¹⁵ Zeki Arıkan ise, *Tarih-i Cevdet*'te kullanılan yabancı kaynaklar ve terimler üzerine kaleme aldığı makalede, Cevdet Paşa'nın “Mösyö Tiyer” ismiyle Adolphe Thiers'i kastettiğini ileri sürmektedir: Arıkan, Zeki, “*Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 189.

¹¹⁶ *Tarih*, c. I, ss. 166 – 176.

¹¹⁷ *Tarih*, c. I, s. 166.

¹¹⁸ Fransa'nın ilk ahalisinin Galyalılar değil, Iber ve Lijür kavimleri olduğu bugün kesin olarak bilinmektedir: Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, cilt 1, s. 7.

¹¹⁹ Renan, Ernest, “*Millet Nedir?*”, *Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences)*, Çev: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, ss. 97 – 125.

¹²⁰ *Tarih*, c. I, s. 166.

Ancak Galyalılar konusunda Cevdet Paşa'nın dikkatini çeken asıl husus, bu topluluğun Roma istilâsından önce bir krala sahip olmamasıdır. Aslında ülkede henüz bir hükümet teşkilâtının bulunmamasından kaynaklanan bu durum, Cevdet Paşa tarafından, Fransa'da yüzyıllar sonra kurulacak cumhuriyet rejimiyle özdeşleştirilir ve bu idarenin sebep olacağı “*perişanlığa*” delil olarak gösterilir. Şu satırlarda onun, VI. Cilt'te çok kapsamlı olarak ele alacağı Fransız İhtilâli'ne yaptığı ilk göndermeyi buluruz:

“...*Gallerin kadîm'ül-eyyâmda müstakil hükümdarları var iken hükûmet-i istiklâliye usûlünü ilgâ ile cumhûriyet üzre idâre-i memlekete karar verdiklerinden tefrika hâline düşerek yekdiğeriyle ittîfak idemeyüb her yerde evvel ve ahîr cumhûriyet usûlünün fenâlığı müntic olageldiği gibi Gallerin dahi perişânlığını ve eski satvet ve kuvvetlerinin zevâlini müceb olmuştur.*”¹²¹

Cevdet Paşa, bunun dışında, yine efsaneye dayalı bir tarih olan M.Ö. 753'ü¹²² Roma Devleti'nin gerçek kuruluş tarihi olarak kabul eder ve şehrin Türkçe'de (*lisân-ı Türki'de*) “*Kızıl Elma*” olarak anıldığına değinir.¹²³ Ardından da bu devletin baş düşmanı olan Kartaca'nın Fenikeli tüccarlar, Marsilya kolonisinin ise “*İzmir tarafından Galya'ya hicret etmiş olan Yunan tüccarı*” tarafından kurulduğunu aktarır.¹²⁴

Paşa'nın Avrupa Medeniyeti'nin doğuşunu ele aldığı bu bölümde en göze çarpan eksiklik, batı dünyası üzerine yapılan hemen bütün araştırmalarda bu medeniyetin beşiği sayılıp çok geniş bir şekilde incelenen Antik Yunan'a, Perslerle yapılan savaşlar dışında hemen hiç temas etmemiş olmasıdır.¹²⁵

Avrupa Tarihi üzerine hayli geniş bilgi birikimine sahip olan Cevdet Paşa'nın, hiç değilse eski İslâm kaynakları aracılığıyla¹²⁶ bu uygarlığın belli başlı özelliklerinden haberdar

¹²¹ *Tarih*, c. I, s. 167.

¹²² Uzun süre M.Ö. 750 olarak kabul edilen bu tarih, sonraları takvim hesaplarını düzenleyebilmek için M. Terentius Varro (AUC 636 – 725) adlı bir âlim tarafından M.Ö. 753'e çekilmiştir: Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, ss. 176, 177.

¹²³ *Tarih*, c. I, s. 166.

¹²⁴ *Tarih*, c. I, s. 167.

¹²⁵ Pers Savaşları dışında sadece şu satırlar vardır: “...*Avrupa'da en evvel kesb-i mâ'lûmât iden Yunan ile şimdi İtalyan didiğimiz Lâtin kavmidir. Ve ibtidâ Yunan kesb-i kuvvet ve mekinet iderek Devlet-i İrani'ye rakib olub...*” *Tarih*, c. I, s. 166.

¹²⁶ İslâm düşünce tarihindeki Antik Yunan etkisi için: Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985, ss. 133 – 140.

olmaması bize göre mümkün değildir. Bu bakımdan; eserini kaleme aldığı tarihte Yunanistan bağımsızlığını kazanmış olmakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda hâlen çok geniş bir Rum nüfusunun yaşadığını hesaba katarak, bu kavmin Osmanlı öncesi tarihini gündeme getirmekten çekinmesi sebebiyle bu faslı es geçmiş olması pek muhtemel gözükmektedir.

2.1.3. Roma İmparatorluğu

Cevdet Paşa, Roma'nın yükselişini öncelikle Büyük İskender'in fetihleriyle Yunan devletlerinin güçten düşmesine, sonra da Galyalılar tarafından taarruza uğrayan Marsilya kolonisinin bu devletten yardım istemesiyle oluşan konjonktüre bağlamaktadır.¹²⁷

Paşa'ya göre, Galyalıların mağlup edilmesi ve Marsilya'nın Roma'ya bağlı bir sancak haline getirilmesinin ardından bu devlet “*dünyâda en büyük ve en kuvvetli bir hükûmet*” konumuna yükselmiştir. Ancak tıpkı Galya'da olduğu gibi, Roma'da da krallığın kaldırılması üzerine “*cumhûriyetin müceb olduğu tefrîk ve teşettüt*” durumu “*ahlâk-ı umûmiye fesâda*” uğratacak ve M.Ö. 65 yılında ülke “*pek ziyâde karışık bir hâle giriftâr*” olacaktır.¹²⁸

Bu sırada Jül Sezar'ın Galya Seferi'nden dönerek Roma'da mutlak bir otorite kurmuş olması Cevdet Paşa tarafından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilir. Paşa, burada Sezar'ın Senato'dan¹²⁹ bazı yetkiler isteyip red cevabı alması üzerine “*ben istidâlarımı kılıcım ile husûle getiririm*” dediğini aktarmakta ve “*kuvâ-yı askerîye ile reis-i cumhûr olarak*”, aynı zamanda “*imparator*” unvanını aldığını belirtmektedir. Bundan sonra ise, Avrupa Tarihi'nde önemli bir yer tutan “*imparator*” teriminin uzun bir açıklamasını yapacaktır:

“*İmparator lâfzı Lâtin lisânında fi'l-asıl kumandan ma'nâsında iken sonradan zafer ve galebeye mazhar olan kumandanlara mahsus olarak istimâl olunurdu. Ve Kayzer¹³⁰ kayd-ı hayat şartı ile Roma cumhûrunun manâsıb ve merâtibini hâiz olarak kral gibi bilâ-istiklâl idâre-i memlekete kıyâm iylemiş olduğundan muhtelif ünvanlardan imparator unvanı ol vaktin*

¹²⁷ Tarih, c. I, ss. 166 – 168.

¹²⁸ Tarih, c. I, s. 168.

¹²⁹ Cevdet Paşa “*senato*” kelimesini yazdıktan sonra, terimi hayli sade bir Türkçe'yle “*yâni Millet Meclisi*” şeklinde açıklamaktadır. Tarih, c. I, s. 168.

¹³⁰ Paşa'nın burada “*Kayzer*” ismiyle nitelendirdiği Sezar'dır.

hükümünce mühim olan umûr-ı askeriyye âid olmasıyle bu unvan Kayzer'in cümle vezâifini şâmil olmak üzere en ziyâde mu'teber ve meşhûr olmuştur."¹³¹

Ancak Paşa'ya göre; Roma halkının kraliyet rejiminden "müteneffir" olduğunu bildiği için bu unvanı kullanmayan Sezar, yine de devleti tam bir "hükümdâr-ı müstakil" gibi yönetmeye başlamıştır. Bunun üzerine krallığın diriltilmesinden ürken muhalifleri tarafından M.Ö. 44 yılında katledilecek, fakat artık onun kurduğu idareye alışmış olan kitleler de katillerin evlerini ateşe vereceklerdir.¹³²

Nitekim M.Ö. 29 yılında Sezar'ın yeğeni "Oktavyüs" imparatorluk unvanını alarak cumhuriyet rejimine kati surette son verir. Cevdet Paşa, ilk resmî Roma İmparatoru kabul edilen Octavius Augustus'un¹³³ sahip olduğu diğer üç unvanı da dikkatle incelemiştir. Bunlardan ilki; "Sezar" isminin değişmiş bir biçimi olan "Kayzer", ikincisi "şayân-ı ihtirâm" anlamındaki "Agustus" (Augustus), üçüncüsü ise "senatoda birinci makam kendüsine virildiğinden birinci mânâsına olan Prinsis" (Princip)'tir. Paşa ayrıca, Avrupa Tarihi'nde önemli bir yeri olan "prens" kelimesinin de bu unvandan türetildiğini belirtmektedir: "Ben mânâsına olan prens lâfzı ândan müştâkdir."¹³⁴

Cevdet Paşa bundan sonra tekrar Galya'ya dönerek; bu ülkenin Sezar tarafından Roma topraklarına katılıp, Octavius zamanında ağır vergiler altında ezildiğini, ne var ki Galyalıların ancak Roma'nın demir yumruğu sayesinde karışıklıktan kurtulup, "cism-i vahîde gibi müttehid" bir devlete sahip olabildiklerini ileri sürmektedir. Üstelik bu işgalin Galyalıları büyük kültürel getirileri de olmuştur: "...yine Augustus'un zaman-ı hükûmetinde Galya'ya hayli Romalılar girüb mektebler ve tiyatrolar ve sâir binâlar ihdâs ile Galya'da âsâr-ı medenîyeti neşretmişler idi."¹³⁵

¹³¹ Tarih, c. I, s. 168.

¹³² Tarih, c. I, ss. 168, 169.

¹³³ Büyük bir olasılıkla ülkemizde yabancı dil olarak uzun yıllar Fransızca'nın baskın olması sebebiyle, bu isim pek çok eski kaynaktan "Oktav Ogüst" şeklinde geçmektedir: Günaltay, Şemsettin, Tarih I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 376 – 381. Fransızca telaffuzun Türk dilindeki etkisi için: Perin, Cevdet, Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946; Tolun, Haydar, Yabancı Kelimeler Lûgati, Mektepliler Pazarı, Bursa Yeni Basımevi, 1939, ss. 63 – 71.

¹³⁴ Tarih, c. I, s. 169.

¹³⁵ Tarih, c. I, s.169. Roma işgalinin Fransa Tarihi'nde olumlu bir rol oynadığı genelde Fransız yazarları tarafından da kabul edilir: "Biz medeniyetimizi neye borçluyuz? Bu olduğumuz gibi olmayı neye borçluyuz? Romalıların fütuhatına. (...) Roma medeniyeti ile yazı(nın) ne olduğunu bile bilmiyen, dini insan kurban etmek safhasında kalmış olan bu zavallı Gaule medeniyeti birbirine kıyas olunamazdı." Bainville, Jacques, Fransa Tarihi, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, 1. cilt, ss. 9,10. Ayrıca: Siegfried, André,

Bununla beraber Paşa'nın Roma İmparatorluğu üzerine genel yargısı son derece olumsuzdur. Çünkü bu medeniyet sadece maddeye dayanmakta ve “*ahlâk-ı insaniyeyi tehzîb ve ıslâh şöyle tursun belki ifsâd*” etmektedir.¹³⁶ Bu sebeple, Galya dâhil olmak üzere Roma egemenliği altına giren bütün ülkelerde büyük bir manevî çöküntü görülecek; dünyaya yeni bir soluk getirmek ise, bu imparatorluğun nüfuzu dışında kalarak ahlâki saflığını korumayı başaran Germenler ve Arapların görevi olacaktır: “*Romalular (...) Cezîret'ül-Arab ile Cermanya'ya zaferyâb olamadıkları cihetle Arab ve Cerman kavimlerinin ahlâkı Roma medeniyeti ile lekedâr olmayub hâl-i tabîi üzere kalmışdır. Ve sonradan cihanı tecdîd eden bu iki millettir.*”¹³⁷

Anlaşıldığı kadarıyla Cevdet Paşa'nın Roma İmparatorluğu'nu bu kadar eleştirmesinin en büyük sebebi, Hazreti İsa'nın bu imparatorluk döneminde çarmıha gerilmesi ve özellikle Tiberius'un¹³⁸ hükümdarlığı sırasında Kudüs'e vâli olarak atanan “*Pilât*” (Pilatus)'ın ilk Hıristiyanlara yaptığı zulümlerdir.¹³⁹ İleride görüleceği gibi, Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul edişinden itibaren Paşa'nın Roma için kullandığı üslup değişecektir.¹⁴⁰

Tarih-i Cevdet'te Roma İmparatorluğu'nun Tiberius'tan Konstantin'e kadar uzanan üç asırlık siyasî serencamı üzerine ayrıntılı bilgi verilmez. Ancak Cevdet Paşa bu kısa bölümde, imparatorluğun manevî noksanları dışındaki genel çöküş sebeplerini dikkatle incelemektedir. Ona göre bu sebeplerden ilki, tahta çıkışta veraset usulünün olmayışı ve imparator seçme yetkisinin senatoya bırakılmasıdır. Paşa bu uygulamayı Roma'nın Cumhuriyet rejiminden “*kurtulamamış*” olması olarak yorumlar ve imparatorların sık sık tahttan indirilip idam edilmelerini buna dayandırır.¹⁴¹

İkinci büyük sorun, Roma'nın M.S. 200 tarihinden itibaren kuzeyde “*Cermanlar*”, doğuda ise “*Devlet-i İraniye*” tarafından kısıpaca alınmasıdır. Bu şartlar altında, örneğin

Milletlerin Karakterleri (L'Ame des Peuples), Çev: Sâmih Tiryakioğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1961, ss. 48 – 80.

¹³⁶ *Tarih*, c. I, ss. 169, 170.

¹³⁷ *Tarih*, c. I, s. 170.

¹³⁸ Roma İmparatoru (14 – 37). Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1283.

¹³⁹ *Tarih*, c. I, s. 170.

¹⁴⁰ *Tarih*, c. I, ss. 172, 178 – 180.

¹⁴¹ *Tarih*, c. I, s. 171.

“Roma İmparatoru (İskender) Aleksandri nâm kayzer”¹⁴² Sâsâniler’e savaş ilan edeceği sırada, Cermenlerin Ren Nehri’ni geçtiklerini öğrenip geri dönmek zorunda kalacaktır.

Cevdet Paşa’ya göre Roma’nın çöküş sebeplerinden üçüncüsü ise, zaptedilen geniş araziden toplanmış olan yabancı askerlerin orduya alınmasıdır. Bunun sonucu olarak “*imparatorlar kendü hizmetlerinde bulunan asâkir-i ecnebîye cenerallerinin taht-ı tahakkümünde kalarak sözleri bir tarafa nâfiz olmaz*” duruma düşeceklerdir.¹⁴³

2.1.4. Kavimler Göçü

Dilimizde önceleri “Muhaceret-i Akvam”, günümüzde ise “Kavimler Göçü” isimleriyle anılan ve tarihte Antikçağ ile Ortaçağ arasındaki geçişi ifade eden büyük demografik hareket, Avrupa dillerinde, ülkelerin mensup olduğu siyasî veya kültürel geleneğe göre farklı isimlerle nitelendirilmektedir. Örneğin soy veya dil bakımından kendilerini Roma İmparatorluğu’nun varisi sayan toplumlar, imparatorluğun çöküşünü hazırlayan işgalleri “Barbarlar İstilâsı” (*İng. Barbarian Invasion, Fr. Le Invasion Barbares*) olarak anarlarken, göç eden kitlenin vârisleri olan Almanlar ise sürece “Halkların Gezinmesi” (*Völkerwanderung*) ismini vermektedirler.¹⁴⁴

Cevdet Paşa ise, eserinde dört sayfa ayırdığı¹⁴⁵ bu hareketi, Almanca tabirin birebir çevirisi gibi görünen “takım takım dolaşma” ifadesiyle nitelendirmekte, fakat sürecin başlangıcını Cermenlerden önce Orta Asya’dan hareket etmiş olan Hunların yürüyüşüne bağlamaktadır:

“*Tataristan’dan Hun ismiyle bir azîm kavmin Avrupa’ya toğrı hareket etmekde olduğu şâyi’ olmağla Cermanya cinsinden bahr-i siyâhın sevâhil-i şimâliyesinde sâkin olan Got*

¹⁴² Burada bahsi geçen imparator *Alexander Severus* (222 – 235)’tur. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1283.

¹⁴³ *Tarih*, c. I, s. 175.

¹⁴⁴ Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 246.

¹⁴⁵ *Tarih*, c. I, ss. 173 – 177.

*tâifeleri Hunlardan havfla Tuna'ya toğrı harekete kıyâm itmiş ve asıl Cermanya'da bulunan tavâif dahi bunu işiderek yirlerinden oynayub takım takım tolaşmağa başlamış idi.*¹⁴⁶

İzleyen satırlarda “*tavâif-i Cermaniye*” adıyla anılan kavimlerin hangi toprakları yurt tuttıkları, çağdaş milletlerin etnik kökenleriyle olan bağlantıları gösterilerek ele alınacaktır.¹⁴⁷ Cevdet Paşa, bir taraftan da bu kabilelerin ve doğmakta olan yeni vatanların isimlerini inceler. Örneğin “Frank” kelimesinin “*serbest ve müstakil*” anlamına geldiğini¹⁴⁸, İslam âleminde İspanya için kullanılan “Endülüs” adının “Vandal” kelimesinden türetildiğini belirtir.¹⁴⁹ Fakat Paşa'nın değinileri arasında en ilginç olanı, dilimize Fransızca'daki “*Anglettere*” telaffuzundan geçtiği anlaşılan “İngiltere” isminin etimolojik kökenini tam bir doğrulukla ele aldığı satırlardır: “*Ter*¹⁵⁰ kelimesi memleket ma'nâsına olub Angl tâifesine izâfetle Britanya cezîresine dahi İngiltere tesmiye olunmuşdur.”¹⁵¹

Kavimler Göçü döneminin en önemli isimlerinden Avrupa Hun hükümdarı Attila ise, *Tarih-i Cevdet*'te “*Hun çarı olan Atila nâm hakan*” ismiyle anılmakta, fakat “*hakan*” kelimesiyle yapılan bu küçük îmâ dışında, kendisinin Türklüğü veya en azından Orta Asya kökenli olması üzerinden Osmanlılarla yakınlığına dair hiçbir işaret bulunmamaktadır.¹⁵²

Cevdet Paşa nihayet Cermenlerden “*Odark*” adlı bir komutanın 476 yılında Roma İmparatorluğu'na son verdiğini belirterek, eserinde İlkçağ'a ayırmış olduğu bölümü kapatır.¹⁵³ Ancak son yorumunda, Cermenlerin bu dönemde kurdukları çeşitli devletlerin uzun ömürlü olmamasını da Roma İmparatorluğu'ndan devralınan “*çürük temeller*”e bağlamakta ve ilk yorumunun altını tekrar çizmektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁶ *Tarih*, c. I, s. 173.

¹⁴⁷ *Tarih*, c. I, ss. 174 – 176.

¹⁴⁸ *Tarih*, c. I, s. 171.

¹⁴⁹ *Tarih*, c. I, s. 174.

¹⁵⁰ Fr. *Terre*: Ülke, Memleket.

¹⁵¹ *Tarih*, c. I, s. 174.

¹⁵² *Tarih*, c. I, ss. 174, 175. İlber Ortaylı, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*” başlıklı makalesinde Paşa'nın bu satırlarını şöyle yorumlar: “*Açıktır ki, muâsırı Mustafa Celâleddin Paşa'nın 'les Turcs anciens et moderns' adlı eserinde Hunlar üzerine yapılan yorumların farklılığını Cevdet Paşa menfi veya müsbet bir değerlendirmeye tabi tutmamaktadır, yani bu gibi bir düşünce atmosferinden uzaktır.*” Ortaylı, İlber, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 165. Ancak hatırlatmak gerekir ki, Prof. Ortaylı'nın değindiği eser Cevdet Paşa'nın bu cildi yayınlatışından on beş yıl sonra (1869) neşredilmiştir: Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 1979, s. 74.

¹⁵³ *Tarih*, c. I, s. 175.

¹⁵⁴ *Tarih*, c. I, s. 176.

2.2. “KURÛN-I VUSTÂ” (ORTAÇAĞ)

Tarih-i Cevdet'te Ortaçağ'a ayrılmış sayfalar oldukça geniş bir yer işgal etmektedir. Her ne kadar bu bölümün büyük bir kısmı, yaklaşık bin yıl sürmüş bir tarih çağının kronolojik özetinden ibaret olsa da, Cevdet Paşa çeşitli sayfalarda -veya en azından satır aralarında- yine dinî inançlar, ülkelerin sosyal ve ekonomik yapıları, askerî ve bilimsel gelişmeler gibi hayli dikkat çekici konulara değinmekte ve hemen her fırsatta karşılaştırma metoduna başvurmaktadır.

Aşağıdaki satırlarda bu bölüm, yine Paşa'nın farklı yerlerde yaptığı değiniler bir araya toplanarak; üçü Ortaçağ imparatorluklarına, biri yeni devletlerin kuruluşlarına, diğer ikisi ise dönemin ekonomik analizine ve Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçişi hazırlayan sürece ayrılmış olan altı başlık altında incelenecektir.

2.2.1. “Devlet-i Rûmiye-i Şarkiye” (Bizans)

Günümüzde Doğu Roma İmparatorluğu'nu ifade etmek için kullanılan “Bizans” terimi, tarihte ilk olarak, bu imparatorluğun çöküşünden bir asır sonra Alman hümanist Hioronymus Wolff tarafından ortaya atılmıştır. Aslında bu devletin tebaası ve idarecileri kendilerini gerçek Romalılar olarak gördükleri gibi, şarklılar da onlara ve hâkimiyetleri altındaki topraklara en eski çağlardan itibaren Roma kelimesinin değişmiş bir biçimi olan “Rûm” ismini vermişlerdir.¹⁵⁵

Nitekim *Tarih-i Cevdet*'te de bu imparatorluk çoğunlukla “Devlet-i Rûmiye-i Şarkiye”, kimi yerlerde ise kısaca “Roma” veya “Devlet-i Şarkiye” isimleriyle anılmaktadır.¹⁵⁶ Cevdet Paşa, sadece Roma İmparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulünden sonra devlete yeni bir başkent araması vesilesiyle, bir şehir adı olarak “Bizantin” ismine yer verir. Sonrasında ise “Rum”, “Roma” ve “Yunan” kavramlarının bağlantısını açıklar: “...mücerred payîtaht-ı cedîd

¹⁵⁵ Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 30.

¹⁵⁶ *Tarih*, c. I, ss. 178 – 181.

halkı olmak mülâbesesiyle Yunan tâifesine dahi Romanî yani Romalı dinilmiştir ki ânın murahhamı olarak Rûm tâbiri hâlâ bakîdir.”¹⁵⁷

Batı Roma İmparatorluğu’nu ahlaken çökmüş bir teşkilat olarak değerlendirdiğini bildiğimiz Cevdet Paşa’nın Doğu Roma hakkındaki kanaatleri ise hayli olumludur. Paşa’nın bu yorumlarında belirleyici rolü ise dinî inancın oynadığı anlaşılmaktadır. Roma’yı nasıl putperestliğinden dolayı eleştiriyorsa, Bizans’ı da İslam’ın başlangıcından önceki hak din olan Hıristiyanlığı benimsemesi dolayısıyla övmektedir.¹⁵⁸

Cevdet Paşa, Roma İmparatorluğu’nun iki başkente ayrılışını anlattığı bölümden sonra Bizans’a ilk olarak Justinianus’un hazırlattığı ünlü “*Corpus Juris Civilis*”¹⁵⁹ dolayısıyla değinir ve “*Ayasofya’nın bânîsi*” olarak nitelendirdiği bu imparatorun hazırlattığı kanunnameyi de “*gayet nefis bir kitab*” sözleriyle yüceltir.¹⁶⁰

İzleyen bölümde ise Bizans’ın Sâsâniler’le yaptığı savaşlar; “*ehl-i kitab*”ın Mecûsilerle mücadelesi olarak yorumlanmakta ve İslam’ın doğuş yıllarında müşriklerin İran’ı, Müslümanların ise Rumları desteklediği, Hz. Ebu Bekir’in Ebu bin Halef’le on deve üzerinden bir bahse girmesi örneğiyle açıklanmaktadır. Nitekim bunun üzerine Rûm Suresi nâzil olacak ve 622 yılında Bizans İmparatoru “*Herakl*” (Heraclius)’ın Sâsâniler’i mağlup etmesiyle Müslümanların haklılığı ortaya çıkacaktır.¹⁶¹

Cevdet Paşa, Doğu Roma’ya son olarak İmparator “*Liyone*”¹⁶² dönemindeki “ikon kırıcılık”¹⁶³ hareketi üzerinden değinir. Paşa’ya göre, İslam’ın doğuş yıllarında Hıristiyanlık Avrupa’nın dört bir yanına yayılmış olmakla beraber, kıtada uzun asırların bıraktığı alışkanlıkla kiliselerde insan suretindeki tasvirlerle tapınılmaya devam edilmiş, III. Leo ise bundan “*muceb-i hicâb*” olarak Ortodoks kiliselerindeki tasvirleri kaldırtmıştır. Cevdet Paşa bu uygulamayı her ne kadar Müslümanlardan gelen itirazların bir sonucu olarak yorumlasa da,

¹⁵⁷ *Tarih*, c. I, s. 172.

¹⁵⁸ *Tarih*, c. I, s. 172.

¹⁵⁹ Kanunname hakkında ayrıntılı bir açıklama için: Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 30.

¹⁶⁰ *Tarih*, c. I, s. 178.

¹⁶¹ *Tarih*, c. I, s. 180.

¹⁶² *III. Leo (717 – 741)*. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1283.

¹⁶³ Kiliselerden tasvirlerin kaldırılması anlamına gelen bu uygulama için: Çıvgın, İzzet, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara, 2008, ss. 311 – 313.

son hükmünde Ortodoksları Katoliklere, Doğu Roma'yı ise Batı Roma'ya göre çok daha makul ve olumlu gördüğü bütün ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

2.2.2. Frank Krallığı

İlkçağ'ı ele aldığı sayfalarda Avrupa kavimleri içinde en çok Galyalılarından söz ettiğini gördüğümüz Cevdet Paşa, Ortaçağ anlatısında da en geniş yeri Fransız Tarihi'ne şekil veren ikinci kavim konumundaki Franklara ayırmaktadır.¹⁶⁵

Tarih-i Cevdet'te Franklar ilk olarak, Roma İmparatorluğu'nda Alexander Severus'un hüküm sürdüğü dönemde (222 – 235) Ren Nehri boylarında hayvancılıkla uğraşan bir Cermen kabilesi olarak belirirler: “*Cermanyalulardan Rin Nehri tarafında hayvan sürülerini beslemek için tolaşan birkaç küçük tâife dahi kendülerini Romalulardan muhafaza zımında ittifak idüb kendülerine Frank yâni serbest ve müstakil itlak iderlerdi.*”¹⁶⁶

Cevdet Paşa, izleyen bölümlerde bu topluluğun öncelikle Roma hudutlarına yaptığı akınları¹⁶⁷, sonrasında ise Belçika'yı işgallerini¹⁶⁸ ve Kavimler Göçü sırasında Roma İmparatorluğu'nun hizmetine girişlerini¹⁶⁹ ele alır. Nihayet Batı Roma Devleti'nin çözümlüyle Frank kavmi, aradığı vatan olan Galya'ya yerleşecek ve M.S. 486 yılında burada Kral “*Klovis*” (Clovis)¹⁷⁰ tarafından Frank Devleti'nin temellerini atılacaktır.¹⁷¹

Daha önceki bölümlerde; “Endülüs”, “İngiltere” ve “Rum” isimlerini mercek altına aldığını gördüğümüz Cevdet Paşa, bu girişten sonra “Frank” ve “Fransa” adlarını da etimolojik olarak incelemeyi ihmâl etmemiştir: “...*ol vakit ekser evrâk ve senedât Lâtin lisânı üzre yazılmağla Lâtin kâidesi üzre Frank lâfzından Fransiya kelimesi yapılmış ve ba'dehû Fransa dinilmiştir.*”¹⁷²

¹⁶⁴ *Tarih*, c. I, s. 181.

¹⁶⁵ *Tarih*, c. I, ss. 171 – 174; 176 – 177; 182 – 190; 195.

¹⁶⁶ *Tarih*, c. I, s. 171.

¹⁶⁷ *Tarih*, c. I, s. 172.

¹⁶⁸ *Tarih*, c. I, s. 173.

¹⁶⁹ *Tarih*, c. I, s. 174.

¹⁷⁰ Bu isim Fransız tarihçi Augustin Thierry tarafından “*Chlodowig*” şekline sokulmuş olmakla beraber, bugün “*Clovis*” kullanımı genel kabul görmektedir. Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 84.

¹⁷¹ *Tarih*, c. I, s. 176.

¹⁷² *Tarih*, c. I, s. 176.

Bir sonraki adımda ise Frankların hukuk anlayışlarına eğilerek Clovis'in hazırlattığı “*Salik Kanunnamesi*” (Loi Salique)’ni ele alır. Bizans’a ayrılan sayfalarda Justiniaus’un derlediği kanunnameyi “*nefis*” şeklinde nitelendirdiğini gördüğümüz Cevdet Paşa, Frankların hukukunu ise sadece “*garib*” kelimesiyle tanımlamaktadır. Özellikle cürümlerin ispatı için “*kılıç ile mukatele*” yapıp, Tanrı’nın haklı olanı koruyacağı yönündeki inancı Paşa’nın son derece yadırgadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu kanun hükmüyle Batı Avrupa’nın pek çok ülkesine yayılan düello geleneği arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir: “*Hâlâ Avrupa’da düello dinilen mübâreze usûlünün icrâsı ândan kalmıştır.*”¹⁷³

Ayrıca Orta Avrupa’da Frank Krallığı’nın hüküm sürdüğü dönem, İslam İmparatorluğu’nun İspanya’yı fethederek (712) Avrupa içlerine doğru yürüyüşe geçtiği yıllarla çakıştığı için, Cevdet Paşa anlatısının devamında bu iki medeniyet arasında daimi olarak gerek kronolojik gerek yapısal karşılaştırmalara başvuracaktır.

Tarih-i Cevdet’te Müslümanlar ve Frankların bir arada anıldığı ilk bölüm, İslam Orduları’nın Avrupa’daki ilerleyişini kesin olarak durdurduğuna inanılan “*Puvatya*” (Poitiers) Savaşı¹⁷⁴ anlatısıdır. Paşa burada söze, İslam fetihlerinin seksen yılda ulaşmış olduğu genişlikle Büyük İskender ve Roma imparatorluklarının fütuhatını karşılaştırarak başlar: “*Devlet-i İslâmiye Büyük İskender Devleti’nden daha büyük olmuş ve ehl-i İslâm seksen sene zarfında Romaluların seksen kurûnda zabt itdikleri yirlerden ziyâde memleketler feth iylemiştir.*”¹⁷⁵

Ancak bu esnada Frank Krallığı’nda ünlü “*Şarl Martil*” (Charles Martel) saray naibliğine getirilmiş ve ilkin krallığın sınırlarını tehdit eden Cermenleri Ren Nehri’nin ötesine püskürten bu becerikli devlet adamı, Puvatya’da İslam Ordusu’nu ağır bir mağlubiyete uğratmayı da başarmıştır.¹⁷⁶

¹⁷³ *Tarih*, c. I, s. 177.

¹⁷⁴ Milâdi 732 yılında meydana gelen bu savaşın önemi büyük olmakla beraber, Müslümanlar için kesin bir gerilemeyi gösterdiği söylenemez. Nitekim Fransa’daki Avignon şehri 734’te, Lyon ise 743’te Endülüs Emevîleri tarafından fethedilecektir. Mahmud, S.F., *İslâm Tarihi*, Çev: A. Kevenoğlu, Ayhan Sümer, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1973.

¹⁷⁵ *Tarih*, c. I, s. 182.

¹⁷⁶ *Tarih*, c. I, s. 182.

Cevdet Paşa, Avrupa'daki Emevî ilerleyişinin bu savaşla kesildiğini iddia eden görüşü paylaşmakla beraber, Charles Martel'in *Poitiers*'dan sonra Papa'yla temasa geçerek krallığını ilân ettiğini hatırlatır ve zaferin Frank Devleti'ni iki buçuk asırdan beri yönetmekte olan Merovenj Hanedanı'na da yaramadığını imâ eder.¹⁷⁷

Paşa'nın dikkatinden kaçmayan bir diğer nokta da, Frank Krallığı'nda “*Merovinç*”ler ile “*Karlovinç*”ler arasındaki hanedan değişikliğinin, İslâm Halifeliği'nde Emevîler'in yerini Abbasîler'in almasıyla aynı tarihlerde (751 – 752) gerçekleşmiş olmasıdır: “...*bu esnâda hülefâ-i Emevîye'nin inkırâzıyla hülefâ-i Abbasîye zuhûr iylemiş olduğundan şark ve garbda bir asırda birer büyük devletin zuhûru garâib-i ittifâkiyâtdan ma'dûd bulunmuşdur.*”¹⁷⁸

Bundan sonra Charles Martel'in yerine Frank tahtına çıkan Kral Pepin'in¹⁷⁹ faaliyetlerini ele alır. Onun hükümdarlığı zamanında Lombardiya Devleti Bizans İmparatorluğu'na tâbi bulunan Exark Eyaleti'ni işgal etmiş, ancak “*İstanbul Kayzeri*”nin kendi iç işleriyle meşgul olması sebebiyle, Papa bu defa yardımı Franklardan istemiştir. Nitekim bunu bütün Hıristiyanların gözünde meşru hükümdar tanınmak için bir nimet sayan Pepin, Lombardları püskürterek Papa'dan “*Roma şehrinin hâmisî*” unvanını kazanmayı başaracak, fakat bunun karşılığında ruhban sınıfını devlet memuriyetlerine kabul etme tavizini vererek, Cevdet Paşa'nın hiç tasvip etmediği maddî ve manevî otoritelerin ayrılığına yol açacaktır.¹⁸⁰

Pepin'in 768 yılındaki ölümüyle, Ortaçağ Avrupası'nın en şöhretli hükümdarlarından biri olan “*Şarلمان*” (Charlemagne) Frank tahtına çıkar. Lombardiya'nın demir tacını giydikten sonra gerek Emevîleri, gerekse putperest Saksonları mağlup etmeyi başaran bu hükümdar döneminde, Bağdat'taki Abbasî tahtında da büyük İslâm meliki Harun'ür-Reşid oturmaktadır. Cevdet Paşa, iki hükümdar arasında kurulan dostluğu, Frankların Bizans'a, Abbasîlerin ise Endülüs Emevîlerine karşı bir müttefike duydukları ihtiyaca bağlar.¹⁸¹

¹⁷⁷ *Tarih*, c. I, ss. 182, 183.

¹⁷⁸ *Tarih*, c. I, s. 183.

¹⁷⁹ III. Pepin: *Neustria Saray Nâzırı (741 – 752), Franklar Kralı (752 – 768)*. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306.

¹⁸⁰ *Tarih*, c. I, s. 183.

¹⁸¹ *Tarih*, c. I, ss. 184 – 185.

Ancak Paşa'nın bu meyanda aktardığı en ilgi çekici anekdot, Müslümanların bütün Batılıları “*Frenk*” ve Avrupa kıtasının tamamını “*Frengistan*” isimleriyle anmalarının Frank Kralı Şarlman'ın ünü dolayısıyla başlamış olduğudur: “...*Franklar sâir akvâm-ı Avrupa'dan ziyâde şöhrat bulub Frank kelimesi ise Lâtince Frans deyü telâffuz olunmağla Arablar evveline elif ilâve ve ahîrini cim telâffuz iderek efrenc dimişlerdir. Hâlâ beynimizde bütün Avrupalulara Frenk ve Avrupa'ya Frengistan tâbiri ândan kalmışdır.*”¹⁸²

Bununla beraber, Batı Dünyası'nda “*padişah*” ve “*melik'ül-mülûk*” (sultanlar sultanı) anlamına gelen “*imparator*” unvanı halen sadece İstanbul'daki Bizans Kayzeri'ne aittir. Babasından miras kalan topraklara bir o kadarını daha ekleyerek egemenliğini Doğu Roma'ninkinden daha geniş bir alana yaymış olan Şarlman, büyük fetihlerinin ardından bu unvanının da peşine düşer. Nitekim Papa'nın bazı düşmanları tarafından hapsedilmesi ve kendisinden yardım istemesiyle doğan fırsatla, Frank Kralı Roma'ya müdahale edecek ve 800 yılının Noel'inde, Papa tarafından taç giydirilerek yeni “Batı Roma İmparatoru” ilân edilecektir.¹⁸³

İşte burada karşımıza *Tarih-i Cevdet*'in en dikkat çekici paragraflarından biri çıkmaktadır. Zira Cevdet Paşa, Batı Roma İmparatorluğu'nu diriltten Frank Krallığı ile Doğu Roma coğrafyasında kurulan Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme süreçleri arasındaki benzerliği sezmiştir. Ancak iki devletin nitelikleri arasındaki üç ciddi fark görür. Bunlardan ilki, Osmanlıların Doğu Roma'nın merkezi konumundaki İstanbul'u fethedip başkent yapmalarına karşılık, Frankların Batı Roma başkentine asla sahip olamamalarıdır. İkincisi; Frank İmparatorluğu üç yüz yılda meydana getirilirken, Osmanlı Türkleri'nin bu aşamaya sadece yüz elli yıl içinde ulaşmalarıdır. Üçüncü fark ise, maddî otoriteyi elinde tutan Frank Kralları'nın Hıristiyanların manevî riyaseti konumundaki Papalık makamını ele geçiremeyişleridir. Hâlbuki Osmanlı hükümdarları, saltanat ve hilâfeti bir araya getirerek maddî ve manevî egemenliği tek elde toplamışlardır:

“*Frank kavminin sûret-i zuhûru Osmanlu'nun keyfiyet-i zuhûruna ve Şarlman Devleti'nin sûret-i teşekkülü Devlet-i Osmaniye'nin keyfiyet-i teşekkülüne müşâbih olub şu kadar ki Şarlman Devlet-i Garbiye-i Rûmiye'nin mühim olan memâlikine mutasarrıf olduğu*

¹⁸² *Tarih*, c. I, s. 186.

¹⁸³ *Tarih*, c. I, ss. 185 – 186.

hâlde pâyitahtı Roma şehri olamadı. Fâtih Sultan Mehmed Han ise Roma Devlet-i Şarkiyesi'nin bi'l-cümle memâlikine mutasarrıf olarak pâyitahtını dahi pâyitaht ittihâz iyledi. Ve Frank kavmi ol mertebeye vâsıl olmak için üç yüz seneyi mütecâviz vakte muhtac olub âl-i Osman ise yüz elli sene zarfında maksadına nâil oldu. Ve bir de selâtin-i Osmaniye saltanat ve hilâfeti cem' idüb Karlovinc hanedanı ise nev-ummâ hilâfete şebîh olan bir riyâset-i rûhâniyeyi hükûmet-i cismâniye ile mezc iderek Papa'ya virmiş yâni hükümdârân-ı Avrupa'nın sakalını ânın eline teslim itmişdir.”¹⁸⁴

Cevdet Paşa, bu tespitlerin ardından Frank Krallığı'ndaki arazi rejimine de kısaca değinir. Bu krallıkta, ilk fetihlerle kazanılan toprakların bir bölümü –*tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi*- askerî sınıfa kaydıhayat şartıyla tevcih edilmiştir. Ne var ki ileriki yıllarda bu mülkiyet şeklinin veraset usulüne dönüşmesiyle “*asilzâdegân*” adı verilen toplumsal sınıf meydana gelecektir.¹⁸⁵ Fakat Paşa, bu konudaki kapsamlı değerlendirmelerini daha sonraki sayfalara bırakmaktadır.¹⁸⁶

İlkçağ'a ayırdığı bölümde Roma İmparatorluğu'nu nefretle andığını gördüğümüz Cevdet Paşa, Frank Krallığı'nda “*ulûm ve maârif*”in durumunu incelediği sayfalarda, Frankların bu alanda Romalılardan çok daha geri olduklarını ve Avrupa'yı karanlığa gömdüklerini teslim eder. Paşa'ya göre bunun temel sebebi ise, Franklar ve mensup oldukları Cermen kavminin henüz “*bedeviyet*” aşamasında bulunmalarındır.¹⁸⁷

Oysa aynı dönemde İslâm Dünyası bilimin her dalında en parlak çağını yaşamakta, hatta Şarlman her hususta Harun'ür-Reşid'i taklit etmeye uğraşmaktadır. Cevdet Paşa, iki medeniyetin arasındaki farkı belirtmek için, Harun'ür-Reşid'in Şarlman'a hediye ettiği saati sihirli bir nesne sanarak kırmaya kalkan Frank idarecilerinin gülünç durumlarını örnek gösterir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ *Tarih*, c. I, s. 187.

¹⁸⁵ *Tarih*, c. I, ss. 187, 188.

¹⁸⁶ *Tarih*, c. I, ss. 190 – 192.

¹⁸⁷ *Tarih*, c. I, s. 188. Cevdet Paşa'nın bu yorumunda İbn Haldun etkisini görmemek mümkün değildir. Mağripli tarihçinin “*bedeviyet*” kavramı üzerine görüşleri için: Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982, ss. 243 – 247.

¹⁸⁸ *Tarih*, c. I, s. 189.

Frank Krallığı'na ayrılan bu uzun bölüm, Karolenjler ve Abbasîler arasında yapılan son bir karşılaştırmayla kapanmaktadır. Cevdet Paşa'nın daha önce belirttiği üzere bu iki hanedan, ülkelerinde hâkimiyeti aynı yıllarda ele geçirmiş oldukları gibi (751 – 752), en büyük hükümdarları olan Harun'ür-Reşid ve Şarlman'ı da aynı sene kaybedeceklerdir (814). Üstelik Frank ülkesinde otorite parçalanmasını ifade eden feodalitenin ortaya çıktığı dönem, İslâm âleminde “*tavaif'ül-mülûk*” adı verilen bağımsız sultanlıkların kuruluş yıllarına denk düşmekte ve Abbasîlerde “*emir'ül-ümerâ*” (emirler emiri) makamının ihdas edilişiyle, Franklarda buna çok benzeyen “saray müdürlüğü” (naiplik) kurumun meydana getirilmesi aynı yıllarda gerçekleşmiş bulunmaktadır.¹⁸⁹

Cevdet Paşa, iki devlet arasındaki bu benzerliklerin, adeta “*yekdiğerini taklid itmişçesine*” örtüştüğü kanaatindedir. Ancak son olarak “*neşr-i maârif*”teki büyük farklarını hatırlatarak, İslâm âleminin bu temel unsurdaki üstünlüğünün altını çizecektir.¹⁹⁰

2.2.3. Kutsal Roma – Germen İmparatorluğu

Şarlman'ın ölümünden otuz yıl sonra, kurmuş olduğu imparatorluk üçe ayrılır.¹⁹¹ Bu bölünmeyle meydana gelen Fransa, Almanya ve İtalya devletleri arasında “imparator” unvanı İtalya'da kalmış olmakla beraber, diğer iki hükümdar bu unvanı tanımadıkları için kırk yıl boyunca Batı Roma İmparatorluğu varissiz kalacaktır.¹⁹²

Cevdet Paşa, ilgili sayfalarda çoğunlukla “*Almanya Devleti*”, kimi yerlerde ise aşağıda değineceğimiz sebeple “*Devlet-i Rûmiye-i Garbiye*” (Batı Roma Devleti) isimleriyle andığı Kutsal Roma Germen İmparatorluğu tarihine; ilk olarak, 887 yılında “*Almanya Kralı'nın oğlu Şişman Şarli*” (Şişman Karl)¹⁹³,nin İtalya'ya girerek “*imparator*” unvanını alması dolayısıyla

¹⁸⁹ *Tarih*, c. I, s. 195.

¹⁹⁰ *Tarih*, c. I, s. 195.

¹⁹¹ Burada kastedilen 843 tarihli Verdun Antlaşması'dır.

¹⁹² *Tarih*, c. I, ss. 189, 190.

¹⁹³ Veya “*Şişko Charles*”: Alman Kralı (882 – 885). Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306. Almanca aslı “*Karl*” olan bu isim, İngiliz ve Fransız dillerinde “*Charles*” şeklinde yazılır; fakat birincisinde “*Çarls*”, ikincisinde “*Şarl*” şeklinde okunur. Cevdet Paşa'nın yazdığı isim, kullandığı kaynağın Fransızca olduğunu açıkça gösteriyor.

değindir.¹⁹⁴ Bu sayfa için fihrist bölümüne eklediği başlık ise “*İmparator Ünvanının Almanya Kralı’na Geçtiği*” şeklindedir.¹⁹⁵

İzleyen bölümlerde, Alman Devleti’nin sonraki yarım asırlık zaman dilimi üzerine kayda değer bir yorum bulunmamaktadır.¹⁹⁶ Ancak 936 yılında Sakson Hanedanı’ndan “*Hanri*”¹⁹⁷, nin ölümü ve oğlu “*Oton*”¹⁹⁸, un “*Millet Meclisi tarafından*”¹⁹⁹ imparator seçilmesi üzerine, Cevdet Paşa’nın ilgisi bu devlet üzerine toplanır.

Çünkü bu tarihten itibaren Almanya Avrupa Tarihi’nde birinci planda bir rol oynayacağı gibi, uzun yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nun batı cephesindeki en büyük rakibi konumunda bulunacak olan *Avusturya* da bu dönemde doğacaktır. Cevdet Paşa, Almanya ile Macaristan arasında bir serhat beyliği olarak kurulan “*Avusturya*” markiliğinin ismini de, artık alışmış olduğumuz şekilde, etimolojik kökeniyle ele almaktadır:

“*Almanya ile Macaristan arasında bir markilik ihdâs ile Ostermak yani tesmiye olunmuşdur ki hudûd-ı şarkkiye markiliği demek olub Cermanya lisânında Oster şark ma’nâsına olarak Avusturya kelimesi dahi ândan müştakdır.*”²⁰⁰

Dikkatli bir incelemenin mahsulü olduğu anlaşılan bu açıklamadan sonra Cevdet Paşa, o devrin Türkçesi’nde “*Avusturya*” ve “*Viyana*” isimleri yerine kullanılan “*Nemçe*” ve “*Beç*” tabirlerinin Slav dillerinden alınmış olduğunu, fakat “*Nemçe*” kelimesinin aslında Almanya’ya ifade etmesine rağmen, Osmanlıların bu ismi Avusturyalılara yakıştırdıklarını belirtir.²⁰¹

Nihayet 962 yılında “*Oton*”un İtalya’ya girerek Papa’dan “*imparator*” unvanını alması ve oğlunu “*İstanbul Kayzeri*”nin kızıyla evlendirerek bütün Hıristiyanların gözünde meşruiyet

¹⁹⁴ *Tarih*, c. I, s. 193.

¹⁹⁵ *Fihrist-i Cild-i Evvel, Tarih*, c.I, s. 4.

¹⁹⁶ Bu kısa dönem üzerine sadece Fransa’daki gibi Almanya’da da feodal düzenin yürürlükte olduğu notunu düşmektedir: *Tarih*, c. I, s. 194.

¹⁹⁷ *Kuşçu Heinrich: Alman Kralı (918 – 936)*. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306.

¹⁹⁸ *I. Otto: Alman Kralı (936 – 962) ve bilahare Kutsal Roma Germen İmparatoru (962 – 973)*. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306.

¹⁹⁹ Cevdet Paşa’nın burada kastettiği “*Reichstag*”, elbette bugün anladığımız şekliyle bir Millet Meclisi değildir.

²⁰⁰ *Tarih*, c. I, s. 196.

²⁰¹ *Tarih*, c. I, s. 196.

kazanması üzerine, Cevdet Paşa'nın "*Roma Devleti*" adıyla andığı Kutsal Roma Germen İmparatorluğu doğacak ve bu devlet bütün Katolik âleminin merkezi kabul edilecektir.²⁰²

II. Otto'nun ölümünden sonra imparatorluk tahtına çıkan "*Bavyera Dükası İkinci Hanri*"²⁰³'nin taç giymek için Roma'ya gidişinde, Papa'dan "*haç resimli bir altun elma*" almış olması da Cevdet Paşa'nın özenle üzerinde durduğu bir ayrıntıdır. Çünkü Paşa'ya göre bu armağan, Papa'nın İmparator'a "*sana dünyâyı tefvîz iden benim*" imâsında bulunduğu ifadesidir. Ayrıca bu tören sırasında II. Heinrich'e "*ben Papa'ya sâdik olacağım*" sözlerini içeren bir yemin verdirilmesini Cevdet Paşa şu şekilde yorumlar: "*Bunlar ise hep çatallı sözler olarak bu dürlü desîselerle papalar refte refte kuvvet iylemişlerdir.*"²⁰⁴

İzleyen satırlarda, II. Heinrich'den sonra imparator olan "*Konrad*"²⁰⁵ ve "*Üçüncü Hanri*"²⁰⁶'nin faaliyetleri ele alınmaktadır. Cevdet Paşa, Burgond Kralı'nın ölümünün ardından İsviçre'yi de topraklarına katan ve asilzâdelerin gücünü kırmak için şehirlilere çeşitli imtiyazlar tanıyan II. Conrad ile Almanya'daki dükalıkları devlet otoritesine bağlayan halefi III. Heinrich'in bu teşebbüslerine olumlu gelişmeler olarak değerlendirir.²⁰⁷

Ancak sonrasında tahta çıkan "*Dördüncü Hanri*"²⁰⁸ devrinde asilzâdeler tekrar güç kazanacakları gibi; bu yıllarda papalık makamında bulunan "*Yedinci Greguar*"²⁰⁹ da papaların imparatorluğun tasdikine lüzum olmadan kardinaller tarafından seçilmeleri usulünü getirecek, böylece "*Yeni Roma*"da maddî ve manevî otorite kesin olarak parçalanacaktır.²¹⁰

Cevdet Paşa, imparatorluğun siyasî tarihinin böyle kısa fakat özlü bir özetini sunduktan sonra, Alman ve Fransız devlet modelleri arasında hayli ilgi çekici bir karşılaştırma yapar. Ona göre, Frank Krallığı'nın çözüldüğünün ardından Fransız tahtına çıkan ve ülkeyi cumhuriyetin ilânına kadar yönetecek olan "*Kapet*" (Capet) Hanedanı krallarından hiçbirinin

²⁰² *Tarih*, c. I, s. 196.

²⁰³ *II. Heinrich*: Kutsal Roma Germen İmparatoru (1002 – 1024). Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306.

²⁰⁴ *Tarih*, c. I, s. 196.

²⁰⁵ *II. Conrad*: Kutsal Roma Germen İmparatoru (1024 – 1039). Davies, Norman, a.g.e, s. 1306.

²⁰⁶ *III. Heinrich*: Kutsal Roma Germen İmparatoru (1039 – 1056). Davies, Norman, a.g.e, s. 1306.

²⁰⁷ *Tarih*, c. I, s. 197.

²⁰⁸ *IV. Heinrich*: Kutsal Roma Germen İmparatoru (1056 – 1106). Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, a.g.e, s. 1306.

²⁰⁹ *Aziz Gregorius VII*: (1073 – 1085). Davies, Norman, a.g.e, s. 1306.

²¹⁰ *Tarih*, c. I, s. 197.

imparator unvanına sahip olmayışı Fransa için bir bakıma şans olmuştur. Çünkü bu unvandan mahrum olan monarklar, bu sayede papa otoritesine karşı çıkabilmiş ve Fransa'yı kendi egemenlikleri altında bir “*heyet-i ittihâdiye*” (üniter devlet) hâline getirebilmişlerdir:

“*Fransa kralları imparator ünvanından mahrûm olduklarından boyunları Papa'ya eğri olmadığı cihetle Papa'ya güzelce mukavemet iderek devletlerince istediklerini yapabilmışlardır. Ve daha ol vakit Fransa meşhûdumuz olan heyet-i ittihâdiyeye girmeğe başlamış(tır).*”²¹¹

Oysa Kutsal Roma Germen İmparatorları, taşıdıkları bu unvanı Papa'ya tasdik ettirme mecburiyetleri yüzünden kendi iradeleri dışındaki bir kuruma bağlı oldukları gibi; bu ülkede imparatorların verasetle değil “*müntehibler*” (elektörler) tarafından yapılan seçimle işbaşına gelmeleri sebebiyle asilzâdelere de büyük imtiyazlar tanımak zorunda kalacaklardır. Cevdet Paşa'ya göre, “*işbu misillû sebeplerden tolayı Almanya Devleti bir heyet-i ittihâdiyeye giremeyüb nihâyet İtalya gibi küçük küçük hükûmetlere münkasim*” olmuştur.²¹²

2.2.4. Yeni Avrupa Devletleri'nin Kuruluşları

Buraya kadar Ortaçağ Avrupası'nın üç büyük kozmopolit imparatorluğu hakkındaki değerlendirmelerini gördüğümüz Cevdet Paşa, kıtanın toplu siyasî manzarasını ilk olarak Şarلمان dönemini ele aldığı bölümde incelemektedir:

“*...ol asırda henüz Avusturya ve Prusya ve Rusya devletlerü teşekkül itmeyüb İngiltere bir takım küçük hükûmetlere münkasim ve Felemenk ve Belçika ve İsviçre memleketleri Frank Devleti'nin eyâlâtından ma'dûd olub korsanlık ile meşgûl olan Danimarka ve İsvec ve*

²¹¹ *Tarih*, c. I, s. 206.

²¹² *Tarih*, c. I, ss. 206 – 207. Bu cildin yazıldığı 1851 – 1854 yıllarında Habsburg Avusturyası'nın çok uluslu bir imparatorluk olduğu ve Prusya'nın henüz Alman millî birliğini kuramadığı hatırlanırsa, Cevdet Paşa'nın tespitindeki incelik anlaşılacaktır. Nitekim Paşa'nın Avrupa Tarihi üzerine görüşlerini sadece altı sayfa içinde değerlendirmiş olan Prof. Dr. İlber Ortaylı da bu çok önemli karşılaştırmaya bir paragraf ayırmadan geçememiştir: “*Cevdet Paşa'nın hukukçuluğu, onun Avrupa tarihi üzerinde içtimai-hukukî müesseselerin tahlili yoluyla (...) ilginç mukayeseler yapmasını sağlar. O tarihe, müesseselerin tekâmülünü tetkik yoluyla bakıyor. Meselâ Almanya ve Fransa'nın idarî-anayasal bünyesi için şu mealde bir mukayese yapar: 'Alman imparatoru Papaya tâbidir, onun için Fransa gibi millî bir tekâmül geçirmemiştir. Halbuki Fransa kralı Papa ile çatışmıştır ve müstakil kalmıştır.'*” Ortaylı, İlber, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 165.

*Norvecya ve Venedik ve Leh vilâyetleri gibi bâzı küçük hükûmetler var ise de medeniyet üzere bulunan devletler İslâm ve Frank ve İstanbul devletlerinden ibâret idi.*²¹³

İzleyen sayfalarda ise, büyük ölçüde XIX. Yüzyıl'da şekillenmiş olan modern devletlerin çekirdeği konumundaki millî krallıkların kuruluşlarına eğilir.²¹⁴ Paşa, bu noktada öncelikle “Frank Krallığı” ile “Fransız Devleti” arasındaki farka dikkat çekmekte ve Şarlman'ın kurduğu imparatorluk dağılana kadar Fransa'yı yönetenlerin Alman kökenli olduklarını hatırlatmaktadır:

*“Bu vakte kadar mevcûd olan Frank Devleti hakîkaten Cermanyalu bir devlet olup hükümdar hanedânı ve memûrîn takımı Cermanyaca tekellüm iderler ve Cermanya ahlâk ve âdâtı üzere giderler idi.”*²¹⁵

Fransız Tarihi hakkındaki geniş bilgi birikimini artık iyice anlamış bulunduğumuz Cevdet Paşa; bu ülkenin dilinin ve tebaasının yüzyıllar içinde meydana gelen bir karışımla vücut bulduğundan da haberdardır. Nitekim metnin devamında, Fransızca ve Fransız toplumunun teşekkül ediş süreçlerini tam bir doğrulukla ele alır:

*“...Fransa'nın her tarafında Gallerin lisan ve âdetleri gâlib olup Gallerin ol vakit kullandıkları lisan ise Gal lisanı ve bâzı kelimât-ı Cermaniye ile mahlût olan bir kaba Roma yani Lâtin lisanından ibâret olarak andan sonra refta refta tashîh ve ıslâh ile bildiğimiz Fransa lisanı hâsıl olmuş ve Fransız didiğimiz halk dahi andan sonra vücûda gelmiştir ki Galler ve bir vakitten berü Galya'ya gelen akvâm-ı muhtelifa ile Franklardan mürekkeb ve mahlût olduğu hâlde sonradan cümlesi bir kavm-i mahsus olmuşdur.”*²¹⁶

Ardından, Frank Krallığı'nın 843 ve 887 yıllarındaki çözülüş evrelerini inceleyerek, Almanya ve İtalya'nın da esas şekillerini bu dönemde bulduklarını belirtmektedir: “*Frank*

²¹³ *Tarih*, c. I, s. 185.

²¹⁴ Avrupa ulus devletlerinin etnik ve siyasî temelleri için: Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 73 – 74; Henry, Paul, *Milliyetler Meselesi*, Çev: Fehmi Baldaş, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, ss. 18 – 25.

²¹⁵ *Tarih*, c. I, s. 189.

²¹⁶ *Tarih*, c. I, s. 189. Fransızca'nın IX. Yüzyıl'daki oluşum süreci için şu kaynağa başvurulabilir: Mornet, Daniel, *Fransız Edebiyatı Tarihi*, Çev: Nevin Yürür, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1946, s. 2. Fransız toplumunun nasıl bir karışımla meydana geldiği ise şu eserde ele alınmıştır: Siegfried, André, *Millîyetlerin Karakterleri (L'Ame des Peuples)*, Çev: Sâmih Tiryakioğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1961, ss. 48 – 79.

Devleti (...) üç kısma münkasım olarak artık Almanya ve Fransa ve İtalya devletleri taayyün ve teessüs itmişdir.”²¹⁷

Tarih-i Cevdet'in Avrupa anlatısında, sürekli olarak Fransa ile mukayese edilecek olan İngiltere'nin siyasî tarihi ise, Cevdet Paşa tarafından, ne Britanya Adası'ndaki ilk Anglosakson krallıklarının kuruluşları kadar erken, ne de Norman istilâsı kadar geç bir dönemde başlatılır. Paşa bu devletin kuruluşunu, isim zikretmeksizin, Büyük Alfred'in Anglosakson krallıklarını birleştirdiği IX. Yüzyıl'da görmektedir: “...İngiltere (...) bir vakitden berü İngiltere cezîresinde küçük küçük kralların idâresinde iken içlerinden birisi²¹⁸ galebe iderek bir devlet teşkiliyle gitdikçe kesb-i kuvvet ve servet iylemişdir.”²¹⁹

Cevdet Paşa Rusya Tarihi'ni de, Kiev şehri merkez olmak üzere kurulan Rurik Krallığı'ndan başlatır. Bu paragrafta Rusların Hıristiyanlığı Bizans ile temasları sonucunda kabul ettiklerini belirttiği gibi, “*Ortodoks yani Rum mezhebinde*” bulunmalarının da bu tesirden geçtiğini ifade etmektedir. Hemen arkasından da Rusların Kiev'den sonra sırasıyla “*Moskov*”(Moskova) ve “*Petersburg*” şehirlerini başkent olarak kabul ettiklerini nakleder.²²⁰

Metnin devamında “*Leh*” (Polonya), “*Çe*” (Çek) ve Macar Devletleri'nin kuruluşları da kısaca anlatılmaktadır. Cevdet Paşa'nın Avrupa Devletleri'nin etnik kökenlerine olan vukufunu görmek için, Batı dillerinde *Hungary/ Hongrie* isimleriyle anılan Macar ülkesi ile Hunlar arasındaki ilişkiye değindiği şu ifadeye bakmak yeterli olacaktır: “*Hunların bakîyesi olmak hasebiyle Hunkorve dinilen Macarlar...*”²²¹

2.2.5. “Feodalite Usûlünün Tafsili”

Tarih-i Cevdet'in sadece Ortaçağ'ı ele alan sayfaları değil, belki Avrupa Tarihi'ne ayrılan bütün bölümleri içinde en dikkat çekici olan kısımlarından biri, eserin fihristinde “*Feodalite Usûlünün Tafsîli*” başlığıyla isimlendirilen çarpıcı incelemedir. Zira Cevdet Paşa

²¹⁷ *Tarih*, c. I, s. 193.

²¹⁸ Paşa'nın burada kastettiği Wessex Krallığı'dır. Yurdoğlu, İhsan, *İngilterenin Tarihi, Tarihten Evvelki Devirden XII. Yüzyılın Sonunda Kadar*, Cilt: 1, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1945, ss. 127 – 132.

²¹⁹ *Tarih*, c. I, s. 194.

²²⁰ *Tarih*, c. I, s. 194. Kiev Rusyası (Rurik Krallığı) için: Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Rusya Tarihi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, ss. 16 – 38.

²²¹ *Tarih*, c. I, s. 194.

burada vekayinameciliğin kalıplarını büsbütün aşarak, adeta modern bir iktisat tarihçisi gibi devrin Avrupası'nın genel üretim biçimini analiz etmekte ve karşılaştırma metoduyla hayli önemli sonuçlara ulaşmaktadır.

Paşa, feodalite anlatısına, Avrupa'nın Frank Krallığı'nın dağılma sürecinde içine düştüğü siyasî krizi tasvir ederek başlar. Bu dönemde bir taraftan Endülüs Emevîleri'nin saldırıları, diğer taraftan kuzeyli korsanların yağma akınları arasında kalan kıtada büyük bir güvensizlik ortamı hüküm sürmektedir.²²²

Nitekim ihtiyaç duyduğu geniş orduyu kurmak için gerekli maddî imkânları bulamayan Fransız Kralı “*Kel Şarlı*”²²³ bunun sonucunda, “*düka*” (dük) ve “*konte*” (kont)'lerin o döneme kadar kaydıhayat şartıyla tanınmış olan mülkiyet haklarını veraset usulüne çevirmeyi kabul ederek, Fransa'da asırlar boyunca sürececek bir toprak aristokrasisinin doğmasına sebep olacaktır.²²⁴

Cevdet Paşa, kral seçme yetkisinin de asilzâdelere devredilmesiyle “*feodalite usûlünün hadd-i kemâle varmış*” olduğunu belirttikten sonra, XX. Yüzyıl Türk iktisat tarihçiliğinde hararetli bir tartışma konusu haline gelene gelecek olan Osmanlı toprak düzeni ile Avrupa feodalitesinin karşılaştırmasına geçer.²²⁵

Ona göre, dışarıdan bakıldığında bazı benzerliklerini bulmak mümkün olmakla beraber, iki düzen arasında esaslı farklılıklar vardır. Paşa, öncelikle Osmanlı tımar ve mâlikâne sahiplerinin yalnızca vergi toplama ve arazinin tapu hakkına sahip olduklarını, fakat ahali üzerinde hiçbir yetkileri bulunmadığını belirtir:

“*Feodalite usûlü bir cihetle mukaddemâ memâlik-i mahrûsede cârî olan mâlikâne ve zeâmet ve tımar usûlüne ve çif(t)likât muâmelesine benzer ise de pek çok cihetlerle ikisine*

²²² *Tarih*, c. I, ss. 189, 190.

²²³ II. Charles, Kel: Neustria Kralı (875 – 877), Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1306.

²²⁴ *Tarih*, c. I, s. 190.

²²⁵ *Tarih*, c. I, s. 191. Paşa'nın yaptığı karşılaştırmayı, kendisinden bir asır sonra benzer bir yorumla ele alan Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın ilgili çalışmaları: Barkan, Ömer Lütfü, “*Tımar*”, İslam Ansiklopedisi, Yay: Adnan Adıvar vd., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 286 – 333; Barkan, Ömer Lütfü, “*Türkiye’de Servaj Var mıydı?, Türkiye’de Toprak Meselesi*”, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 717 – 724. Barkan'ın Avrupa feodalitesi üzerine görüşleri içinse şu eserine başvurulabilir: Barkan, Ömer Lütfü, *İktisat Tarihi, Ders Notları, Kitap: II*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, Sermet Matbaası, İstanbul, 1967, ss. 37 – 55.

dahi mübâyindir. Zirâ sâhib-i arz dinilen mâlikâne ve zeâmet ve tımar eshâbı yalnız arâzinin öşrüyle tapu hâsılâtını ve çiftlikât eshâbı arzın icâresini şirketi hasebiyle hakkını almakdan başka ahâli üzerinde bir gûne hakk-ı hükûmeti yoktur.”

Üstelik Osmanlı çiftçileri, gerek “*sahib-i arz*” adı verilen tımarlı sipahilere, gerekse toprak ağalarına karşı kanun önünde kendilerini savunma hakkına sahiptirler. Oysa Avrupa’daki feodal senyörler, kanun kuvvetini de elinde bulunduran birer müstakil hükümdar gibi kendi davalarına kendileri bakmakta; hatta sikke kestirmekten birbirlerine savaş açmaya ve saray misali şatolar inşa etmeye kadar çok geniş yetkileri ellerinde tutmaktadırlar:

“...feodalite usûlünce eshâb-ı arz olanlar birer hükümdâr-ı müstakîl mesâbesinde olarak mâlikâneleri dâiresinde virgü tahsiline ve rü’yet-i deâviye ve hatta sikke kat’ına ve yekdiğerine îlân-ı harbe bile me’zûn olub hod-be-hod birbirinin çiftlikâtını gâret itdiklerinden lâ-cel’üt-tehaffuz çiftliklerinde kal’a ve kaleler inşâ iderlerdi ki âsârı Avrupa’da hâlâ müşâhede olunur.”²²⁶

Böyle bir düzen içinde Avrupa köylüleri büyük “*mezâlim*” ve “*taadîyat*” altında ezilmekte oldukları gibi; avlanma hakkı da sadece asillere tanınmış olduğu için, bir tavşan yahut güvercin vuran köylü idam cezasına çarptırılmaktadır.²²⁷

Cevdet Paşa, bu dikkatli karşılaştırmayı yaptıktan sonra, yukarıda değindiği sebeplerle Avrupa’da emniyet ortadan kalkmış olduğu için, köylülerin kâh kendi rızalarıyla, kâh çeşitli zorlamalarla dük ve kontların himayesi altına giriş süreçlerini ele alır. Bunun sonucunda Avrupa toplumları; arazi sahipleri (*hâmiler*), kendine ait bir mülkü olan hürler (*ahrar*), asillere ücret ödemekten başka bir yükümlülüğü olmayan “*çiftçiler*” ve “*arâzi ile beraber alınub satılan demirbaş köleler*” olmak üzere dört sınıfa ayrılacaktır.²²⁸

Metnin devamında ise, ortaçağ feodalitesi ile Roma kölelik sistemi arasında yapılan bir mukayeseye karşılaşıyoruz. Cevdet Paşa burada, insanların eşya gibi alınıp satıldığı Roma düzenine kıyasla, Frankların bu ticareti arazi üzerinden yapmalarının, Avrupa’da uygarlaşma

²²⁶ *Tarih*, c. I, s. 191.

²²⁷ *Tarih*, c. I, s. 191.

²²⁸ *Tarih*, c. I, ss. 191, 192.

yolunda (*vâdi-i temeddünde*) atılmış bir adım sayıldığını belirtmekle beraber, yine de feodal dönemdeki zulümlerin “*insâniyete sığar şey*” olmadığını ifade etmektedir:

*“Romalular zamanında insan sırf eşyâ-i sâire gibi alınub satılırken Franklar zamanında böyle res'en alınub satılması men' olunarak yalnız arâziye tabîyetle satılabildiğinden esâret maddesi bir mertebe tâ'dil ve demirbaşlık derecesine tenzîl edilmiş olmasına nazaran eski vakte nisbetle Avrupa vâdi-i temeddünde bir adım ilerülemiş olduğu iddiâ olunur ise de işbu feodalite usûlünün müstetbî olduğu envâî mekârih ve mezâlim toğrusı hiç insâniyete sığar şey değil idi.”*²²⁹

Feodalite üzerine Cevdet Paşa'nın değindiği son husus, bu düzenin en korkunç uygulaması olan “*ilk gece hakkı*”dır. Paşa, “*pek gaddar*” senyörler tarafından yürütülen bu usulün Müslümanların nazarında inanılmaz ve hatra hayale gelmez sayılacağını belirtir ve uygulamayı akıl ve insaf dışı olarak nitelendirir:

*“...ale'l-husus pek gaddar olanların ilk gice hakkı yâni çiftçilerden biri kızını kocaya virecek oldukda ibtidâ hâmîsi tarafından bikri izâle olub da sonra zifâf idilmek gibi bizlerce inanılmaz ve memâlik-i İslâmiye'de hatra ve hayâle gelmez muâmelât-ı tahammül-güdazları akl ü insaf haricindedir.”*²³⁰

2.2.6. Haçlı Seferleri ve Yüz Yıl Savaşları

Cevdet Paşa, Ortaçağ'ın en önemli dönemeçlerinden biri sayılan ve aynı zamanda bu devrin sonunu hazırlayan Haçlı Seferleri'ni “*Muhârebât-ı Sâlibiye*” (Haçlı Muharebeleri) ismiyle anmaktadır.²³¹

Ona göre bu seferleri hazırlayan belli başlı dört sebepten söz edilebilir. Bunlardan ilki, Müslümanların uzun yıllardan beri Kudüs'ü ziyarete gelen Hıristiyanlara “*hüsni muâmele*” göstermelerine karşılık, milâdî 11. Yüzyıl'dan itibaren İslam Dünyası'nda hâkimiyeti ele geçiren Tatar ve Türkmen aşiretlerinin “*huşûnet-i tabîyeleri*” gereği bu kimselere “*mezâlim*

²²⁹ *Tarih*, c. I, s. 192.

²³⁰ *Tarih*, c. I, s. 192.

²³¹ *Tarih*, c. I, s. 198.

ve tagallübe” başlamış olmalarıdır. İkinci sebep, “İstanbul’un Türkler eline geçmek üzere” olmasından korkan Bizans Kayzeri’nin Hıristiyanları yardıma çağırışı; üçüncü ve dördüncü sebepler ise; “asilzâdegânın cenge sürülüb ahâlinin biraz nefes alması”nı isteyen Fransız Kralı ile İslâm’ın yayılışını hazmedemeyen ve seleflerinin Ağlebîler’e verdiği haracı unutamayan Papa’nın teşvikleridir.²³²

Bunun üzerine H. 490/ M. 1096 senesinde, Endülüs Emevîleri’nden çekinen İspanyollar hariç olmak üzere Avrupa’nın “silâhşor takımları”, elbiselerinin göğüslerine haç tasvirleri çizdirerek “Kudüs Kudüs diyerek yola revan olurlar”. Ancak bu dönemde Selçukluların tefrika içinde bulunmalarına karşılık, Haçlı Ordusu çok daha intizamsız olduğu için ilk akıncıların pek çoğu yolda telef olacaktır.²³³

Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*’da hayli kapsamlı olarak ele aldığı²³⁴ bu savaşları *Tarih-i Cevdet*’te kısa bir özetle geçer. Burada bölümün niteliği gereği, onun üzerinde durduğu asıl husus, Avrupa’nın bu muharebelerden sonra aldığı yeni şekildir. Nitekim ilk olarak Avrupalıların; “tub”, “kimya”, “fenn-i nebâtât”, “hisâb”, “hendese”, “mantık” ve “hey’et” gibi birçok bilim dalını Müslümanlardan öğrendiğine işaret eder ve “hâlâ nazar-ı hayretle bakdığımız” seviyeye bu tarihten itibaren ulaşmaya başladıklarını belirtir.²³⁵

Paşa’ya göre Avrupa toplumları ayrıca iki asır süren “sefer arkadaşlığı” sayesinde “kendülerini bir millet gibi” saymaya başlamışlar ve “muktezâ-i medeniyet” olarak, bu tarihten itibaren aralarında yardımlaşma duygusu ve kanaat birliği doğmuştur. Yalnız burada çok enteresan bir nokta, Cevdet Paşa’nın Masonluğun doğuşunu da doğrudan doğruya bu “yardımlaşma” düşüncesine bağlaması ve hiç de olumsuz olmayan bir üslupla anlatmasıdır:

“...hastagâna bakmak üzere birkaç tarikatler peyda’ oldukdan başka mücerred insâniyete hıdmet olunmak ve her din ve mezhebden adam kabûl kılınmak üzere Avrupa’da hâlâ mu’teber olan Farmason tarîki dahi ol tarihten sonra zuhûr itmişdir ki eshâbı beyinde

²³² *Tarih*, c. I, s. 198.

²³³ *Tarih*, c. I, s. 199.

²³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1977, Cilt 2, ss. 278 – 286; 310 – 316; 348 – 365.

²³⁵ *Tarih*, c. I, ss. 204, 205.

kemankeş sırrı gibi bir sır olarak yekdiğerini tanımak için beyinlerinde bir takım alâmât ve işârât-ı mevzûa ’ vardır.”²³⁶

İzleyen satırlarda ise; devrin uygar ülkeleri (*memâlik-i mütemeddine*) olan İslâm coğrafyasını görmüş olan Avrupalıların gözlerinin açıldığını ve her konuda akıl ilkelerinin tatbikine başlayarak bu sayede ruhban sınıfının gücünü kırabildiklerini belirtir:

“...memâlik-i mütemeddinede seyâhat ile Avrupaluların gözleri açılıb ândan sonra her hususda akla tatbîk ile hükmeylemeğe ve papasların ilkâ idegeldikleri evhâm-ı bâtıla ve efkâr-ı taassûbiyeden vazgeçmeğe başlamışlar(dır)”²³⁷

Nihayet, Fransız İhtilâli’ne ayırdığı bölümün girişinde tekrar ele alacağı bir İngiltere – Almanya – Fransa karşılaştırmasına yer verir²³⁸ ve XIV. Yüzyıl Avrupa Tarihi’nin en önemli gelişmelerinden biri olan Yüz Yıl Savaşları’nı inceler.

Bu savaşta Cevdet Paşa’nın ilgisini çeken ilk husus, iki ordu arasındaki nitelik farkıdır. Zira *“asilzâdegânın himmetine”* dayanan Fransız Kralı, cepheye yalnızca süvari kuvvetlerini sevk edebilmişken; *“İngiltere Kralı ise umûm tebaâsının efkârını kendü maksadına celb idüb bir hayli cesûr piyâde askeri”* çıkarabilmiştir. Üstelik İngilizler bu savaşta *“bir nevî havan topu”* kullanarak büyük bir üstünlük sağlamışlardır.²³⁹

Cevdet Paşa, *“eslihâ-i nâriye”* adıyla andığı ateşli silahların kullanımına büyük bir önem atfetmekte ve bu çağa kadar savaşlarda *“bedevî”* orduları *“medenî”*lere üstün gelirken, *“barut istimâli”*nin medeniyetin *“hâmî-i dâimîsi”* (daimî koruyucusu) rolü oynadığını belirtmektedir. Nitekim Yüz Yıl Savaşları’nda bu avantaja sahip olan İngilizler *“her yirde gâlib gelerek”*, kısa zamanda *“Fransa’nın birçok memâlikini”* zapt etmeyi başaracaklardır.²⁴⁰

Ardından da, Avrupa’da XIV. Yüzyıl’ın ortalarında görülen büyük veba salgınına – *yanlış olarak “kolera” ismiyle-* değinip, devrin Yahudi düşmanlığını eleştirecektir: *“Bu*

²³⁶ *Tarih*, c. I, s. 205.

²³⁷ *Tarih*, c. I, s. 205.

²³⁸ *Tarih*, c. I, s. 205. Bu karşılaştırma, çalışmamızın III. Bölüm’ünde ele alınacaktır.

²³⁹ *Tarih*, c. I, s. 208.

²⁴⁰ *Tarih*, c. I, s. 208.

asırda kolera nev'inden bir umûmî hastalık zuhûr idüb bu dahi Avrupa'da Yahudilere isnâd olunmağla bîçâreler bu kere dahi pek ziyâde tazyîk olunmuşlardı."²⁴¹

Yüz Yıl Savaşları'nda Cevdet Paşa'nın dikkatini çeken diğer unsurlar ise; İngiliz Parlamentosu'nun bu dönemde kraliyetin yaşadığı mâli sıkıntı sayesinde kazandığı güç, Fransız asilzâdelerinin harp meydanlarında telef olarak güçten düşmeleri ve nihayet Fransızların İngiliz ilerleyişini "harika bir kız" (Jeanne d'Arc)'ın²⁴² yarattığı millî heyecan sayesinde püskürtebilmeleridir.²⁴³

Paşa, son olarak Avrupa'daki ilk Osmanlı fetihlerinin Yüz Yıl Savaşları'yla eş zamanlı olarak gerçekleştiğini hatırlatır ve H. 842/ M. 1438 yılında "*Almanya İmparatorluğu*"na "*Hapsburg*" (Habsburg)'lar gibi kuvvetli bir hanedanın seçilmesini, doğudan gelen bu tehdide bağlar.²⁴⁴

2.3. "TARİH-İ CEDÎD" (YENİÇAĞ)

Tarih-i Cevdet'in ilk cildinde Avrupa Tarihi'ne ayrılmış olan bölümün son sayfaları; XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısından XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğine kadar uzanan dönemi içermektedir. Cevdet Paşa'nın; diğer bölümlerdeki gibi, anlatısının bu kısmına da bir alt başlık eklememiş olmasıyla beraber; Avrupa Tarihi'ndeki çağ taksimleri üzerine yorumlarını XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısını anlattığı sayfaya yerleştirmesine bakılırsa, Yeniçağ'a ayrı bir önem yüklediğine hükmedilebilir.

Aşağıdaki satırlarda, yaklaşık üç yüz yılı içeren bu zaman dilimi, Paşa'nın değinileriyle devrin genel kabul gören dönüm noktaları denkleştirilmeye çalışılarak, beş başlık altında incelenecektir.

²⁴¹ *Tarih*, c. I, s. 209.

²⁴² Yüz Yıl Savaşları sırasında erkek kılığına girerek Fransız halkını İngiliz istilâsına karşı teşkilâtlandırmaya çalışan, fakat müstevliler tarafından yakalanıp cadılıkla itham edilerek diri diri ateşe verilen bu kadın kahraman üzerine daha geniş bilgi için: Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, cilt 1, ss. 103 – 109.

²⁴³ *Tarih*, c. I, s. 209.

²⁴⁴ *Tarih*, c. I, s. 211.

Ayrıca “*Amerika Cumhuriyeti'nin Teşekkülü*”²⁴⁵ başlığıyla, eserin ikinci cildinde yer verilmiş olan Amerikan Bağımsızlık Savaşı’nı da, XVIII. Yüzyıl Avrupa Tarihi ve bilhassa Fransız İhtilâli’yle olan ilişkisi dolayısıyla, bu bölümün beşinci başlığı içine dâhil etmeyi uygun bulduk.

2.3.1. “Avrupaca İnkılâbât-ı Azîme” (Rönesans)

Batı dillerindeki “*revolution*” terimini, İslâm-Şark literatüründe “çözülme” ve “yıkım” mânâlarına gelen “*ihtilâl*” terimiyle karşılayan Cevdet Paşa; Avrupa’da “Rönesans” adıyla anılan süreci²⁴⁶ anlattığı sayfaları ise, eserinin fihrist bölümünde farklı bir kavramla tanımlamıştır: “*İnkılâp*”.²⁴⁷

Paşa, bu bölümün girişinde öncelikle tarihî çağların taksimine değinir ve Avrupalıların Hz. Âdem’den Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkıldığı M.S. 476 yılına kadar geçen döneme “*Tarih-i Atik*”, bu tarihten İstanbul’un fethi ve Amerika’nın keşfine kadarki sürece “*Kurûn-ı Vustâ*”, sonrasına ise “*Tarih-i Cedîd*” ismini verdiklerini nakleder.²⁴⁸

Ancak ona göre bu dönemlendirme yanlıştır. Nitekim yalnız Müslümanlar değil, Avrupalılar bakımından da “*İslâm’ın zuhûrunun*”, Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasından daha büyük bir önem taşıdığını -*Hıristiyanlığın da aynı yıllarda yayıldığını gerekçe göstererek*- ileri sürer ve Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar geçen devrin “*Tarih-i Atik*”, sonrasının ise “*Tarih-i Cedîd*” olarak adlandırılmasını önerir. Diğer taraftan, matbaanın icâdıyla başlayan sürecin ikinci devir içinde ayrı bir başlık olarak ele alınabileceğini kabul etmektedir.²⁴⁹

²⁴⁵ *Tarih*, c. II, ss. 265 – 272.

²⁴⁶ Michelet, Jules,

²⁴⁷ Toplumlar için anî ve şiddetli değil, ağır ve kademeli bir değişim sürecinin faydasına inanan Cevdet Paşa’nın, muhafazakâr-reformcu tutumunun en açık ifadelerinden biri de bu tanımda görebiliriz.

²⁴⁸ *Tarih*, c. I, s. 213. Muhtemelen Paşa’nın bu cildi kaleme aldığı dönemde henüz taze bir gelişme olan Fransız İhtilâli’nin yeni bir çağ başlattığı kabul görmüyor veya onun kullandığı kaynaklar daha erken bir tarihte yazılmış bulunuyordu. Aksi takdirde, bu ihtilâlin yeni bir çağ açtığını defalarca ifade eden Paşa’nın “Yakın Çağ”a değinmeyecek olması düşünülemez.

²⁴⁹ *Tarih*, c. I, s. 213. Aslında Cevdet Paşa, dünya tarihindeki büyük kırılma noktaları için daima Avrupa’daki gelişmeleri merkez alan tarih görüşünü tenkit etmektedir. Zaten iki asırdan beri çökmeye yüz tutmuş olan Roma İmparatorluğu’nun yıkılışı yerine İslâm Dini’nin doğuşunu bir çağ başlangıcı olarak kabul etme teklifi, bu bakımdan ayrı bir önem taşır.

Bu uyarının haricinde Yeniçağ'ı başlatan gelişmeleri, geleneksel anlatıya uygun olarak; İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'ya kaçan Rumların Batılı dindaşlarına “*ulûm ve maârif*” öğretilmelerine ve Portekizlilerin “*Ümid Burnu Yolu*”nu, İspanya hizmetindeki “*Kolomb nâm Cenevizli bir kaptanın*” ise Amerika Kıtası'nı keşfetmelerine bağlar.²⁵⁰

Cevdet Paşa'nın bunlara ilâve olarak önemli saydığı bir diğer gelişme de, H. 849/ M. 1445 yılında Fransa'da “*muvazzaf*” (düzenli) ordunun kurulmuş olmasıdır. Zira bu çağa kadar kıtada yalnızca Osmanlılar maaşlı askere sahipken, Fransa'da ihdas edilen bu yeni ordu Cevdet Paşa'ya göre Avrupa'daki diğer ülkelere de örnek olmuş ve doğu ile batı arasında o zamana dek birincisi lehine olan güç dengesini eşitlemiştir.²⁵¹

2.3.2. “Hukûk-ı Düvel” ve “Diplomasi”

Tarih-i Cevdet'te XVI. Yüzyıl Avrupası'nın siyasi tarihi, Almanya (Kutsal Roma – Germen İmparatorluğu) ve İspanya taçlarına bir arada sahip olan “*Şarlken*”²⁵² ile Fransa Kralı “*Fransua*”²⁵³ arasındaki mücadele ekseninde incelenmektedir.²⁵⁴

Cevdet Paşa burada adeta çağdaş bir diplomasi tarihçisi gibi, bu iki hükümdarın “*Şarlman'ı takliden*” Avrupa'yı tek devlet hâlinde birleştirmeye uğraştıklarını; ancak bu asırda “*Şark İmparatorluğu'nun pâyitahtında*”²⁵⁵ bulunan Kanunî Sultan Süleyman ile İngiltere ve Venedik hükümetlerinin böyle bir hâkimiyete karşı çıkmalarıyla, “*kâh ânınla kâh bununla ittifak*” kurma esasına dayalı “*Hukûk-ı Düvelîye*” (Devletler Hukuku) fenninin doğduğunu açıklar.²⁵⁶

²⁵⁰ *Tarih*, c. I, s. 213.

²⁵¹ *Tarih*, c. I, s. 212.

²⁵² *V. Karl*: Kutsal Roma – Germen İmparatoru (1519 – 1556), Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1307. Dilimize “*Şarlken*” olarak yerleşmiş bulunan bu isim, Fransızca'da “*Beşinci Şarl*” anlamına gelen “*Charles-Quint*”in Türkçe telaffuz biçimidir.

²⁵³ *I. François*: Fransız Kralı (1515 – 1548), Davies, Norman, a.g.e, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1307.

²⁵⁴ *Tarih*, c. I, ss. 214, 217 – 218.

²⁵⁵ *Tarih*, c. I, s. 217. Cevdet Paşa'nın ortaçağ tarihini anlattığı kısımlarda “*Şark İmparatorluğu*” ifadesini Bizans için kullandığını görmüştük.

²⁵⁶ *Tarih*, c. I, s. 217. Burada “*hukûk-ı düvelîyeyi şâmil bir fen meydana çıkub hukûk-ı milel mânâsına olan (durua dejan) ismiyle ma'rûf olmuştur*” diyerek, Fransızca'daki “*droit des gens*” tabirini olduğu gibi kullanmıştır.

Bunun sonucunda, herhangi bir Avrupa devletinin kıtanın genelini tehdit edebilecek olağanüstü bir güç kazanmasını engellemeye yönelik “*muvâzene-i politikîye*” (politik denge) sistemi meydana getirilecektir. Cevdet Paşa bu usulü Osmanlı İmparatorluğu için de faydalı görür:

“*Düvel-i Avrupa Şarlken ile Fransua'nın hırs ve tama'ını bi'l-müşâhede Avrupa'da bir devlet düvel-i sâireye nisbetle ziyâde kuvvet bulsa muhâtara-i umûmiye hâsıl olacağını derk ile bir muvâzene-i politikîye usûlünün lüzûmu derkâr görüldüğinden ol asırdan berü içlerinden birinin öyle ziyâde kuvvet kesb eylesini men'e sa'y idegelmişlerdir. Ve el'ân bu muvâzene usûlü cârî ve mu'teber ve Devlet-i Âliye hakkında faidesi derkârdır.*”²⁵⁷

Paşa, izleyen satırlarda “*fenn-i mukâleme ve idâre-i umûr-ı haricîye*” (hitabet sanatı ve dış işlerin idaresi)’den ibaret olarak tanımladığı “*diplomasi*”²⁵⁸ usulünün doğuşunu da, Charles-Quint ve François arasındaki savaşların kıtada yarattığı krize bağlamaktadır.²⁵⁹ Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, devletlerarası ilişkilerde “*el-hükm-i lim'en gâlibe*” (hüküm galibindir) kuralının esas olduğunu hatırlatmadan geçmeyecektir.²⁶⁰

2.3.3. “Protestan Mezhebi’nin Şüyû” ve “Taassub Cenklere”

Ortaçağ’ı ele aldığı bölümde; gerek kiliselere tasvir ikâmesi (*ikonacılık*), gerek Müslümanlara karşı takındığı olumsuz tutum, gerekse imparatorlar üzerinde kurmaya çalıştığı manevî otoriteyle devlet içinde devlet haline gelmesi sebebiyle Katolik Kilisesi’ni şiddetle eleştirdiğini gördüğümüz Cevdet Paşa, bu kuruma tepki olarak doğan Protestanlığı ise Avrupa bakımından hayli müspet bir gelişme olarak selamlar.²⁶¹

Paşa’ya göre bu “*pek sâde mezhep*”, yalnızca İncil’in hükümlerine itibar ederek, Hıristiyanlığa sonradan sokulan âdetleri tanımamış ve bu dini esas şekline döndürmeyi gaye edinmiştir:

²⁵⁷ *Tarih*, c. I, s. 218.

²⁵⁸ Metinde kullanılan kelime “*diplomati*”dir. Bu bir dizgi yanlışından kaynaklanmış olabileceği gibi, Cevdet Paşa’nın Fransızca’daki “*diplomatie*” sözünü olduğu gibi almış olması akla daha yatkındır.

²⁵⁹ *Tarih*, c. I, s. 218.

²⁶⁰ *Tarih*, c. I, s. 217.

²⁶¹ *Tarih*, c. I, s. 215.

“Bu esnâda Avrupa’da Protestanlar zuhûr ile Papa’nın hükümet-i rûhâniye ve cismâniyesini red ve cerh ve kilisalardan esnâmı def’ ve ref’ ve yalnız İncil’de mûnderic olan husûsâta i’tibâr ve diyânet-i İsevîye’ye sonradan vakit-be-vakit ilâve olunan şeyleri inkâr idüb pek sade bir mezhep ittihâz (etmişlerdir.)”²⁶²

Tarih-i Cevdet’te, Reform hareketinin Luther ve Calvin gibi önderlerinin isimleri zikredilmez. Bununla beraber Cevdet Paşa çok titiz bir dikkatle, bu mezhebin Fransa’da değil de Almanya’da tutunmuş olmasını, birincisindeki katı mutlakiyet idaresine karşılık, ikinci ülkedeki otorite parçalanmışlığına bağlar.²⁶³

Bu arada onun işaret ettiği bir diğer husus da, Kanunî Sultan Süleyman’ın Avrupa’daki fetihlerini, kıtadaki mezhep ayrılıklarından istifade ederek yürütmeye çalışmış olmasıdır. Ancak Paşa’ya göre “asâkir-i İslâmiye’ye karşı Protestanlar dahi Şarliken’e imdâd ilediklerinden”, bu teşebbüsten sonuç alınamayacaktır.²⁶⁴

Bir sonraki adımda ise Protestanlığa karşı İspanya’da Ignacio de Loyola tarafından örgütlenmiş olan Cizvit Tarikatı’nı ve Katolik Karşı – Reform hareketini inceler. Bu tarikata mâl edilen “amaca giden yolda her yol mübahtır”²⁶⁵ anlamındaki sözü, “bir iyü murâd için her dürlü çâre makbûldür” ifadesiyle karşılayan Cevdet Paşa, bu Cizvit prensibinin kötülük ve ikiyüzlülüğü ifade eden bir deyim hâline geldiğine de işaret etmektedir:

“Ol asırda Katolik mezhebini himâye zımnında İspanya’da Cizvit nâmiyle bir ta’rik ihdâs olunub bunun bir kaide-i esâsiyesi bu idi ki bir iyü murâd için her dürlü çâre makbûldür dirlerdi (.) Bu fikre hâlâ Avrupa’da fenâ ve iki yüzlü adamlar hakkında bir darb-ı mesel olarak irâd olunır (.)”²⁶⁶

²⁶² *Tarih*, c. I, s. 215.

²⁶³ *Tarih*, c. I, s. 215.

²⁶⁴ *Tarih*, c. I, s. 215.

²⁶⁵ Bu ifade aynı zamanda İtalyan düşünür Machiavelli (Makyavel) ve temsil ettiği siyasî düşünceye de mâl edilir: Downs, Robert B., *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Çev: Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 29; Meriç, Cemil, *Umrandan Uygurlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 172 – 183.

²⁶⁶ *Tarih*, c. I, s. 216.

Paşa son olarak, Avrupa'daki mezhep savaşlarına “*Taassub Cenkləri*”²⁶⁷ adıyla değinir ve özellikle Saint Barthélemy Katliamı'nı²⁶⁸ kapsamlı biçimde ele alır.²⁶⁹ Ne var ki iç savaşın (1562 – 1598) sonlarına doğru Bourbonlar'ın tahta tekrar sahip olmalarıyla (1589) beraber Fransa büyük bir yükseliş çağına girecek ve izleyen yüzyıla mührünü vurmaya başaracaktır.²⁷⁰

2.3.4. “Fransa'nın Terakkîsi”

Fransızların “*Le Grand Siécle*” (Büyük Asır) adıyla andıkları XVII. Yüzyıl, bu ülkenin kıta üzerinde her bakımdan mutlak bir egemenlik sağladığı dönemi temsil etmektedir.²⁷¹ İlk ve ortaçağları ele aldığı bölümlerde, Fransız Tarihi'ne tanıdığı öncelik dolayısıyla, Galyalılar ve Franklar'a diğer kavimlere nazaran çok daha geniş bir yer ayırdığını görmüş olduğumuz Cevdet Paşa, bu yüzyıldaki anlatısını da Bourbon Fransası'nı merkez alarak sürdürmektedir.²⁷²

Öncelikle bu hanedanın ilk kralı olan IV. Henri'nin²⁷³ Protestanlara inanç hürriyeti tanıyıp²⁷⁴, “*otuz kırk sene kadar mümtedd olan münâzaa ve muhârebe-i mezhebiye ile harab olan Fransa*”da her işi yoluna koyduğuna değinir. Ne var ki bu hükümdar birkaç yıl sonra bir suikaste kurban gidecek²⁷⁵; vârisi olan XIII. Louis'nin de çocuk yaşta olması sebebiyle, ülkenin yönetimi “*sû-i ahlâk*” sahibi bir kadının²⁷⁶ eline kalacaktır.²⁷⁷

²⁶⁷ *Tarih*, c. I, s. 216.

²⁶⁸ Fransa'da 24 Ağustos 1572 gecesi Katolikler tarafından Protestanlara karşı düzenlenen büyük kıyım: Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, cilt 1, ss. 158 – 160.

²⁶⁹ *Tarih*, c. I, s. 219.

²⁷⁰ *Tarih*, c. I, s. 220.

²⁷¹ Bu dönemdeki Fransız nüfuzunun ne çapta olduğunu görmek için, tarihçi René Sédillot'nun eserinde “*Centuries of France*” (*Fransız Asırları*) başlığı altında incelediği bölüme müracaat edilebilir: Sédillot, René, *The History of the World*, Translator: Gerard Hopkins, Mentor Books, The New American Library, New York, 1953, ss. 41 – 65.

²⁷² *Tarih*, c. I, ss. 220 – 224.

²⁷³ *Henri I*: Fransız Kralı (1589 – 1610).

²⁷⁴ Kastedilen Nantes Fermanı (1598)'dir.

²⁷⁵ Cevdet Paşa'nın burada değindiği 14 Mayıs 1610 tarihli Ravaillac suikastidir.

²⁷⁶ Marie de Médicis.

²⁷⁷ *Tarih*, c. I, s. 220.

Cevdet Paşa'ya göre Fransız yükselişinin asıl mimarı ise, bu dönemde “*reis ’ül-vükelâ*” (başvekil) tayin edilmiş olan “*Kardinal Rişliyö*”²⁷⁸’dür. Zira “*tedâbir-i diplomatikîye*”ye son derece hâkim olan bu yetenekli piskopos; “*Protestan ve asilzâdegân ile Hapsburg hanedânının nüfuzlarını kırmakdan ibâret olan üç başlı bir politika*” uygulamış ve “*üçüne dahi zaferyâb olmuş*”tur. Cevdet Paşa, burada özellikle Richelieu’nün kendi ülkesindeki Protestanları sindirirken, Almanya’daki reformistleri himaye edişine dikkat çeker.²⁷⁹

Nitekim kendisinden sonra başvekillik görevini üstlenen “*Mazaren*”²⁸⁰ de aynı politikayı devam ettirerek, İsveç’le beraber “*Almanya’daki muhârebe-i mezhebiye*”²⁸¹ye müdahale edecek ve H. 1058/ M. 1648’de biten savaştan en kârlı çıkan devlet Fransa olacaktır.²⁸²

Paşa, eserinin fihristinde, 1648 yılında Fransa’da çıkan Fronde İsyanı ile İngiltere’de ilân edilen cumhuriyeti “*Fransa ve İngiltere’de İhtilâller Zuhûru*” başlığıyla tanımlamıştır. İlgili sayfada yine karşılaştırma metoduna başvurarak, İngiltere’de kraliyetin geri dönüşünden sonra meşrutiyet idaresinin yerleşmesine karşılık, Fransa’da “*Lui Katoz*”un²⁸³ sınırsız bir mutlakiyet kurmuş olmasına değinir:

“*İngiltere’de dahi kraliyet iâde olunmuş ise de artık serbesiyet yirleşüb tam hükûmet-i meşrûta hâlinde karar kılmışdır. Ama Lui Katoz Paris’e avdet itdiği gibi hükûmet-i mutlakasına daha ziyâde kuvvet virmiş ve sinn-i reşide bâliğ olur olmaz nasıl tavr-ı dilirâne ile hareket ideceğini göstermiş ve fi’l-vâkî elli seneden ziyâde öyle cesûrâne ve belki zâlimâne bir tavır ile hükûmet iylemişdir.*”²⁸⁴

²⁷⁸ *Kardinal Richelieu*: Fransız Vekilharıcı (1622 – 1644). Modern diplomasinin kurucusu kabul edilen bu ünlü devlet adamının meşhur vasiyetnamesi ve izlediği politika için şu kaynağa başvurulabilir: Sainte – Beuve, “*Kardinal Richelieu’nün Mektupları, Verdiği Talimat ve Devlet Vesikaları*”, *Pazartesi Konuşmaları, Seçmeler I*, (Causeries du Lundi), Çev: Fehmi Baldaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952, ss. 174 – 224.

²⁷⁹ *Tarih*, c. I, s. 220.

²⁸⁰ *Kardinal Mazarin*: Fransız Vekilharıcı (1644 – 1661).

²⁸¹ Cevdet Paşa Otuz Yıl Savaşları’nı bu isimle anar.

²⁸² *Tarih*, c. I, s. 220. Burada kastettiği Vestfalya Antlaşması’dır.

²⁸³ *Louis XIV*: Fransız Kralı (1643/1661 – 1715). Cevdet Paşa’nın kullandığı “*katoz*” kelimesi, Fransızca’da “on dört” anlamına gelen “*quatorze*”dur. Metnin devamında ise “*On Dördüncü Lui*” diyecektir: *Tarih*, c. I, s. 222.

²⁸⁴ *Tarih*, c. I, ss. 221, 222.

Tarih-i Cevdet'te XIV. Louis Fransa'sı oldukça kapsamlı biçimde ele alınmıştır.²⁸⁵ Cevdet Paşa, Fransa'nın gerek siyasî, gerekse kültürel bakımdan altın çağı kabul edilen bu dönemi, Avrupa'da ortak dil olarak Lâtince'nin yerini Fransızca'ya bırakmasını merkeze alan bir anlatımla tasvir etmektedir:

“...ol vakit Fransa ulûm ve maârifce pek ziyâde ilerüleyib her fen ve san'atda en meşhûr adamlar ol asırda gelmiş ve Fransa'nın her şeyi bütün âleme numûne ve ibret olmuş idi. Ale'l-husus edebiyât-ı Fransevîye ol vakit hadd-i kemâle gelerek en meşhûr Fransa şâir ve münşî ve müverrihleri hep ol asrın ricâli olub bunlar Avrupa'nın sâir yirlerinde dahi makbûl ve mu'teber olduklarından her yirde Fransız lisânı tedris olunub Lui Katoz'un dahi cümle Avrupa umûruna müdahâlesi olmak hasebiyle ol vakitten berü Fransız lisânı umûr-ı diplomatikîyede heman ale'l-umûm istimâl olmuşdur.”²⁸⁶

Ancak Paşa'ya göre bütün bunlara rağmen XIV. Louis'nin mutlakiyeti imrenilecek bir model değildir. Nitekim izleyen satırlarda; ülkesindeki hiçbir ayrılığa tahammülü olmayan bu kralın Protestanlara tanınmış inanç hürriyetini kaldırarak²⁸⁷, hepsi de ilim ve maarif sahibi olan bu kimseleri yurtdışına kaçmaya mecbur bırakmasını, iki asır önce İspanyolların Müslümanları ülkelerinden kovmalarıyla karşılaştırır ve Fransa'nın XVIII. Yüzyıl'da gireceği inhitat sürecini buna bağlar.²⁸⁸

Ayrıca XIV. Louis'nin sınır tanımayan hırsı, bütün Avrupa'nın kendisine karşı birleşmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda Dokuz Yıl (1688 – 1697) ve İspanya Veraset Savaşı (1701 – 1713/1714)'nda ağır mağlubiyetler alan Fransa, toprak kayıplarıyla beraber, büyük bir mâli buhranın da içine düşecektir.²⁸⁹

Cevdet Paşa son olarak, XIV. Louis'nin ölüm döşeğindeyken, oğlunu yanına çağırıp; “ben ziyâde muharebelere ibtidâr itdim (;) bu bâbda beni taklîd itme (.) Benim gibi de çok

²⁸⁵ *Tarih*, c. I, ss. 222 – 226.

²⁸⁶ *Tarih*, c. I, s. 223.

²⁸⁷ Nantes Fermanı'nın ilgası (1685).

²⁸⁸ *Tarih*, c. I, s. 224.

²⁸⁹ *Tarih*, c. I, ss. 224 – 227.

müsrif olma (.) Ahâlinin saâdet hâline çalış”²⁹⁰ diye nasihat ettiğini aktarır ve “*yanlış yola gitdiğini anlayub nâdim olarak*” öldüğünü söyler.²⁹¹

Tarihçiye göre bu devrin ölçsüz mutlakiyeti, Fransız toplumunun korkudan riyakârlığa alışmasına ve ahlakî çöküşüne sebep olmuştur. Buna bir de bitip tükenmen savaşlar ve büyük israf eklenince, ihtilâlin yolu açılacaktır: “*Dinilebilir ki Fransa büyük ihtilâlinin esbâbı ânın zamanında hazırlanmıştır.*”²⁹²

2.3.5. Dört Büyük Gücün Yükselişi

Tarih-i Cevdet’teki XVIII. Yüzyıl anlatısı, İspanya Veraset Savaşı’ndan Cevdet Paşa’nın yaşadığı zamana –ve hatta günümüze- kadar, Avrupa ve dünya tarihinde birinci planda rol oynayacak olan dört büyük devletin yükselişlerini konu alır. Bunlar; Prusya (*müstakbel Almanya*), İngiltere, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri’dir.

Cevdet Paşa ilk olarak, adı geçen savaş esnasında askerî desteğe ihtiyaç duyan Avusturya İmparatoru’nun, Protestan Alman prensliklerinden Brandenburg Markiliği’ne “*kral*” unvanını bahşetmesiyle Prusya Devleti’nin doğduğunu açıklar.²⁹³ Özellikle “*Frederikos ’ül-Kebîr*”²⁹⁴ zamanında Avusturya Veraset (1740 – 1748) ve “*Sefer-i Heft Sâle*” (Yedi Yıl) (1756 – 1763) Savaşları’ndan zaferle ayrılacak olan bu devlet, izleyen yıllarda Avusturya’nın en büyük rakibi ve Avrupa’nın belli başlı güçlerinden biri haline gelecektir.²⁹⁵

İngiltere’ye gelince: H. 1100/ M. 1688 yılındaki devrimle bu ülkenin tahtına Felemenk Kralı’nın çıkarıldığını herhangi bir yoruma yer vermeden aktaran Cevdet Paşa²⁹⁶, İngilizlerin esas olarak 1713 Utrecht Antlaşması’yla Cebelitarık Boğazı’na sahip olmaları üzerine yükselişe geçtikleri kanaatindedir.²⁹⁷ Diğer taraftan, bu devletin kara kuvvetlerinde de

²⁹⁰ *Tarih*, c. I, s. 228.

²⁹¹ *Tarih*, c. I, s. 228.

²⁹² *Tarih*, c. I, s. 228.

²⁹³ *Tarih*, c. I, s. 226.

²⁹⁴ *Büyük Friedrich*: Prusya Kralı (1740 – 1786). Cevdet Paşa, ilk değinisinde yukarıdaki şekilde zikrettiği bu ismi, metnin devamında “Büyük Frederik” olarak anmaktadır.

²⁹⁵ *Tarih*, c. I, ss. 231, 232, 246.

²⁹⁶ *Tarih*, c. I, s. 225.

²⁹⁷ *Tarih*, c. I, s. 227.

“Mariburg”²⁹⁸ gibi “meşhûr cenerallere” sahip olmasıyla beraber, asıl büyük nüfuzunun denizlerdeki egemenliğinden kaynaklandığının altını çizer.²⁹⁹

Cevdet Paşa, önceleri kayda değer bir devlet değilken, bu satırların kaleme alındığı dönemde “küre-i arzın tokuz parçasından bir parçasına mâlik bir heyet-i cesîme” hâline gelmiş bulunan Rusya’ya özel bir yer ayırır ve “bu heykel-i cesîmin müessisi” olarak “Büyük Petro”ya işaret eder.³⁰⁰

Prof. Dr. İlber Ortaylı’nın ilgili makalesinde değindiği üzere, bu döneme kadar Osmanlı – Türk literatürüne “Deli Petro” adıyla geçmiş olan bu hükümdarın, Cevdet Paşa tarafından “Büyük” sıfatıyla nitelendirilmesi, çok önemli bir zihniyet değişikliğini göstermektedir.³⁰¹

Paşa, bu girişten sonra Rusya’nın topraklarını genişletmeye başladığı ilk dönem olan XVI. Yüzyıl’a döner ve bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nun, nüfusu Müslüman olan Kazan, Ejderhan ve Tataristan’ı bünyesine katmak dururken, Macar cephesiyle uğraşmış olmasını tenkit eder. Zira ona göre, Yavuz Sultan Selim’in izlediği İslâm birliği politikası sürdürülmüş olsa, bu coğrafyalardan temin edilen insan gücüyle Macaristan zaten fethedileceği gibi, Rusya’nın bir tehdit haline gelmesi de daha o zamandan engellenmiş olacaktır.³⁰²

Devamında Büyük Petro’nun, tebdil-i kıyafet, Hollanda’da marangozluk, İngiltere’de matematik tahsil etmesini ve yurda dönüşünde “İsterlic” (Strelitz) Ordusu’nu kaldırarak, “Avrupa usûlü üzre” bir yeni ordu meydana getirişini övgüyle anlatır.³⁰³

Zaten *Tarih-i Cevdet*’in asıl yazılış amacının, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılma gerekçelerini göstermek olduğu hatırlanırsa, Paşa’nın bu bahse gösterdiği dikkate şaşmamak gerekir. Ancak yıllar sonra Viyana Sefiri Sadullah Paşa’ya yazacağı bir mektupta, dışarıdan

²⁹⁸ *Tarih*, c. I, s. 226. Paşa’nın burada kastettiği, yıldızı İspanya Veraset Savaşı’ndaki Blenheim, Ramillies ve Oudenarde gibi muharebelerde parlamış olan meşhur İngiliz generali Duke of Marlborough’dur.

²⁹⁹ *Tarih*, c. I, s. 227.

³⁰⁰ *Tarih*, c. I, s. 241.

³⁰¹ Ortaylı, İlber, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 169.

³⁰² *Tarih*, c. I, ss. 241, 242.

³⁰³ *Tarih*, c. I, ss. 242, 243.

bakılınca benzer görünen bu iki ocaktan Rusya'dakinin kaldırılışının bu devleti kuvvetlendirmesine karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda *Vaka-i Hayriye*'nin aynı sonucu vermemesini, Strelitz'in Rusya'nın kolunda bir ur durumundayken, Yeniçerilerin Osmanlıların iligine işlemiş bir “*seretan*” (kanser) olması şeklindeki bir benzetmeyle açıklayacaktır.³⁰⁴

Cevdet Paşa, Rusya üzerine son olarak, bu devletin II. Katerina döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlup etmesi ve Lehistan'a yerleşmesi dolayısıyla değinir. Avrupalılar ancak bir oldubittiyle gerçekleşen bu işgalden sonra Rusya'nın kazanmış olduğu gücün hangi boyutlara ulaştığına fark edecekler, ancak artık iş işten geçmiş olacaktır. Paşa'ya göre, bu tarihten itibaren artık politik muvazenenin bir ucunu da kuzeyde aramak gerekmektedir.³⁰⁵

Amerika'nın bağımsızlık savaşı ve bu devletin büyük güçler arasına girişi ise, *Tarih-i Cevdet*'in ikinci cildinde ele alınmıştır. Cevdet Paşa, Fransız İhtilâli üzerine etkilerini VI. Cilt'te inceleyeceği bu süreci; Boston'da çayların denize dökülüşünden³⁰⁶, “*Filadelfiya nâm şehirde*” toplanan kongreye³⁰⁷, “*Lekosto*” (Lexington) Muharebesi'nden³⁰⁸, “*Virçinya eyâleti ahâlisinden (...) Jorj Vaşinkton nâm kimse*”nin “*serasker*” seçilişine³⁰⁹ kadar oldukça kapsamlı şekilde irdeler. Nihayet bu savaş, “*bereket(li) arazisiyle günbegün ilerülemekde olan bir yeni devletin zuhûriyle encâm*” bulacaktır.³¹⁰

³⁰⁴ Mardin, Ebul'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 339.

³⁰⁵ *Tarih*, c. I, ss. 245 – 247.

³⁰⁶ *Tarih*, c. II, s. 266.

³⁰⁷ *Tarih*, c. II, s. 267.

³⁰⁸ *Tarih*, c. II, s. 267.

³⁰⁹ *Tarih*, c. II, ss. 267, 268.

³¹⁰ *Tarih*, c. II, s. 271.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ İHTİLÂLİ

3. FRANSIZ İHTİLÂLİ

Tarih-i Cevdet'te Avrupa'daki gelişmelere tahsis edilmiş kısımların merkezini Fransız İhtilâli oluşturmaktadır. Cevdet Paşa'nın ilk ciltte belirttiği üzere; eserin girişinde yer alan seksen sayfalık Avrupa Tarihi özeti Fransız İhtilâli'ni hazırlayan sebeplerin anlaşılması için kaleme alınmış olduğu gibi³¹¹, izleyen ciltlerde işlenmiş olan Napoléon Savaşları ve Viyana Kongresi gibi konular da ihtilâlin birer sonucu ve uzantısı olarak değerlendirilecektir.³¹²

Cevdet Paşa, Fransız İhtilâli üzerine görüşlerini, özellikle VI. Cilt'in "*Fransa İhtilâli'nin Keyfiyet-i Zuhûriyle Bâzı Vukû'at-ı Müteferrûası*"³¹³ başlıklı bölümde ele almıştır.³¹⁴ Bununla beraber, ihtilâlin çıkışına etken olan aydınlanma düşüncesine ve XVIII. Yüzyıl'da Fransa'daki sosyal sınıfların durumuna ilk ciltte yer vermiş³¹⁵; "*Direktuar*" idaresini yine VI. Cilt'te yer alan ayrı bir başlık altında incelerken³¹⁶, "*Konsülât*" yönetimini ve ihtilâlin bitişi anlamına gelen "*İmparatorluk*" rejiminin kuruluşunu VII. ve VIII. ciltlerde yorumlamıştır.³¹⁷

Bu bakımdan, eserde böyle özel bir önem atfedilen bu bölüm, çalışmamızda geniş bir yer tutacak ve ihtilâlin sebepleri, gelişim aşamaları ve sonucu, Cevdet Paşa'nın farklı ciltlerde

³¹¹ *Tarih*, c. I, s. 163.

³¹² Sayfa sayısı itibarıyla Napoléon Savaşları'na ayrılan yer daha geniş olmakla beraber, bu kısımlarda Cevdet Paşa'nın Avrupa toplumları hakkındaki kanaatlerinden çok, muharebe ve ittifaklara dair genel tafsilatlar yer almaktadır.

³¹³ *Tarih*, c. VI, ss. 159 – 193.

³¹⁴ İlber Ortaylı, bu bölümü "*Cevdet Paşa'nın dünya tarihine bakışı bu ciltteki kadar açık seçik hiçbir yerde görülmez*" şeklinde tanımlar: Ortaylı, İlber, "*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 164.

³¹⁵ *Tarih*, c. I, ss. 238 – 240.

³¹⁶ *Tarih*, c. VI, ss. 197 – 198.

³¹⁷ *Tarih*, c. VII, ss. 67 – 70 ve *Tarih*, c. VIII, ss. 5 – 6.

temas ettiği noktalar bir araya getirilerek ve büyük ölçüde kendi kaleminden çıkan satırlara yer verilerek ele alınacaktır.

3.1. İHTİLÂL'E GİDEN YOL

Cevdet Paşa'nın Tarih'inde, Fransız İhtilâli üzerine düşüncelerine yer verdiği I. ve VI. ciltleri yayımlattığı H. 1270/ M. 1854 ve H. 1278/ M. 1861 yıllarında³¹⁸, ihtilâlin beşiği olan Fransa'da III. Napoléon'un diktatörlük rejimi hüküm sürüyor³¹⁹ ve iç savaşın eşiğindeki Amerika Birleşik Devletleri³²⁰ hariç olmak üzere bütün dünyada cumhuriyet düşüncesi yenilgiye uğramış bulunuyordu.

Zaten bir önceki bölümde ihtilâl kelimesini “yıkım”la eşanlamli olarak kullanmış olan³²¹ Paşa, eserini yazdığı dönemde cumhuriyet rejiminin tarihe gömülmüş sayılmasının da verdiği rahatlıkla, 1789 İhtilâli'ni ilham değil ibret alınacak bir olay olarak anlatmakta ve ihtilâle “*maruz kalan*” Fransa'nın, çağdaşı olan Avrupa devletlerine kıyasla eksikleri ve yanlışlarının altını özenle çizmektedir. Paşa'nın üzerinde ısrarla durduğu bahislerden bir diğeri de “ihtilâlin nasıl engellenebileceği” sorunudur. Kuşkusuz ki, çeşitli memuriyetlerinde, bilhassa azınlıkların ihtilâl teşebbüslerine tanık olan ve eserini, karşı olduğu meşrutiyet rejiminin ülkesinde tartışmaya açıldığı bir dönemde kaleme alan Cevdet Paşa'nın bu satırlarında, yabancı bir ülkenin geçmişte geçirdiği tecrübeleri mercek altına almasından daha başka kaygıları da sezmek mümkündür.

Aşağıdaki satırlarda, Cevdet Paşa'nın gözüyle Fransız İhtilâli'ni doğuran şartlar; bu ülkenin XVIII. Yüzyıl'daki aydınlanma süreci, XVI. Louis dönemindeki manzarası ve ihtilâlin önüne geçmek için yürütülen mâlî reform çabaları olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

³¹⁸ Ciltlerin yayım tarihleri için: Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 58; Kütükoğlu, Bekir, “*Tarihçi Cevdet Paşa*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 109 – 110.

³¹⁹ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789 – 1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 139 – 140.

³²⁰ a.g.e, ss. 722 – 726.

³²¹ Örneğin Moğol istilâsı sonrasındaki İslâm âleminin durumu Cevdet Paşa'ya göre bir “*ihtilâl hâli*”dir: *Tarih*, c. I, s. 29.

3.1.1. “Efkâr-ı Umûmiye’nin İhtilâli” (Aydınlanma)

Cevdet Paşa, Fransız İhtilâli anlatısına, feodal dönemdeki bütün Avrupa toplumları için geçerli saydığı bir sınıf tahliliyle başlamaktadır. Öncelikle, “*asilzâdegân*” ve “*papaslar*” isimleriyle tanımladığı soylu ve ruhban sınıflarının her tür ayrıcalığa sahip olduğu bu toplumlarda, “*âhâd-ı nâs*” şeklinde ifade ettiği halk tabakasının nasıl esir gibi hor ve hakir görüldüğünün portresini çizer:

*“Cild-i evvelde beyân olunduğu üzre feodalite asrında Avrupa ahâlisi üç sınıf üzre olub birincisi asilzâdegân ve ikincisi papas takımı olarak bu iki sınıf envâî imtiyâzat müsaadata mazhar oldukları hâlde sınıf-ı sâlis yani âhâd-ı nâs takımının kimi esir ve kimi esir gibi hor ve hakir olarak asilzâdegân nazarında bayağı insanlardan addolunurlar idi.”*³²²

Bir sonraki adımda ise, tıpkı Avrupa Medeniyeti’ni ele aldığı bölümün girişinde medeniyetin beşiğinin Asya Kıtası olduğuna işaret ettiği gibi³²³, Avrupa toplumlarının “*hürriyet ve serbesiyet*” düşüncelerini de, Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlardan öğrenmiş olduklarını savunur.³²⁴

Fakat hürriyetin gelişimi Avrupa’nın her toplumunda aynı yolu izlemiş değildir. Örneğin İngilizlerin “*mîzaclarında derkâr olan vakâr ve temkin*” sebebiyle, bu ülkede halk “*derece derece mazhâr-ı müsâadat*” olduğu gibi, hükümetlerinin otoritesi de bir anayasa ile sınırlandırılarak meşrutî rejim kurulmuş ve mezhep bakımından da “*halk serbest biragilub binâenaleyh orada Protestan mezhebi şâyi’ olmuş*”tur.³²⁵ İleride çeşitli yerlerde tekrar karşımıza çıkacağı gibi, Cevdet Paşa’nın gözünde Avrupa ülkeleri arasındaki en sağlıklı toplum ve hükümet modeli budur.

Almanya’ya gelince: Bu ülkede de zamanın gereklerine göre bir “*tadilât-ı lâzime*” yapılmış olmakla beraber, imparatorlar İtalya’daki nüfuzlarını koruyabilmek için asillere çok

³²² Tarih, c. VI, s. 159.

³²³ Tarih, c. I, s. 123.

³²⁴ “*Muharebât-ı Sâlibiye münasebetiyle Frenkler memâlik-i şarkiyeye gelüb de millet-i İslâmiye’deki hürriyet ve serbesiyeti gördükleri gibi gözleri açılarak insanda ahvâl-i tabiyyeden olan hürriyet sevdâsı cümlesinin efkârını sarmış olduğundan artık bunlar evvelki hâlde kullanılamayub refte refte kendülerine bâzı müsaadat itâsına mecburîyet gelmiş idi.*” Tarih, c. VI, s. 159

³²⁵ Tarih, c. VI, s. 159.

büyük müsaadeler tanımışlar ve “*Almanya asilzâdegânı ziyâde kuvvet bulub refte refte birer hükümdâr-ı müstakil*” konumuna gelmişlerdir. Cevdet Paşa, bu duruma örnek olarak, Protestan mezhebini kabul eden Brandenburg Markiliği’nin Prusya Krallığı’na dönüşerek Habsburg İmparatorları’na rakip olmalarını göstermektedir.³²⁶

Fakat kuşkusuz ki bu üç devlet içinde en kötü durumda olan Fransa’dır. Cevdet Paşa burada, Fransızca “*tiérs etat*” teriminin karşılığı olarak kullandığı “*sınıf-ı sâlis*”in, yani üçüncü sınıfın; feodalite asırlarında asilzâde ve ruhban sınıflarının hizmetkârı mertebesinde “*zelîl ve hakîr*” olup devletin bütün vergi yükünü sırtlandığını, bunun karşılığında bir teşekkür göreceğine, devlet memurlarının “*gadr ü hakaret*”ine ve mültezimlerin “*zulm ü taaddî*”sine maruz kaldığını belirtmektedir.³²⁷

İleriki yıllarda Fransız Kralları, asilzâde ve ruhban otoritesini dayanan feodal düzeni tasfiye etmek için halka bazı haklar tanımışlarsa da, “*sonradan milletin kuvvetini derk iderek*” bu hakları geri almışlar ve ölçsüz bir mutlakiyet rejimi kurmuşlardır. Cevdet Paşa bu tarz bir monarşinin doğuracağı zararlara örnek olarak XIV. ve XV. Louis dönemlerinin maddî ve ahlakî çöküntülerini göstermektedir.³²⁸

Bununla beraber, bu iki kral döneminde halk bilim ve maarıfte ilerlemiş “*ve belki asilzâdegân ve papaslar ile beraber kraliyeti istihzâ eylemeye*” başlamıştır. Paşa, aydınlanan sınıfın burjuvazi³²⁹ olduğunun farkındadır. “*Tiérs-Etat*”nın bu en güçlü tabakası, şimdi kültürce eşit oldukları aristokratlardan resmî eşitlik de istemektedir:

“*Ve şehirler ahâlisi haylice terbiye ve mâ’lûmât kesb iderek mua’melât-ı âdiyede asilzâdegân ile bir müsâvât hâline gelmiş oldukları hâlde mûa’melât-ı resmîyede müsâvât olmayub hele asilzâdegân olmadıkca kimesnenin ordularda zâbit sıfatıyla bulunamaması gibi*

³²⁶ *Tarih*, c. VI, s. 159

³²⁷ *Tarih*, c. VI, ss. 159 – 160.

³²⁸ Örneğin: “...Fransa Kralı olan On Beşinci Lui bir hükümdâr-ı gayyûr olmayub evkâti eğlence ve zevk ü sefâya masruf olduğundan kendüsini bir fahişeye teslim iderek anın reyiyile idâre-i devlet olundığı görülünce Fransa ahâlisi buna nazar-ı te’essûf ile bakub kral hakkında teveccüh-i umûmî zâil olmuşdu.” *Tarih*, c. I, s. 230. Ayrıca: *Tarih*, c.I, ss. 228, 229 ve 238. Paşa’nın burada kastettiği kişi, kendisine meşhur “*bizden sonrası tufan*” (après nous, le deluge) sözü atfedilen, XV. Louis’nin gözdesi Madame de Pompadour’dur.

³²⁹ Cevdet Paşa, Fransızca’da “şehir” anlamına gelen “bourg” kelimesinden türemiş olan “burjuva” terimini “şehirler” olarak kullanır.

asilzâdegâna i'tâ olunan imtiyazlar sınıf-ı sâlisden olan şehrilere pek ziyâde te'sir iderek mûa'melât-ı resmîyede müsavât tahsil eylemek emeline düşmüş idiler.”³³⁰

Cevdet Paşa, Fransız Aydınlanması'nı XIV. Louis devrinde eğitimin toplumun geneline yayılmasına bağlar. Her ne kadar sonrasında “*serbesiyet-i efkâra dâir telif olunmuş olan kitablar yasağ olunarak ihrak olunmuş ise de*”, halk bunları daha büyük bir hırsla gizlice temin edip okumaktadır.³³¹

Ancak Paşa'nın aydınlanma süreci ve bu devrin filozofları üzerine düşüncelerini görmek için tekrar birinci cilde dönmek gerekecektir. Çünkü o; Montesquieu, Voltaire ve Rousseau'nun devlet ve toplum hakkındaki eserlerinin yayımlanışlarıyla, Fransa'nın Yedi Yıl Savaşları (1756 – 1763) sonrasındaki bunalımı ve XV. Louis'nin kötü idaresi arasında doğrudan bir ilişki görmektedir:

“Kralın böyle suî-etvârıyla kraliyet mesnedinin şan ve i'tibârı tenzîl itmekde olduğu hâlde ol asrın feylesoflarından Monteskiyö nâm müellif-i meşhûr hey'et-i devlet nedir ve adâlet ve hakkâniyet ne dimekdir. Ve bunların asıl ve esâsını beyân itdiği ve meşhur Volter dahi her şeyi istihzâ ile akâid ve efkâr-ı âtikayı i'tibârdan düşürdüğü gibi Ruso nam mü'ellif dahi gâyet münşiyâne olarak te'lif itdiği kitaplarda devlet ve din ve mezhebin ahvâl-i esâsiyesinden sûret-i muvazzahada bahs itmiştir.”³³²

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa'nın, aydınlanmanın üç büyük düşünürü hakkındaki kanaatleri şaşkıncı derecede olumludur.³³³ Fakat bu bizi yanıltmamalıdır. Çünkü hemen sonrasındaki paragrafta, bu fikirlerin aydın tabakadan çıkıp asırlarca cahil bırakılmış halk tabakalarına yayılmasıyla nasıl yanlış bir yol açıldığının tasviri gelecektir:

³³⁰ *Tarih*, c. VI, ss. 160 – 161.

³³¹ *Tarih*, c. VI, s. 161.

³³² *Tarih*, c. I, s. 230.

³³³ Bu görüşleri, eserini Cevdet Paşa'dan yarım asır sonra yazan muhafazakâr bir Fransız aydınının Rousseau hakkındaki değerlendirmeleriyle karşılaştıralım: “*Rousseau'nun hayatını hep biliriz. (...) Hırsızlık yüzünden kovulmuş bir uşaktı. On altı yaşındayken otuz yaşında bir metrese kendini baktırdı. Bu kadın hem onunla, hem bahçevanıyla yatıyordu. Sonradan filozof ve tarihçi M. de Mably'nin yanına öğretmen olarak girdi. Efendisinin şarap mahzenini soyup soğana çevirdi. (...) Yarı deliydi, sonradan zırdeli oldu. Karşısında aşağılaşmaktan, onun kötü huylarına hayranlık beslemekten bilmem nasıl marazî bir zevk duyan bütün yüksek sosyete tarafından sevildi, beğenildi, dalkavukluk gördü.*” Gaxotte, Pierre, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969, s. 52.

“Öteden berü gerek efkâr-ı politikiye ve gerek efkâr-ı dîniye ve mezhebîyece her dürlü serbesiyetden mahrum tutulan Fransa ahâlisi heman bu mü’elliflere tâbî’ olarak efkâr-ı umûmiye bir başka şekle girmeğe başlayub hâlbuki bu halkın ol vakte kadar bilâ-terbiye hâlî kalan ezhânına birdenbire bu misillü efkâr-ı felsefîye ilkâ olunduğı gibi havsala-i fehm ve i’zânına sığmayub ve âhâd-ı nâs ve bu misillü ebhâs-ı umûmiyeyi def’aten anlamayub behayr’ en hayrete düşerek ekser husûsâta yanlış mânâ’ virdikleri cihetle efkâr-ı umûmiye bir yanlış yola sapmışdı.”³³⁴

Cevdet Paşa, aydınlanma ile “dinsizlik” arasındaki çok tekrarlanan ilişkiyi ise, Antik Yunan’daki bir felsefe ekolü olan ve kişinin ahlâki kayıtlara bağlı olmadan da erdeme ve mutluluğa erişebileceğini savunan “Kinik” (*Kelbîyyun*)³³⁵ zihniyetinin yayılmasına bağlamaktadır:

“Diğer bâzı mü’ellifin dahi hükemâ-yı Kelbîyyun tavrını tutarak dünya hoşca yaşamaktan ibaretdir başka fashiyet ve vekahat yokdur kelâmını esas ittihâz ile halkı bütün bütün dinsizlik yoluna sevk itdüklerinden nâşî Fransa’da günden güne dinsizlik efkârı galebe iderek serbesiyet sevdâsı derece-i ifrâta götürülmüşdü.”³³⁶

Aslına bakılırsa Paşa’nın, gerek isimlerini vermediği Kynik’çi düşünürlerin, gerekse yukarıda değindiği üç büyük filozofun eserlerini bizzat mütalaa edip etmediği şüphelidir.³³⁷ Zaten aydınlanma hakkındaki düşüncelerini de müstakil bir bölüm halinde ele almamış, Avrupa Tarihi’ne ayırdığı sayfaların içine dağınık biçimde serpiştirmiştir.

Fakat bize göre Paşa’nın, birinci cildin fihrist bölümünde ilgili konu için seçtiği başlık, onun Aydınlanma ve yol açtığı sonuçlar üzerine genel kanaatini en açık biçimde yansıtmaktadır: “*Fransa’da Efkar-ı Umûmiye’nin İhtilâli.*”³³⁸ Kuşkusuz ki buradaki “ihtilâl” kelimesi, bugün kullandığımız şekilde “devrim” kavramının değil, eski anlamıyla “karışıklık”

³³⁴ *Tarih*, c. I, s. 230.

³³⁵ Kelbiyyun, Yunanca “köpek” kelimesinden türeyen “Kynik” akımının Arapça karşılığıdır.

³³⁶ *Tarih*, c. I, s. 230.

³³⁷ “*Cevdet Paşa muhtemelen Rousseau’yu esaslı bir surette tetkik etmemiştir. Sözünü ettiği ahvâl ve esâsiyenin (!) ne olduğu da şüphelidir. Yoksa onun, Rousseau hakkında hayli enteresan şerhler düşmesi ve nakiller yapması beklenirdi.* Ortaylı, İlber, “*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 167.

³³⁸ *Fihrist-i Cild-i Evvel, Tarih*, c. I, s. 5.

ve “kargaşa”nın ifadesidir.³³⁹ Aydınlanma ile Fransız kamuoyunun kafası karışmış ve “*ahâlinin ezhânı başkalaşdığı cihetle Fransa bir âcib tavr u hâle*” girmeye başlamıştır.³⁴⁰

3.1.2. XVI. Louis Dönemi

Cevdet Paşa, Bourbon Hanedanı’nın Cumhuriyet’ten önceki son kralı³⁴¹ olan XVI. Louis (1774 – 1792)’yi “*niyeti güzel*”, fakat “*ol asra muvâfık olmayacak derecede taassuba mâil*” ve “*dirâyet ve cesâreti asrın hâl-i müşkilâtına kâfil ve kâfi olmayan*” bir hükümdar olarak değerlendirir.³⁴²

Aslında bu kralın hükümdarlığı, selefleri zamanından yayılmış olan “*dinsizlik*” ve “*edepsizlik*” akımlarının itibardan düştüğü³⁴³ hayli olumlu şartlarda başlamış; erdem ve merhamet sahibi bir kral olan XVI. Louis de, vekillerini namuslu insanlardan seçmeye ve kendisinden önceki iki kralın bırakmış olduğu kötü mirası düzeltmeye çalışmıştır.³⁴⁴

Cevdet Paşa, buna rağmen gerekli ıslahatın yapılamayışının suçunu öncelikle kralın “*öyle ehl-i irz adamlar*”ı makbul saymayan ve onlara karşı derhal muhalefete geçen akraba ve yakınlarına yüklemektedir.³⁴⁵ Fakat Paşa’ya göre Fransa’nın bu dönemdeki en büyük talihsizliği, her tür yeniliğe karşı olan ve en küçük bir reform teşebbüsünde istifa etmeye kalkan Başbakan Maurepa’dır:

“...(*Morpa*) *ihtiyar ve sebük-magz bir âdem olmağla Fransa’nın sui-ahvâlini görüb turur iken teşebbüsât-ı cedîdenin lüzûmunu derk ve i’zân idemediğinden cism-i devletin istirâhatiyle bu misillü avârızın bi’t-tabû mündefî’ olacağı ümîdinde olarak Lui bazı ıslahât-ı cedîdenin*

³³⁹ Ferit Devellioğlu’nun sözlüğünde “ihtilâl” kelimesinin karşılıkları şunlardır: “bozukluk, bozulma, karışıklık, düzensizlik.” Ayrıca: “ihtilâl-i dimâğ: beyin bozukluğu, ihtilâl-i nizâm: nizam bozukluğu, ihtilâl-i umûr: işlerin bozukluğu.” Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1970, s. 501.

³⁴⁰ *Tarih*, c. I, s. 230.

³⁴¹ Bourbonlar, Napoléon’un düşüşünden sonra Fransa tahtına bir kere daha sahip olacaktır: Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, c. II, ss. 416 – 442.

³⁴² *Tarih*, c. I, s. 238.

³⁴³ “...Binâ’-en-âlâ-zâlik ceddinin zamanında çoğalmış olan dinsiz kimselerin nüfuzu tenezzül itdiği gibi bir vakitten berü her din ve mezheb ve d’eb-i âdâb ve hüsn-i ahlâkın hâricinde olarak yapılub meydana çıkmış olan te’lifât dahi i’tibârdan düşüb efkâr-ı umûmiye başka şekle girmeye başlayub...” *Tarih*, c. I, s. 238.

³⁴⁴ *Tarih*, c. I, s. 238.

³⁴⁵ *Tarih*, c. I, s. 238.

icrâsını dermeyân itdikçe me'mûriyetden istifâ iyeler ve ilerü gitmek şöyle tursun eski hâl ve hey'ete rücûa çalısır(dı). ”³⁴⁶

İhtilâl kavramına karşı olduğunu bildiğimiz Paşa'nın, söz konusu “ıslahat” olduğunda ne derece kararlı bir yenilik ve ilerleme taraftarı olduğunun en açık ifadelerinden birini bu satırlarda buluruz. Ona göre, vakti geldiği zaman gerekli reformları uygulamaya koyamayan devletlerin uğrayacağı akıbet “*ihtilâl*”dir. Bu bakımdan Fransa için, “*ol asrda böyle eskâr-ı âtikada musırr*” (eski fikirlerde ısrarlı) bir kişinin “*reis'ül-vükelâ*” (başvekil) olarak tutulmasının büyük bir hata olduğunu söyler.³⁴⁷

Cevdet Paşa, ayrıca, XVI. Louis devrindeki Fransa'nın parçalanmış yapısına parmak basar ve bu durumun, birlik isteyen halkı ihtilâle ve zorbalığa teşvik ettiğini ileri sürer. Örneğin Fransa'nın çeşitli yerlerinde kullanılan ölçü birimleri farklıdır ve eyaletler arasında gümrükler vardır. Ayrıca Protestanlar, Katoliklerin sahip olduğu bazı ayrıcalıklardan yoksun tutulmakta, Yahudiler ise hiçbir hakka sahip bulunmamaktadır.³⁴⁸

Kendisi de bir hukukçu olan Cevdet Paşa, ihtilâlden önceki Fransız Hukuku'nu mercek altına almayı da ihmal etmeyecektir. Burada Paşa'nın gözüne çarpan ilk husus, Fransa'daki hukuk ikiliğidir. Belki içinde yaşadığı Tanzimat Türkiye'si'nde de ayrı durumun geçerli olmasının etkisiyle bu yapının zararlarına işaret eder ve hâkimlik mesnedinin para ile satılması gibi yolsuzluklara değinir:

“...Fransa eyâlâtının bazısında Roma kanunu ve bazısında âdât ve teâmül cârî olduğu cihetle fasl-ı deâvide görülen sûubetlerden başka büyük ve küçük hükkâm mesnedleri akçe ile alınub satılır bir tarik olmasıyle ekseriyâ icrâ-i adl ü hakkâniyet olunamazdı. ”³⁴⁹

Fakat en büyük kötülük, hukukun politikleşmesidir. Kral veya kral yakınları tarafından sevilmeyen kimseler sorgusuz sualsiz tutuklanarak, Fransız *Ancient Régime*'inin sembolü olan Bastille Zindanı'na atılmaktadırlar:

³⁴⁶ *Tarih*, c. I, ss. 238, 239.

³⁴⁷ *Tarih*, c. I, s. 239.

³⁴⁸ *Tarih*, c. VI, s.167.

³⁴⁹ *Tarih*, c. VI, s.160.

*“Bir büyük fenâlık dahi bu idi ki: Kral ve hükümet tarafından makbûl olmıyan kimseler veyâhud makrîbîn-i kralîyenin sevmediği zatlar aleyhinde emirnâmeler ısdâr olunur. Ve bunlarda kimin ismi mûnderic ise bilâ-istintak Paris şehrinde Bastil nâmiyle mâ’ruf olan kale-menend-i hapishâneye ilkâ kılınır idi.”*³⁵⁰

Cevdet Paşa’ya göre XVI. Louis devrinin göze çarpan bir diğer özelliği ise, Kraliçe Marie Antoinette ve saray çevresinin *“moda ve maâbe ve envâi ihtişâm ve isrâfât”* ile dolu yaşayışlarıdır.³⁵¹ Her ne kadar akli eren kişiler, bunalımın asıl sebebini Fransa’nın tarihî gelişiminde (*“vakâyî-i tarihiyesi”*nde) buluyorlarsa da, halk kitleleri (*âhâd-ı nâs*) bütün nefretlerini bu çevreye, özellikle de kraliçeye yöneltmişlerdir.³⁵²

Asilzâde ve ruhban sınıflarının halk üzerindeki baskıları da son kertesinde. Üstelik bu sınıflar, kralın aksine, halka nefes aldrabilecek her tür reform teşebbüsünün de karşısına dikilmekte, kendi imtiyaz ve muafiyetlerinden en küçük bir taviz vermeye yanaşmamaktadırlar.³⁵³

Fakat *“sınıf-ı sâlis”* de artık haklarını aramaya ve sorgulamaya başlamıştır. Cevdet Paşa, bu üç sınıf arasında, Fransız İhtilâli’ni ele alan hemen her tarih kitabında rastladığımız çok ünlü bir tarihî tartışmayı, kendine has üslubuyla eserine eklemiştir:

*“...Papaslar biz devlete duâ idiyoruz. Ve asilzâdegân dahi bizler devlet için meydân-ı harbde kan dökeyoruz deyü imtiyâzât ve mû’âfiyâtın ibkâsını iddiâ iderler ve sınıf-ı sâlis tarafından papaslara devlete duâ itmek virgü i’tâsına mânî değildir dinilür ve asilzâdegâna dahi acaba sâir halkın muharebelerde dökülen kanları su mudur deyü sûâl idülür idi.”*³⁵⁴

Bu paragrafın hemen arkasından, Paşa’nın XVI. Louis üzerine en kesin yargısı gelecektir. Yukarıda sayılan bütün şartlar Fransa için artık *“bir yeni çığır”* açılma zamanının geldiğini haber verdiği hâlde, kral; yetenekli politikacıları devreye sokamamış, reform için

³⁵⁰ *Tarih*, c. VI, s. 160. Cevdet Paşa bu durumu, kaynağını belirtmediği ilginç bir örnekle açıklar: *“Bu emirnâmelerin suistimâli bir dereceye varmışdı ki isim mahali açık olarak ısdâr idilir ve pare ile satılır idi(.) Hattâ bir fâhişe karı serbestce icrâ-i fuhşiyât için böyle açık emirnâme alarak kocasının ismini derc ile habs itdirmiş idi.”* *Tarih*, c. VI, aynı yer.

³⁵¹ *Tarih*, c. VI, s. 163.

³⁵² *Tarih*, c. VI, s. 161.

³⁵³ *Tarih*, c. I, ss. 239, 240; *Tarih*, c. VI, ss. 161, 162.

³⁵⁴ *Tarih*, c. VI, s. 161.

uğraşan vekillerini de yarı yolda bırakmıştır. Kısacası XVI. Louis, bütün iyi niyetine rağmen, “şiddetli bora zamanında” dümeni ele almayı başaramamış kötü bir kaptandır ve Fransa’nın ihtilâl selleri içinde kalmasında en büyük sorumluluk paylarından biri de onun üzerindedir:

“Şu hâlete nazaran artık eski âdât ve usûlün tecdîdiyle Fransa için bir yeni çığır açılmasının zamanı gelmiş demek olub vükelâ içinde buna muktedir bâzı zevât dahi mevcûd olarak hayli tedâbir ortaya konulmuş ise de on altıncı Lui mütereddid ve mütelevvin olub ekseriyâ vükelâsını yarı yolda bıraktığından bunca tedâbir-i hasene ve teşebbüsât-ı müstahsene hep semeresiz kalmıştır (.) Hâlbuki böyle şiddetlü bora zamanında hükümdâr olan zât makâmında sebât ile cesurâne ve cansiperâne dümeni eline almaz ise akıntı gâlib gelerek ve rüzgâr kulağuz olarak sefîne-i devletin tehlikeye uğraması melhûz-ı kâvîdir.”³⁵⁵

3.1.3. İhtilâl Önlenebilir Miydi?

Cevdet Paşa’nın Fransız İhtilâli’ne; ihtilâli hazırlayanlar ve çıkarıcılar değil, ona maruz kalanlar açısından baktığını yukarıda belirtmiştik. Bu bakımdan ihtilâlin nasıl önlenebileceği sorunu, onun anlattığında çok kritik bir yer tutmaktadır. Fakat Paşa, boraya ve sele benzettiği, bir ülkenin başına gelebilecek en büyük felaket saydığı bu hadisenin engellenebilmesi için, ne fikir hürriyetinin kısıtlanmasını ne de kraliyet muhafızlarının veya kolluk kuvvetlerinin takviye edilmesini savunur. Ona göre, XVIII. Yüzyıl sonundaki Fransa’nın asıl sorunu maliye ve iktisat politikalarında yatmaktadır ve eğer bu alanlarda gerekli ıslahatlar yürürlüğe konabilmiş olsa, ihtilâlin önüne geçilebilmesi mümkün olacaktır.

Belki *Tarih-i Cevdet*’in bütün yaprakları içinde, Cevdet Paşa’nın liberal ve reformcu yönünün muhafazakârlığına en çok galebe çaldığı kısımlar, ihtilâlin nasıl önlenebileceğini tartıştığı paragraflarıdır. Fransız İhtilâli ve genel olarak Avrupa Tarihi üzerine çok sınırlı bir literatüre sahip olan bir ülkede, Cevdet Paşa büyük bir tecessüs göstererek, XVI. Louis Fransa’sının üç büyük mâliye bakanı olan *Anne-Robert Jacques Turgot*, *Jacques Necker* ve *Charles Alexandre de Calonne*’un reformlarını mercek altına alır ve gerek yapılanlar, gerekse yapılması gerekenler üzerine hayli ilginç görüşler ileri sürer.

³⁵⁵ *Tarih*, c. VI, s. 161.

Prof. Dr. Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi üzerine yaptığı değerli çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş iktisat üzerine ilk makalelerin 1852'de yayınlandığı ileri sürmekte³⁵⁶ ve Ahmed Midhat Efendi'nin H. 1296/ M. 1879'da neşrettiği kitabına “*Ekonomi Politik*” adını vermesini çağına göre “*şaşılacak bir atılganlık*” olarak değerlendirmektedir³⁵⁷. Oysa Osmanlı Tarihi'nin kendisine düşen payını yazma görevini 1851'de üstlenen Cevdet Paşa; eserinin, muhtemelen aynı yıl içinde kaleme aldığı ilk cildinde, -üstelik yabancı bir ülkenin- iktisadî durumunu değerlendirmeye tâbî tuttuğu gibi, “ekonomi politik” terimini de kullanmaktadır.³⁵⁸

Paşa'nın bu konudaki değerlendirmeleri, XVI. Louis'nin Mâliye Nâzırı ve Fransız fizyokrat okulunun önde gelen isimlerinden Jacques Turgot'ya ayırdığı satırlarla başlar:

“*Lui'nin mâliye nâzırı nasb iylemiş olduğu (Turgo) gayûr ve müsta'id ve (Ekonomi Politik) yâni esbâb-ı servet ve ma'mûriyet-i umûmiye ilmine aşinâ bir zât olub mâliyece lâzım gelen ıslahâta güzelce teşebbüs iderek bir hayli suî-istimâlâtı defî' idüb devletin masârifi vâridâtını hayli tecâvüz iderken virgü ve tekâlîfi tezyîd itmeksizin ve istikrâza muhtâc olmaksızın mücerred hüsn-i tedbîr ile muvâzene açığını gündün günde taklîl ile düyûn-ı hazînenin fâizini dahi ta'diye iylerdi (.)*”³⁵⁹

Bu övgü dolu sözler sadece bir giriştir. Cevdet Paşa; muhtemelen “*laissez-faire, laissez passer*” düsturuyla ifade edilen liberal ekonomi anlayışını Baltalimanı Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'na taşıyan Mustafa Reşid Paşa'ya duyduğu hayranlığın da etkisiyle, bu görüşün kurucularından olan Turgot'yu ileriki satırlarda daha da yüceltecek ve onu ihtilâli önleyebilecek en büyük sima olarak selamlayacaktır:

“*(Turgot)...ziraât ve ticâret ve sanâyîin tezâyüd ve terakkîsine mânî olan inhisâr usûlünün ilgâsı ve tenbelhâne hükmünde olan manastırların haylisini kapatdırıb maârif-i umûmiyenin terakkîsi için mektebler küşâd ve idâre-i umûr-ı devletin ıslâhı ve imtiyâzâtın*

³⁵⁶ Berkes, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 2. Cilt, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 331.

³⁵⁷ Berkes, Niyazi, *a.g.e.*, s. 338. Ahmed Midhat Efendi'nin Türkiye'de ilk defa himayeci iktisat politikasını savunduğu ve II. Abdülhamid tarafından ödüllendirildiği eseri: Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1296.

³⁵⁸ Cevdet Paşa'nın, bugün telâffuz ettiğimiz şekline uygun olarak “kaf” harfiyle yazmış olduğu “ekonomi” kelimesini (Tarih, c. I, s. 239), Ahmed Midhat Efendi, yirmi beş yıl sonra –muhtemelen “ekönomi” şeklinde okuyarak- “kef”le yazmaktadır: Ahmed Midhat, *a.g.e.*

³⁵⁹ *Tarih*, c. I, s. 239.

*ilgâsiyle her madde hakkında kavân-i cedîde tanzîmi gibi tedâbir-i lâzîmeye teşebbüs idüb (...)*³⁶⁰

Cevdet Paşa'nın Turgot övgüsünde örnek olarak seçtiği; inhisar (*tekel*) usulünün kaldırılması, yeni okulların açılması ve her madde hakkında yeni kanunların tanzimi gibi reformlar, Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat'la getirdiği yeniliklerle birebir örtüşmektedir. “*Tenbelhâne hükmünde olan manastırların*” kapatılması ise; yine Reşid Paşa döneminde, asırlardan beri çürümüş durumda olan medreselerin güç kaybetmiş olmasıyla özdeşleştirilmiş olabilir. Bu bakımdan *Tezâkir-i Cevdet*'in ilgili satırlarıyla yapılacak bir karşılaştırma hayli ilginç veriler sunacaktır.³⁶¹

Turgot'nun, menfaatleri zedelenen asilzâde ve ruhban sınıflarının baskılarıyla istifaya mecbur kalmış olması, Cevdet Paşa'ya göre, Fransa'nın en büyük talihsizliklerinden biridir. Diğer taraftan Paşa, XVI. Louis'nin “*tebaâsını pek sevdiğinden*” Turgot'nun ve onunla beraber çalışan “*Malzreben*” (Malesherbes)'in politikalarını desteklediğini, ancak bu iki sınıfın tepkileri karşısında korku ve gevşeklik göstererek geri adım attığını ileri sürmektedir. Ona göre kral, küçük tedbirlerin büyük fenalıklara ilaç olduğunu sanarak yanılmıştır. Yine Turgot'nun istifası hakkında aktardığı bir başka anekdot da hayli ilgi çekicidir:

*“Ma'mâ-fih Fransa'nın ahvâlini Lui'nin epeyce anlamış olduğu bundan anlaşılıyor ki Turgo'nun infisâlinde ana hitâben (sen benden bahtlısın ki me'mûriyetini terk idebiliyorsun) demiş olduğu mervîdir.”*³⁶²

Cevdet Paşa, Turgot'dan sonra işbaşına gelen Jacques Necker'in reform çabalarını da etraflı bir inceleme altına alır. Onun hakkında belirttiği ilk husus, Protestan olduğu için kendisine nezaret verilmeyip, ancak “maliye müfettişi” unvanıyla memur olabildiğidir. Paşa'nın Necker hakkındaki yargıları Turgot'dakilerin aksine olumsuzdur. Sarraflıktan gelen Necker; müfettişlikte bulunduğu dört yıl boyunca, Cevdet Paşa'nın şiddetle aleyhtar olduğu

³⁶⁰ *Tarih*, c. I, ss. 239, 240.

³⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yay: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991. 1 – 12, ss. 7 – 11.

³⁶² *Tarih*, c. I, s. 240.

istikraz (borçlanma) yolunu tutmuş, tedbir olarak da “*Zeyd’in külâhını Amr’a, Amr’in külâhını Bekir’e giydirmek*” gibi günlük politikalarla zaman harcamıştır.³⁶³

Ancak Cevdet Paşa’nın, Necker’den sonra işbaşına gelen Charles Alexandre de Calonne hakkındaki değerlendirmeleri çok daha ağırdır. Bu bakanı, “*hafif’üş-şuûr ve câhil bir zât*” şeklinde nitelendiren Paşa, onun politikalarını, iflasın eşiğindeki kendini varlıklı göstermeye çalışan tüccarların hallerine benzetir:

*“Kalon ise şarlattan bir nevî tolandırıcı olub hâl-i iflâsa düşmek üzere olan bâzı tüccarın yaptığı gibi hazînenin müzâyakâsını ketm ü ihfâ için kral ziyâfetlerinde fevkalâde ihtişâm irâesiyle halkı aldatmak yolunu tutarak dört sene müddet-i me’mûriyetde envâi istikrâzât ile düyûn-ı devlete şu kadar yüz milyon ilâve itmişdi.”*³⁶⁴

Nihayet H. 1201/ M. 1787’de, devletin iflâsın eşiğine gelmesiyle, asiller ve ruhban sınıfı hariç olmak üzere, bütün halka yeni bir vergi yüklemeyi düşünen Calonne’un teklifinin reddedilmesi ve bu nâzırın İngiltere’ye kaçmasıyla başlayan süreç, ihtilâlin önünü büsbütün açacaktır.³⁶⁵

Cevdet Paşa, ikinci defa mâliye müfettişliğine getirilen Necker’in, bu bunalımlı dönemde Etats-Généraux’yu toplama kararını da şiddetle eleştirir. Ona göre Necker, yalnızca tuttuğu muvazene defteriyle mâlî durumu düzeltmeye çalışmış, fakat politik durumun bu kadar gerildiği bir ortamda üç sınıfın bir arada temsil edileceği bir meclisin nelere yol açacağını hesaba katamamıştır: “*(Necker)... akıntının önüne düşüb gider ve gelecek seli semt-i matlûbe çevirmek üzere vaktiyle cedveller açmak lâzım gelür iken yalnız cedvellü defterler ile iş biter zannederdi.*”³⁶⁶

Son olarak Paşa’nın, bu üç bakanın ihtilâli önlemek için giriştikleri reform çabaları üzerine en kesin hükümlerini, bütün anlattıklarının bir özeti sayılabilecek şu satırlarda buluyoruz:

³⁶³ *Tarih*, c. I, s. 240.

³⁶⁴ *Tarih*, c. VI, s. 162.

³⁶⁵ *Tarih*, c. VI, s. 163.

³⁶⁶ *Tarih*, c. VI, s. 165.

“Eğer Turgo’nun tedâbiri tamamiyle mevkî-i icrâya konulmuş olsaydı Fransa’nın hâli kedersizce bir hüsn-i sûret kesb idebilirdi. Ama Nekker’in istikraz oyunları ve sırf usûl-i defter ile umûr-ı devletin ıslâhı kâbil olmadığı gibi Kalon’un şarlantanlığıyla dahi müşkilât girdabları açılmaktan başka bir netîce hâsıl olmayacağı derkâr idi(.)”³⁶⁷

3.2. İHTİLÂL’İN AŞAMALARI

Bir önceki bölümde Cevdet Paşa’nın ihtilâl öncesi Fransız toplumunu; “asilzâdegân”, “papaslar” ve “sınıf-ı sâlis” isimleriyle andığı üç sosyal tabaka üzerinden değerlendirdiğini ve devrime şiddetle karşı olmakla beraber, pek çok yorumunda üçüncü sınıfın reform taleplerini haklı bulduğunu görmüştük.

Fakat ihtilâl’in aşamalarının ele alındığı bu bölümde, Paşa’nın anlatısında yeni bir grup belirmektedir: “Erâzil”, yani reziller.³⁶⁸ Ona göre; sınıflar arasındaki uçurumun ve mâlî bunalımın son noktasına vardığı Fransa’da, bütün bu olumsuz şartlara rağmen “ehl-i ırz” dediği namuslu vatandaşlardan hiç kimse ihtilâl istemiş değildir.³⁶⁹ Ne var ki kralın kararsızlığı, mâliye nâzırlarının beceriksizlikleri ve imtiyazlı sınıfların uzlaşmaz tutumları bir araya gelince, rejime karşı şahsî düşmanlıkları olan ve şiddete eğilimli bulunan “ayaktakımı”na gün doğmuş; böylece bu küçük grup, geniş halk kitlelerini peşine takarak bütün Fransa’da idareyi ele almayı başarmıştır.

Cevdet Paşa, geleneksel anlatıdan farklı olarak Fransız İhtilâli’ni 14 Temmuz 1789’daki Bastille Baskını’ndan değil, *Etats Généraux*’nun toplanışından (5 Mayıs 1789) başlatıp,³⁷⁰ Jakobenler’in iktidardan düştüğü 9 Thermidor (27/28 Temmuz 1794) Hükümet Darbesi’ye bitirmektedir.³⁷¹ Aşağıda, *Tarih-i Cevdet*’te Avrupa Tarihi’ne ayrılmış kısımların

³⁶⁷ *Tarih*, c. VI, s. 163.

³⁶⁸ *Tarih*, c. VI, ss. 162, 167, 170, 172 - 175, 180, 185 - 190.

³⁶⁹ Örneğin: “...bâzı erâzil-i nâsdan başka kimesne ihtilâl tarafdarı olmadığından...”, *Tarih*, c. VI, s. 162; “...ehl-i ırz-ı ahâli isyân ve ihtilâl da’vâsında olmasalar bile erâzil-i eşhâs ile beraber birçok eshâb-ı agrâz dahi bu sevâda olarak...”, *Tarih*, c. VI, s. 167.

³⁷⁰ Eserde bir yazım hatasıyla “bin sekiz yüz seksen tokuz” şeklinde çıkmıştır. *Tarih*, c. VI, s. 168.

³⁷¹ Aslında Fransız İhtilâli’nin hangi tarihte başlayıp hangi tarihte bittiği konusunda tarihçiler arasında tam bir mutabakat yoktur. Genellikle 1789’un; 5 Mayıs, 20 Haziran, 14 Temmuz, 4 veya 27 Ağustos günleri başlangıç sayılmakla beraber; İhtilâl Takvimi’nin, Cumhuriyet’in ilân edildiği 22 Eylül 1792’yi “milâl” (I Vendémaire, Sene I) kabul ettiği unutulmamalıdır. (Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1348.) Aynı şekilde, ihtilâl’in bitiş tarihi olarak da; Cevdet Paşa gibi 9 Thermidor’a işaret edenler bulunduğu gibi; *Directoire* idaresinin kurulduğu 17 Ağustos 1795’i, Napoléon’un

belki en çok öznel yorum içeren bu bölümü, mümkün olduğunca Cevdet Paşa'nın izlediği kronolojiye sadık kalınarak, dört başlık altında değerlendirilecektir.

3.2.1. “Meclis-i Umûmî” (Etats Généraux) Toplanıyor

Cevdet Paşa'ya göre, XVIII. Yüzyıl sonundaki Fransa'nın mâlî ve politik krizinin bir ihtilâl dönüşmesinde en önemli rolü oynayan unsurlardan biri, 1775 – 1783 yılları arasında cereyan eden Amerikan Bağımsızlık Savaşı'dır. Bu savaş; bir taraftan İngilizlere karşı Amerikan Ordusu'na yardımda bulunan Kraliyet rejiminin maliyesini çökerttiği gibi, diğer taraftan da okyanus ötesindeki devrimcilerden ilham alan Fransız halkında hudutsuz bir “serbesiyet sevdası” doğuracaktır: “...Amerika mes'elesinden tolayı vakî' olan muharebelerde Fransa'nın müzâyaka-i mâliyesi dü-belâ oldukdan başka Fransızların efkârı bütün bütün serbesiyet sevdâsına sarmış idi.”³⁷²

Ancak yalnızca üçüncü sınıfın hak ve hürriyet aramasının pek bir şey ifade etmediği Yedi Yıl Savaşları'ndan sonraki tecrübelerle sabittir. Şimdi asıl büyük değişiklik, bir zamanlar reformların önündeki en büyük engeli oluşturan asilzâde ve ruhban sınıflarının da Amerika'daki gelişmelerden etkilenmeleri ve mevcut kriz karşısında halkla birlik olarak, Anglosakson Dünyası'ndaki hükümet modellerini tartışmaya başlamalarıdır:

“...Amerika'da serbesiyet efkârına dönmüş olan asilzâdegân dahi âhâd-ı nâs sınıfıyla berâber bu hâlden teşekkî iylemeğe ve bunun çâresini cüs- ü cû iderek kimi İngiltere usûl-i idâresini tahsin ve kimi Amerika'da ihdâs olunan cumhûriyet usûlünü tercîh ile herkes efkârını serbesiyet üzere söylemeğe başlamışdı.”³⁷³

Bu şartlar altında bir genel meclisin toplanması ve dışarıdan dört yüz kırk milyon Franklık istikraz yapılması teklif edilir. Paris Parlamentosu karşı çıkınca, Kral XVI. Louis parlamentonun haklarını kismaya kalkar. Tahtı Bourbonlar'dan almak için pusuda bekleyen

hükümet darbesini gerçekleştirdiği 9/10 Kasım 1799 (18. Brumaire Sene VII)'u, imparatorluk rejiminin ilân edildiği 2 Aralık 1804'ü veya Restorasyon'un başladığı 24 Nisan 1814'ü gösterenler vardır: Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938. 2. Cilt, s. 377; Gaxotte, Pierre, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969, s. 286; Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilâli Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 126.

³⁷² *Tarih*, c. VI, s. 162.

³⁷³ *Tarih*, c. VI, s. 163.

Orléan Dükü Philippe de parlamento saflarına katılınca, ilk defa devletin “*şerâit-i esâsiyesi*”nden bahseden bir beyanname yayınlanır.³⁷⁴

Bu beyannamede kralın parlamento üyelerini azletmeye hakkı olmadığı söylenmektedir. O zamana kadar kralın sınırsız yetkiye sahip olduğunu düşünen halk, şimdi “*şerâit-i devlet nasıl şeymiş*” diyerek kendi haklarını sorgulamaya başlamıştır. İşte Cevdet Paşa’nın anlatısında önemli bir yer tutacak olan “*erâzil takımı*” ilk defa burada, halkı kıskırtan provokatörler olarak karşımıza çıkar: “...*bâzı mahallerde nâbecâ hareketler zuhûra gelmiş ve erâzil-i nâs zokaklara kral ve kraliçe aleyhine bağrıışmağa başlamış idi.*”³⁷⁵

Bu durumda, Cevdet Paşa’nın “*Meclis-i Umûmî*” kelimesiyle karşıladığı Etats Généraux’nun toplanmasına karar verilir. Paşa’ya göre “*böyle bir karışık vakitte yüz seneden beri teşekkül itmemiş bir umûm meclisinin lisâna alınması*” bile büyük bir hatadır. Fakat Parlamento üyeleri “*zahiren halkın hukûkunu himâye ve hakikâdde kendü imtiyâzlarını vikâye*” için kararda ısrar ederler.³⁷⁶

Gerçi halkta görülen büyük heyecan karşısında asil ve ruhban sınıfından kimi temsilcilerin gözleri ürkmüştür. Ancak “*artık bu sözü gerü almak kâbil olmadığından*” en azından Genel Meclis’te Üçüncü Sınıf’ın üstünlüğü ele geçirememesinin çarelerini aramaya başlarlar. Teklifleri, her sınıfın bir oy hakkına sahip olmasıdır. Bu suretle, asilzâde ve ruhbanların oyları bir araya geldiğinde üçüncü sınıfın oyu geçersiz hâle gelecektir. Fakat bu öneri halkın nefretini çekmekten başka sonuç doğurmaz. Üstelik artık Orléan Dükü Philippe’ten Mâliye Müfettişi Necker’e, hatta bazı genç asilzâdelere kadar çok geniş bir kesim halktan yana tavır koymuş ve “*her yerde ahâlinin şikâyâtından başka söz işitilmez*” olmuştur.³⁷⁷

³⁷⁴ *Tarih*, c. VI, ss. 163, 164. Cevdet Paşa’nın 1861 tarihli metinde “*Şerâit-i Esâsiye*” (Esas İartlar) kelimesiyle karşılamaya çalıştığı kavram, batı dillerindeki “*Constitution*”, yani bugün kullandığımız ismiyle Anayasa’dır. Buradan 1876 yılında kabul edilecek “*Kanun-ı Esâsî*” tabirinin, daha on beş yıl öncesinde bile yerleşmemiş olduğu anlaşılıyor. I. Meşrutiyet’ten önce Midhat Paşa tarafından hazırlanan anayasa tasarısı da “*Kanun-ı Cedid*” gibi farklı bir isim taşımaktaydı: Tunaya, Tarık Zafer, “*Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1985, c. 2, ss. 30 – 31.

³⁷⁵ *Tarih*, c. VI, s. 164.

³⁷⁶ *Tarih*, c. VI, s. 164.

³⁷⁷ *Tarih*, c. VI, ss. 164, 165.

Nihayet Necker'in çabalarıyla, Etats Généraux'daki her oylamada halkın temsilcilerinin üstün çıkmasını mümkün kılan ferdî oy esası kabul edilir. Anlatının bu kısmında karşımıza *Tarih-i Cevdet*'in çeşitli sürprizlerinden bir yenisi çıkacak ve Cevdet Paşa bize -isim vermeden- Fransız İhtilâli'nin en önemli fikrî kaynaklarından biri olan Emmanuel-Joseph Sieyes'in "*Qu'est-ce que le Tiers-Etat*" (Üçüncü Sınıf Nedir) adlı broşürünün bir özetini sunacaktır:

*"Bir meclis-i umûmînin sûret-i tertîb ve teşkîli hakkında her taraftan bahisler irâd olunarak derhâl bir takım risâleler zuhûr itmiş ve birisinde sûâl ve cevâb tarzında 'sınıf-ı sâlis şimdiye kadar ne idi hiç bir şey değil idi ne olmalıdır her şey olmalıdır' deyü münderic olan mes'ele meydâne çıktığı gibi efkâr-ı umûmiyeye ta'rif olunmaz mertebe te'sir eylemiş idi."*³⁷⁸

Cevdet Paşa'ya göre, meclisin toplanmasının önüne geçilemiyorsa, en azından önceliğin tertip şekline verilmesi gerekmektedir. Fakat Jacques Necker başta olmak üzere Fransız idarecileri bu hususun üzerinde gereğince durmamış, bir oldubittiyle halk her yerde mebus seçimine başlamıştır. Oysa henüz Fransa'nın "*şerâit-i esasîyesi*" bile kâğıda geçirilmiş değildir. Herkes bu kanun üzerine fikir yürütmekte ve "*bu sûretle garîb mütâlaâlar meydana çıkmış ise de*" genel olarak, asilzâde ve ruhban sınıflarının imtiyazlarının kaldırılması ile üçüncü sınıf üzerindeki vergilerin hafifletilmesi üzerinde mutabakata varılmaktadır.³⁷⁹

İmtiyazlı sınıflar "*her şeyin kolaylıkla çâresi bulunur ümîdinde*"dirler. Onlara göre Fransa meşrutiyet rejimine geçse bile "*İngiltere'ye kıyasla kendüleri için parlamentoda ayrıca bir dâire bulunacağı*" muhakkaktır. Cevdet Paşa, bu iki sınıfın rahatlığı ve vurdumduymazlığı karşısında hayretini gizlemez ve yeniden İngiltere ile Fransa arasındaki tarihî gelişim farkına dikkat çeker:

"Hâlbuki İngiltere 'de fi'l-vâkî' asilzâdegânın i'tibârı hâlâ bakîdir. Lâkin orada öteden berü halkın hoşnudluğu esbâbı aranub (...) icâb-ı vakt ü hâle göre usûl-i rüsûm-ı mer'îye

³⁷⁸ *Tarih*, c. VI, s. 165. Aslında broşürün orijinali biraz farklıdır: "*Birinci soru: Üçüncü sınıf nedir? Karşılığı: Her şey. İkinci soru: Yürürlükteki siyasî düzen içinde bugüne kadar neydi? Karşılığı: Hiç. Üçüncü soru: Dileği nedir? Karşılığı: Bu siyasî düzen içinde bir yeri olmak.*" Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 15.

³⁷⁹ *Tarih*, c. VI, s. 166.

tâ'dil olunagelmış ve ahâli efkâr-ı politikîye ve mezhebîyece serbesiyet üzere tutulmuş olduğundan mûvâzene-i sahîhe üzere bir mû'tedil serbesiyet usûlü husûle gelmiştir."³⁸⁰

Paşa'nın İngiliz modeline duyduğu hayranlık burada kendisini bir kere daha gösterir. Fransa ise bir ifratlar ve tefritler ülkesidir. Burada halk; feodal güçlerin baskısından kurtulmak için mutlak monarşiye razı olmuş, fakat bu otoritenin de çözülmesi üzerine bir uçtan öbürüne savrulmuştur. Buna bir de bir kısım yazarların dinsizlik propagandası içeren eserlerinin ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın etkileri de eklenince her şey çığırından çıkacaktır:

"...Fransa ahâlîsi feodalite belâsından kurtuldukları gibi hükûmetin niçe gadr ü tâ'diyâtına düşüb sonra birdenbire başıboş bıragılarak ifrât tefrîti dâvet ider kâidesince bir ucdan tâ öte uca seğirtmiş oldukları hâlde bir takım mü'ellifinin neşriyatı üzerine bir dinsizlik yolu açılarak her iş çığırından çıkmış olmasıyle Fransa'nın İngiltere'ye kıyas idecek hâli ve Fransa Krallığı'nın istinâd idecek bir mahâli kalmamış olduğu hâlde Amerika muharebesi dahi ihtilâlin zuhûrını ta'cîl itmiş idi."³⁸¹

Ne var ki Fransa'da "ateş-i ihtilâl böyle pek ziyâde müstaid-i iştiâl" olduğu halde meclis, kralın bulunduğu Versailles şehrinde toplanır. Asilzâde ve ruhban sınıflarının üç yüzer, üçüncü sınıfın ise altı yüz temsilcisi vardır. Cevdet Paşa, Etats Généraux'da bulunan mebuslar içinde Fransa'nın geleceğinde önemli rol oynayacak sîmaları ayrıca belirtir. Bunlar; ruhban sınıfından "*Meşhur Taleyran*" (Charles Maurice de Talleyrand); asillerden "*Orliyan Dükası*" (Louis Philippe Joseph d'Orléans) ve "*Amerika Muharebesinde gönüllü Fransa askerine başbuğ olan Lafayet*" (Marie Marquis de Lafayette); üçüncü sınıftan ise "*Robespier*"³⁸² nâm meşhur papas" (Maximillien Robespierre) ile "*Eshâb-ı mâ'arif ve cerzebeden olan Kont Mirabo*" (Comte de Mirabeau)'dur.³⁸³

Cevdet Paşa burada, pek sık kullandığı kronolojiye dayalı karşılaştırma metodunu yeniden devreye sokacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Nizam-ı Cedid usulünü yürürlüğe koyacak olan III. Selim'in de tahta aynı yıl çıkmış olduğunu hatırlatacaktır:

³⁸⁰ *Tarih*, c. VI, s. 166.

³⁸¹ *Tarih*, c. VI, ss. 166, 167.

³⁸² Başlangıçta, muhtemelen basım esnasında bir noktanın eksik, bir noktanın fazla çıkması sebebiyle "*Rospiz*" şeklinde görülen isim, sonraki anıtlarında "*Robespier*" olarak düzeltililecektir. *Tarih*, c. VI, s. 172.

³⁸³ *Tarih*, c. VI, ss. 167, 168.

“Devlet-i Âliye’de ibtidâ Nizâm-ı Cedîd’i icâd iden Sultan Selîm-i Sâlis Hazretleri bu esnâda cülûs-ı taht-ı Osmanî olduğundan Rusya ve Nemçe seferlerine devâm ile berâber bu günler İstanbul’da dahi islâhât-ı cedîde lâkırdıları devrân itmeğe başlamış idi.”³⁸⁴

Bu küçük anekdottan sonra yeniden Fransa’ya dönmektedir. 5 Mayıs 1789 günü Etats Généraux’nun açılışında Kral XVI. Louis’nin ve Mâliye Müfettişi Jacques Necker’in verdiği nutuklara değinir. Gerçi onların güzel hitabelerinden sonra her taraftan “yaşasın kral” avazeleri duyulmuş ve alkışlar kopmuştur. Ne var ki Paşa’ya göre “Fransa İhtilâli’ne bir mebde’ tâ’yin olunacak olursa ol günden i’tibâr ü hisâb olunmak” gerekir.³⁸⁵

Çünkü o zamana kadar gazeteler ancak hükümetin verdiği ruhsatla çıkarken; hemen o akşam üçüncü sınıf mebuslarından Kont Mirabeau, izin istemeye gerek görmeksizin bir gazete neşretmiş, Necker bu yayını durdurmaya çalışmışsa da, seçmenleri olan Marsilya halkından gelen tepkiler üzerine geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine artık her isteyene ruhsat verilecek ve “gazeteler bî-edebâne bir yol” a gireceklerdir.³⁸⁶

Artık gelişmelerin önünün alınması mümkün değildir. Ertesi gün üçüncü sınıf temsilcileri mecliste ruhsat muayenelerine başlarlar. Asil ve ruhban sınıfları ise, ferdî oy usulünü engelleyebilmek için ruhsatların her sınıf için ayrı ayrı kontrol edilmesini isterler. Böylece meclise “nifak ve şikak” tohumları serpilmiştir. Birkaç gün sonra Paris ile Versailles arasında asker yığılır. Ekmek fiyatları ise günbegün artmaktadır.³⁸⁷

Nihayet üçüncü sınıf temsilcilerinin sabrı taşarak, 17 Haziran 1789 günü diğer sınıfların mebuslarını son defa toplantıya çağırırlar. Ruhbandan kimi temsilciler gelirse de asilzâdelerden hiç biri daveti kabul etmeyecektir. Bunun üzerine “cemiyetimiz Fransa ahâlisinin yüzde toksan altısının vekîli olmağla hazır bulunmıyanlar hüzzâra mâni’ olamaz” diyen mebuslar Meclis’in ismini “Cemiyet-i Millîye” (Assamblée Nationale)’ye çevirirler.³⁸⁸

³⁸⁴ Tarih, c. VI, s. 168.

³⁸⁵ Tarih, c. VI, s. 168.

³⁸⁶ Tarih, c. VI, s. 168.

³⁸⁷ Tarih, c. VI, ss. 168, 169.

³⁸⁸ Tarih, c. VI, s. 169. Bu meclisin daha yaygın olarak kullanılan ismi “Assamblée Constituante” (Kurucu Meclis) olmakla beraber biz Cevdet Paşa’nın kullandığı tabire sadık kaldık.

3.2.2. “Cemiyet-i Millîye” (Assemblée Nationale) Dönemi

Cevdet Paşa’ya göre “*Cemiyet-i Millîye*” isminin kabulü ile beraber, “*ihtilâl başlamış demek olarak Cemiyet-i Millîye def’aten nüfûz ve iktidârını göstermek üzere bâzı teşebbüsâta dâir bir ilânnâme neşr iylemiştir.*”³⁸⁹ Paşa’nın bu ilânnâmeden kastettiği herhalde Meclis üyelerinin *Jeu de Paume Andı*’dır.³⁹⁰

Bunun üzerine, ruhban sınıfının mütevazı temsilcileri “*Cemiyet-i Millîye*”yle, yüksek piskoposlar ve asilzâdeler ise kralla birleşirler. Cevdet Paşa, bu duruma “*herkes dengini buldu*”³⁹¹ yorumunu getiren Jules Michelet’yle mutabıktır. Ancak Fransız tarihçinin aksine, tavrını saray cephesinden yana koyar ve Meclis’i tehdidinden sonra kralın “*nüfûzuna halel gelmiş*” olmasını esefle anlatır.³⁹²

Bu gergin durumda Meclis’in dağıtılacağı söylentilerinin yayılması üzerine, kraliyet Versailles’a Alman ve İsveçli paralı askerleri yığar. “*Asıl Fransalı olan*” askerler ise halktan yana çıkarlar. Cevdet Paşa, Fransız askerlerinin bu tutumunu, ülkemizde Namık Kemal’in popülerleştireceği “*gayret-i vatan*” tabiriyle yorumlamaktadır.³⁹³ Ancak yine “*erâzil*”in işe karışmasıyla, kraliyet kuvvetleri tarafından tutuklanmış olan on bir asker, hapishaneye cebren girilerek salıverilecektir.³⁹⁴

Cevdet Paşa, bu şartlar altında, Üçüncü Sınıf’ın desteklediği Jacques Necker’in azledilip, yerine “*halkın menfurı olan*” adamların göreve getirilmesini büyük bir hata olarak

³⁸⁹ *Tarih*, c. VI, s. 169.

³⁹⁰ Aslında Kurucu Meclis’in bir değil iki ilânı vardır. Bunlardan birincisi, kralın Meclis tarafından onaylanmadan vergi toplayamayacağı kararı, ikincisi ise daha meşhur olan *Jeu de Paume Andı*’dır. *Jeu de Paume*, Fransa’da raket veya lobutla oynanan bir çeşit top oyunudur. Bu isimle anılan and ise; Meclis üyelerinin hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmamalarına ve Anayasa tamamlanıncaya kadar şartların elverdiği yerde toplanmalarına ilişkindir. Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 54.

³⁹¹ Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 54.

³⁹² *Tarih*, c. VI, ss. 169, 170.

³⁹³ Cevdet Paşa’nın bu cildi kaleme aldığı sırada Namık Kemal henüz yirmi bir yaşında bir gençtir. Onun, asırlar boyunca “yaşanan yer” anlamında kullanılan “*vatan*” kelimesini, Fransızca’daki “*patrié*”nin karşılığı olarak yaygınlaştırdığı makaleleri birkaç yıl sonra yayınlanacak, kelimenin asıl şöhretini kazanacağı “*Vatan Yahut Silistire*” piyesi ise 1873’te sahnelenecektir. Bu bakımdan Cevdet Paşa’nın kelimeyi bu anlamda kullanmakta da öncü bir rolü olduğu düşünülebilir. Namık Kemal’in ilgili makaleleri ve yayınlanış tarihleri için: Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, ss.52 – 56, 98 – 102, 474 – 479.

³⁹⁴ *Tarih*, c. VI, s. 170.

görür. Artık kontrol tamamen “erâzil”in eline geçecek; muhafızların üzerine taşlar yağacak, asilzâdelerin “tenbel ve tenperver” zabitleri ise bütün gelişmelere seyirci kalacaktır.³⁹⁵

14 Temmuz 1789 günü gerçekleşen ve birçok tarih kitabında Fransız İhtilâli’nin başlangıcı olarak kabul edilen olaylar sırasında, saray sakinleri ve halkın içinde bulunduğu durum ise *Tarih-i Cevdet*’in sayfalarına şu satırlarla yansımaktadır:

“Ol günün gicesi Versay’da saray-ı kraliyede bir büyük balo tertîb olunmuş idiğüne nazaran saray takımı henüz hakikât-i hâlden habîr değil imiş hâlbuki ferdâsı salı günü Paris’de halk toplanub ve mütekâidin kışlasına hücum ile otuz bin silâh ve yigirmi kıt’a top alub Paris’de öteden beri devletce mahbes ittihâz olunan Bastil kalesine hücum iderek ânı zabt ve teshir ile hadmine mübâşeret idilmiş ve ol gün Paris şehremini ile diğer bâzı zevâtın başları kesilerek zokaklarda gezdirilmiş idi.”³⁹⁶

Ertesi gün kral meclise giderek mebusları yatıştırmaya çalışır ve halkın istediği millî ordunun kurulmasını kabul ederek, başkumandanlığına Lafayette’i tayin eder. Cevdet Paşa, önce “*Asâkir-i Millîye*” ismiyle andığı bu orduyu, bir sonraki paragrafta Fransızca ismiyle (*Garde National*) zikretmektedir: “İşte Fransa’da (*Gard Nasyonal*) deyü müretteb olan *asâkir-i millîyenin ibtidâ-i zuhûru bu vechile olmuşdur.*”³⁹⁷

Paşa, ihtilâlin aşamalarından en küçük ayrıntısına kadar haberdardır. Millî Ordu’nun kuruluşundan sonra, üç renkli Fransız Bayrağı’nın nasıl kabul edilmiş olduğunu anlatır:

“*Ve öteden berü Fransa krallı beyaz renk ittihâz idüb Paris şehri bayraklarının rengi dahi kırmızı ile mâî iken millet ile hükûmet beyninde ittihâd husûlüne alâmet olmak üzere Lafayet bu üç rengi cem’ ile millet askerine üç renkli bandıra yaptırmış idi. Hâlâ Fransa bandıralarında bu üç renk andan kalmışdır.*”³⁹⁸

³⁹⁵ *Tarih*, c. VI, s. 170.

³⁹⁶ *Tarih*, c. VI, s. 171.

³⁹⁷ Muhtemelen bir noktanın eksik çıkması sebebiyle kelime metinde “Gard Nasbonal” şeklinde yer almaktadır. *Tarih*, c. VI, s. 171.

³⁹⁸ *Tarih*, c. VI, s. 171.

Yeni bayrağın kabulünden sonra XVI. Louis, halk kitlelerine yakınlığını göstermek için Paris'e bu üç renkli “*alâmet*”i takarak gidecektir. Ne var ki bu sırada eski rejimin sembolü olan Bastille Zindanı yıkılmakta, taşları ve anahtarı ise “*Amerika Cumhûriyeti'nin teşkilinde şöhret bulan Vaşington'a*” gönderilmektedir. Cevdet Paşa'ya göre bu durum, Fransa'nın fiilen cumhuriyet rejimine geçmesi demektir. Ancak “*artık halkın dahi rahat turması lâzime-i insâniyetden iken bir kere iş çığırından çıkmış*” ve “*bu kadar yüz bulmuş halkı*” itidalde tutmak mümkün olmadığından, yeni mâliye nâzırı ve damadı idam edilmiştir. Vahşeti kışkırtanların başında ise, üçüncü sınıf mebuslarından Robespierre gelmektedir.³⁹⁹

Cevdet Paşa, Fransız Tarihi'nde “*Grande Peur*” (Büyük Korku) olarak adlandırılan dönemi ise, taşrada asilzâde mülkleriyle manastırların yağmalanması ve “*ehl-i ırz takımın gâyet havf üzre olması*” şeklinde tasvir eder. Burada yeniden hürriyetin tedricî olarak geliştiği İngiltere ile Fransa'nın içine düştüğü korkunç durumu karşılaştırmakta ve suçu yalnız ihtilâlcilere değil, Fransız devlet ve toplum modelinin asırlardan beri süregelen hatalarına yüklemektedir.⁴⁰⁰

Fransız Millet Meclisi'nin kabul ettiği “*Hukuk-ı İnsan*” (İnsan ve Yurttaş Hakları) Beyanname, *Tarih-i Cevdet*'te herhangi bir değerlendirmeye tâbi tutulmadan anlatılır. Buna karşılık, 4 Ağustos 1789'da çıkarılan “*İmtiyâzât ve Muâfiyâtın İlgâsı*” (Feodal Ayrıcalıkların Kaldırılması) kararı, bin senelik bir geleneğin bir gecede yıkılması olarak eleştirilir.⁴⁰¹

Oysa Paşa, ihtilâlden önceki Fransa'yı ele aldığı sayfalarda defalarca bu ayrıcalıkların yanlışlığına işaret etmiştir.⁴⁰² Anlaşılan Cevdet Paşa'nın gözünde, ihtilâli önlemek için saray tarafından yürürlüğe konması durumunda makbul olan bir reform, ihtilâlcî hükümetin eliyle gerçekleştirilirse takdir hakkını kaybetmektedir. Burada Paşa'yı kaygılandıran, büyük ihtimalle yapılan işlemde çok, yol açacağı sonuçlardır.

Nitekim bu reformların ardından “*erâzil-i nâs*” hürriyeti vergi vermemek olarak anlayacak ve varlıklı kesim mücevherlerini, kral ve kraliçe ise sarayın sofra takımları

³⁹⁹ *Tarih*, c. VI, s. 172.

⁴⁰⁰ “*Ve Fransa İhtilâli'nin esbâb-ı mucîbesi (...) eski vakitlerden berü müselsel ve muttasıl zuhûra gelen mebâdi ve mukaddimat olub...*” *Tarih*, c. VI, s. 173.

⁴⁰¹ *Tarih*, c. VI, s. 173.

⁴⁰² *Tarih*, c. I, ss. 228, 229; *Tarih*, c. VI, ss. 159, 160, 162.

darphaneye göndermek durumunda kalacaktır. Ancak Fransız mâliyesinin bu gibi günlük tedbirlerle düzelmesi mümkün değildir. Devleti iyice çıkılmaz bir batağa sokacak olan yeni bir istikraza başvurulur. Cevdet Paşa, ilk değinisinde yorumsuz olarak geçtiği İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’ni, burada, devletin gerçek ihtiyaçlarıyla ilgisi olmayan bir vakit kaybı olarak değerlendirir:

“Her şey altüst olarak derzi ve kunduracı ve berber çıraqları hidmetkârlara varınca takım takım cem’iyetler tertib ile umûr-ı hükûmete karışmağa başladıklarından Cemiyet-i Millîye (...) dümensiz gemi gibi orsa poça gitmekte olarak şartnâmenin mukaddimesi olan Hukûk-ı İnsan bahsiyle hayli mühim vakitleri zâyî’ itmiştir.”⁴⁰³

Bir sonraki adımda Fransız mebusları, kurulacak daimî parlamentonun tek meclisten mi, yoksa İngiltere’deki gibi iki meclisten mi oluşacağı tartışmasına girişirler. Cevdet Paşa’ya göre Paris kamuoyu *“ifrat üzre serbesîyete meyl itmiş”* olduğu için, denetleyici bir senatonun bulunması kabul edilmeyecek ve tek mecliste karar kılınacaktır. Devrin ileri görüşlü kimseleri (*asrın dûrendişâni*), bu usulle *“ihtilâlin bir yanlış yola sapacağını”* anlamışlardır. Ancak bir adım atsa birkaç yakının sözleriyle üç adım geri çekilecek karakterde olan XVI. Louis karara hiçbir müdahalede bulunamaz.⁴⁰⁴

Bunun üzerine Paris’te kralın ülkeyi terk edeceği söylentileri yayılır. Bu durum, bir de 1789 kışında topraktan alınan mahsulleri mahveden dolu yağışıyla birleşince, ekmek isteyen bir grup yoksul kadın Versailles Sarayı’na doluşur. Fransız İhtilâli’nin en önemli safhalarından biri sayılan ünlü Versailles Baskını, *Tarih-i Cevdet*’te şu satırlarla canlandırılmıştır:

“...sabahleyin sel gibi birdenbire bir takım karılar Paris zokaklarında rû-nümâ olarak ve ekmek isteriz deyü feryâd iderek şehremânetini basdıklarında asâkîr-i millîye mümânaat idecek olmuşlar ise de karılar taş atub âsâkîr ise anların üzerine îmâl-i silâh idemediğinden çaresiz gerü çekilüb de karılar gireceği esnâda etrafda bulunan birçok sarhoş erâzil dahi

⁴⁰³ *Tarih*, c. VI, s. 174.

⁴⁰⁴ *Tarih*, c. VI, s. 174.

*duhûl iderek (...) yedi sekiz karı ile bir hayli erâzil önlerinde tavul çalınarak Versay'a azîmet itmişler idi...*⁴⁰⁵

Baskın sırasında kral ve kraliçe bir yolunu bulup canlarını kurtarmayı başarmışlarsa da, zaten iyice azalmış olan itibarlarını büsbütün kaybetmişlerdir. Otorite artık tamamen Millet Meclisi'nin elindedir. Cevdet Paşa, ileriki sayfalarda Meclis'in; hukuk, din ve unvanlar hakkındaki reformlarını mercek altına alır. Yeni kabul edilen jüri usulü üzerine olumsuz bir yorum getirmezse de, kilise ve manastıra ait topraklara el konulmasını Katolik mezhebinin kaldırılması yolunda bir adım olarak değerlendirir. Ancak onu en çok şaşırtan husus, ruhban sınıfının mülklerini ellerinden alan bu reformun, bir din adamı olan C. M. de Talleyrand'ın teklifiyle gerçekleşmiş olmasıdır: “*Garîbdir ki bu fikri ibtidâ ortaya koyan piskopos zümresinden meşhûr Taleyran idi.*”⁴⁰⁶

Cevdet Paşa, Millet Meclisi'nin bütün Fransız halkını kanun önünde eşit hale getirmek için kabul ettiği “asilzâdelere ait unvan ve lâkapların kaldırılması” kararını ise, birkaç farklı bakımdan eleştiriye tâbi tutmaktadır. Öncelikle, bu kararın alınışına kadar milletin bütünlüğünü temsil eden kutsal bir şahsiyet sayılmakta olan kralın, bir hükümet memuru statüsüne indirilmesini yadırgayarak anlatır:

*“Ve bir de Cemiyet-i Millîye’de bi’l-cümle Fransızların müsâvâtına karar virilerek düka ve konta gibi asilzâdegân elkâb ve ünvânları kâmilen ilgâ olunduğı sırada krala dahi hükûmetin me’mûr-ı evveli ünvânı virilmiş olmasıyle kral bundan dahi pek mükedder idi.”*⁴⁰⁷

Ardından, Avrupa asilzâdelerinin eski soyadlarını sahip oldukları malikâne isimlerinden aldıklarını hatırlatarak, bu isimlerin değiştirilmesinin hitap ve haberleşmede yol açtığı zorluklara temas eder. Artık bu sınıfın temsilcileri, herhangi biri tarafından aranıp sorulsalar bulunamayacak birer “mefkud” (kayıp) haline düşmüşlerdir:

“...bir de Avrupa asilzâdegânı hep âbâ’an-ced mevrûs olan mâlikâneleri isimlerine izâfetle yâd olunageldiklerinden bunlar birden ilgâ olunub da her biri birer nâm ve ünvân-ı

⁴⁰⁵ *Tarih*, c. VI, s. 175.

⁴⁰⁶ *Tarih*, c. VI, s. 176.

⁴⁰⁷ *Tarih*, c. VI, s. 176.

cedîde ittihâz itdiği gibi çünkü eski ism ü mahlasları yasağ idilmiş ve yenileri dahi kimi bilememiş ve kimi unutmuş ve kimi henüz öğrenmemiş olduğundan muhâverât ve muhâtabâtda bir acîb karışıklık ve müşkilât peydâ olmuş idi. Ve biri asilzâdegândan birini arayacak olsa bulamayacak bir hâle geldiğinden Fransa'nın birinci sınıf-ı mümtâzı olan asilzâdegânın müsemâmaları mevcut iken ism ü ünvanları henüz ma'rûf u meşhûr olmadığı cihetle mefkud hükmüne girmiş idi."⁴⁰⁸

Bu dönemde Paris'te kurulan ve sonrasında bütün Fransa'da şubeleri açılan siyasî kulüpler de Cevdet Paşa'nın anlatısında önemli bir yer tutar. Paşa, ismini vermediği Jirondenleri (*Girondins*) "*mutedil serbesiyet*" taraftarları olarak nitelendirirken, "*bütün bütün cumhuriyet efkârında*" bulduklarını söylediği Jakobenleri (*Jacobins*) daha etraflı biçimde ele alır:

"Ve bu kulüblerin birinci derecede şöhretlisi Yakoben Kulübü deyü ma'rûf olub Fransa'nın her tarafında buna merbut kulübler teşkil olduğundan Yakobenlerin kuvveti gitdikce terakkîde idi. Ve bunlar hep cumhûriyet efkârında idiler ve Cemiyet-i Millîye âzâsından Robespiyer bunların reisi idi."⁴⁰⁹

Cevdet Paşa'nın, kulüplerin kuruluşu ve ihtilâl atmosferinin Fransız toplumunda yol açtığı büyük zihniyet değişikliği için seçtiği örnek, Mâliye Nâzırı Jacques Necker'in akıbetidir. Birkaç ay önce görevden alındığında halkın ayaklanmasına sebep olacak kadar itibar ve sevgiye sahip olan bu bakan, şimdi yeni fikirlere ayak uyduramadığı için hem istifa etmek, hem de Fransa'yı terk etmek durumunda kalmıştır. Paşa'ya göre, "*az vakit zarfında efkâr-ı serbesiyetin ne derece ilerülemiş olduğu*" buradan anlaşılabilir.⁴¹⁰

Anlatının devamında; Fransız İhtilâli'nin aşamaları içinde "*Varennes Yolculuğu*" olarak adlandırılan ve Kral XVI. Louis ile Kraliçe Marie Antoinette'in ihtilâlcilerin elinden kurtulmak için Versailles'ı terk etmelerini tanımlayan firar teşebbüsüne yer verilmiştir. Her ikisinin yolda tutuklanıp, hakaret görerek Paris'e getirilmeleriyle sonuçlanan bu olay, Meclis'in elini daha da güçlendirecektir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ *Tarih*, c. VI, ss. 176, 177.

⁴⁰⁹ *Tarih*, c. VI, s. 177.

⁴¹⁰ *Tarih*, c. VI, s. 177.

⁴¹¹ *Tarih*, c. VI, s. 177.

Nihayet 3 Eylül 1791’de “*Şerait-i Esâsiye*” (Anayasa)’nın tamamlanmasıyla Fransa tam olarak meşrutî rejime geçer. Cevdet Paşa, Bastille Zindanı’nın yıkılması üzerine yaptığı yorumu burada da tekrarlamakta ve Fransızların “*istediklerinden ziyâde serbesiyete nâil*” olduklarını, artık sınırı aşmayıp bu rejimin korunmasının çaresine bakmaları gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹²

Ancak bir kere “*söz ayağa düşmüş*” ve “*iş erâzil elinde kalmış*”tır. Jakobenlerin Reisi Maximillien Robespierre başta olmak üzere “*esâfil ve erâzilin*” (sefiller ve rezillerin) tahrik ettiği “*efkâr-ı vahşiyâne*” bütün Fransa’da güç kazanmakta ve cumhuriyet rejiminin kurulabilmesi için, kral ve kraliçenin “*düvel-i ecnebîye*” ile ittifak yaptığı söylentileri yayılmaktadır.⁴¹³

Ne var ki gerçekten, Kraliçe Marie Antoinette’in kardeşi olan Avusturya İmparatoru Leopold, Fransa’daki gelişmeler üzerine Prusya ile bir ittifak imzalayacak ve “Fransız İhtilâl Savaşı” olarak da bilinen Birinci Koalisyon Savaşı bu şartlar altında başlayacaktır.

3.2.3. Birinci Koalisyon Savaşı ve Cumhuriyet

Cevdet Paşa, devrimci Fransa ile Avrupa müttefik devletleri arasında 1792 yılında başlayan Birinci Koalisyon Savaşı’nı; öncelikle Osmanlı İmparatorluğu’nu 1787 yılından beri içinde bulunduğu harpten kurtardığı için sevindirici bir gelişme olarak değerlendirir. 1791’de Avusturya’yla imzalanan Zıştovi, bir yıl sonra da Rusya ile imzalanan Yaş Barış Antlaşmaları, Batı Avrupa’daki bu gerginliğin sonuçlarıdır.⁴¹⁴

Bu savaşın Avrupa Tarihi’ne getirdiği önemli bir yenilik ise; o zamana kadar gerek mezhep ayrılıkları, gerekse Habsburg ve Hohenzollern hanedanları arasındaki çekişmelerden dolayı yıldızları hiç barışmamış iki Alman devleti olan Avusturya ile Prusya’yı, ilk defa “*Fransa’da eski hükûmet usûlünü iâde*” etmek hedefiyle bir araya getirmiş olmasıdır.⁴¹⁵

⁴¹² *Tarih*, c. VI, s. 178.

⁴¹³ *Tarih*, c. VI, ss. 178, 179.

⁴¹⁴ *Tarih*, c. VI, ss. 177, 178.

⁴¹⁵ *Tarih*, c. VI, s. 178.

Cevdet Paşa'ya göre, İtalya'daki “Sardunya” (Piyemonte Krallığı) da dâhil olmak üzere, üç muhafazakâr Avrupa devletini birleştiren bu ittifakın ilk saiki, Fransa'yı bin yıla yakın bir zamandan beri yöneten Bourbon Hanedanı'nın ihtilâlciler tarafından görmüş olduğu hakaretlerdir. Başlangıçta rejim değişikliğine karşı tavır almamış olan ülkeler bile, 1791 yılındaki gelişmelerden sonra Fransız halkından nefret etmişlerdir:

“Bin seneye karîb hükûmet ve Fransa'nın terakkîsine gayûrâne sa'y ü himmet itmiş olan bir hânedânın böyle hakârete uğraması ehl-i ırz takımına ziyâdesiyle te'sîr itdiği gibi diğer Avrupa halkı dahi ihtilâlin mebâdisinde Fransızların harekâtını çirkin görmemişler iken ihtilâlin böyle yanlış yola sapdığını haber aldıklarında artık cümlesi Fransa ahâlîsinden nefret eylemişlerdir.”⁴¹⁶

Ancak savaşın başlamasıyla birlikte, Fransız halkının o zamana kadar birbirine rakip olan fırkaları da “muhâtara-i ecnebîyeyi def” için” birleşecek ve seferberliğe katılmayanları “vatan düşmanı”⁴¹⁷ ilân etmeye başlayacaklardır. Hükümet ise bir taraftan cumhuriyetin ilânı için gerekli hazırlıkları yaparken bir taraftan asker toplamaktadır.

Cevdet Paşa, Fransız Millet Meclisi tarafından 1792 yazında çıkarılan ünlü “La Patrie En Danger” bildirisini “Fransa Azîm Tehlikede” şeklinde tercüme ettikten sonra, bu gerekçeye dayanılarak kralın “familyasıyla” beraber bir manastıra hapsedilmesini ve dört bin papazla altı bin mahpusun idam edilmesini dehşetle anlatır.⁴¹⁸ Paşa'ya göre öldürülenlerin çoğu “ehl-i ırz ve bî-günâh” insanlardır ve bu katliamlar, diktatörlüğe karşı hürriyet talebiyle gelmiş bir rejimin bir “reziller diktatörlüğü”ne dönüştüğünü göstermektedir:

“Fesubhanallah ne garîbdir ki Fransızlar ihtilâl çıkarmakdan merâmları istiklâl ve hürriyet ve müsâvât ve serbesiyet istihsâli iken ânın yerine ehl-i ırz üzerine erâzilin hükûmet-i mutlakası ve suçsuz adam katletmek gibi cinâyâtın icrâsı kaide olmuşdur.”⁴¹⁹

⁴¹⁶ Tarih, c. VI, s. 179.

⁴¹⁷ Paşa'nın, dilimizde Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kullanımda olan “adüv-i vatan” ve “hain-i vatan” gibi tabirler yerine bu Türkçe tamlamayı kullanmış olması dikkat çekicidir.

⁴¹⁸ Tarih, c. VI, ss. 179, 180.

⁴¹⁹ Tarih, c. VI, s. 180.

Konuyla ilgili hemen bütün eserlerde Fransız İhtilâli'nin büyük dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen 20 Eylül 1792 tarihli Valmy Muharebesi de *Tarih-i Cevdet*'te önemli bir yer tutar. Cevdet Paşa, Paris üzerine yürüyen Müttefik ordularının, çoğu “*nevresîde delikanlılar*”dan oluşan Fransız askerlerini görünce istihzaya başladıklarını ve yapılan ilk büyük hatanın bu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca havaların ve yolların bozukluğu sebebiyle yeterli yiyecek ve levazımat temin edilemediği gibi, Avusturya ile Prusya arasında bulunan “*şikak ve nifak*” da Fransız zaferine yardımcı olmuştur. Paşa, ayrıca bu muharebenin yalnız Fransa'nın değil, bütün dünyanın tarihini değiştirecek önemde olduğu kanaatinde dir:

“*Valmi Muhârebesi tarihce pek mühim vukuât dan addolunur zîrâ eğer bunda düvel-i nüttefika orduları gâlib gelüb de heman Paris üzerine yürümüş olsaydılar Fransa ihtilâli basdırılmış olacağı cihetle şimdi dünyânın hâl ü şekli başka dürlü olmak lâzım gelür idi.*”⁴²⁰

Muharebeden sonra toplanan ve üç yıl boyunca Fransa'nın kaderine hâkim olacak olan Kurucu Meclis (*Konvansiyon*), Cevdet Paşa tarafından “*Millet Meclisi*” gibi sade bir isimle tercüme edilmiştir. Ancak Paşa, yeni seçilen mebusları “*vahşî adamlar*” olarak nitelendirir ve 22 Eylül 1792'de ilân edilen Cumhuriyet rejiminin, “*itidâle mâil*” kimseleri korku ve endişeye sürüklediğini söyler. Nitekim 1793 yılı başında, Orléan Dükü'nün de kışkırtmalarıyla, Kral XVI. Louis idam edilecek ve en katı örnekleri Jakoben iktidarı zamanında görülecek olan radikal uygulamalar yürürlüğe konacaktır.⁴²¹

Fransa'nın iç ve dış savaşlarla uğraşmakta olduğu bu çetin dönemde Konvansiyon Meclisi cüretkâr bir karar alarak, devrimi “*serbesiyet efkârında bulunan*” bütün ülkelere yaymayı hedefleyen bir kanun çıkarır. Bu plan dâhilinde atılan ilk adım Belçika'nın işgalidir. Ancak bu işgal, o ana kadar tarafsız kalmış olan İngiltere'nin, müttefiki olan “*Felemenk*” (Hollanda) Devleti'ni korumak amacıyla savaşa girmesi sonucunu doğuracaktır. Keza Konvansiyon'un “*serbesiyete mâil olan cemî' milele imdâd*” vaadi de, İngiltere'nin en büyük baş belası olan İrlanda'yı etkisi altına almakta ve ayrı bir savaş sebebi doğurmaktadır.⁴²²

⁴²⁰ *Tarih*, c. VI, s. 180.

⁴²¹ *Tarih*, c. VI, s. 181.

⁴²² *Tarih*, c. VI, s. 182.

Cevdet Paşa'ya göre, bunun üzerine İngiltere “*bütün dünyâyı Fransa aleyhine*” birleştirmek için kolları sıvamış ve “*Fransa zorbalarının harekât-ı vahşîyesi ise her milletin nazarında pek çirkin görüldüğünden*”, Fas Kralı'na varıncaya kadar Fransız Cumhuriyeti'ne karşı büyük bir pakt meydana getirilmiştir.⁴²³

Ancak Osmanlı İmparatorluğu tam bir tarafsızlık içindedir. Öyle ki, yurtdışındaki Fransız vatandaşlarının cumhuriyetin amblemi olan üç renkli kokartı taşımaları bütün ülkelerde yasaklanmış olduğu halde Osmanlı topraklarında serbesttir.⁴²⁴ Paşa'nın bu konu üzerine verdiği örnek de hayli dikkat çekicidir:

“*Hattâ bir gün Avusturya baş tercümânı reis 'ül-küttâb Râşid Efendi'nin yanına gelüb 'Şu Fransızların Allah lâyıknı virsün bizleri derdli itdiler (,) aman efendim bari şunların başlarından kogardelerini⁴²⁵ nez' itdiriniz' deyü istidâ itdikde Râşid Efendi 'Behey dostum biz size kerrât ile ifâde itdik ki Devlet-i Âliye İslâm devletidir (,) bizde ol mâkûle alâmetlere i'tibâr olunmaz(,) Dost devletlerin tüccarını biz misâfir bilürüz (;) başlarına ne isterlerse giyerler ve istedikleri alâmeti takarlar(,) Başlarına üzüm küfesi giyseler niçün giydiniz dimek Devlet-i Âliye'nin vazifesi değildir kendünizi beyhude yoruyorsunuz' deyü cevâb virmişdir.*”⁴²⁶

Bunun üzerine, o tarihe kadar henüz hiçbir devlet tarafından tanınmamış olan Fransız Cumhuriyeti, ilk resmî ilişkilerini Osmanlı İmparatorluğu ile kurabilmek için çeşitli girişimlerde bulunur. Cevdet Paşa bu diplomatik temasları birkaç sayfada inceledikten sonra,⁴²⁷ Osmanlıların Fransa'nın bir iç meselesi olan rejim değişikliğine tepkili olmamakla beraber, Avrupa'daki politik dengeyi gözeterek, yeni rejimi tanıyan ilk devlet olmayı istemediklerini ifade eder. Resmî temaslar, ancak Prusya'nın Fransa'yla barış antlaşması imzaladığı 1795 senesinden itibaren başlayacaktır.⁴²⁸

⁴²³ Tarih, c. VI, s. 182.

⁴²⁴ Cevdet Paşa, ihtilâl kokartını şöyle tarif ediyor: “...*Fransızların cumhûriyet alâmeti olmak üzre başlarına yâhud göğüslerine (kokarde) tâbir olunur bir alâmet vâz' ider olmuşlar idi ki müdevvir birçok parçası olub üzerinde birbiri içinde ve her biri birer renkte olmak üzre üç daire var idi.*” Tarih, c. VI, s. 182.

⁴²⁵ Kokart.

⁴²⁶ Tarih, c. VI, s. 183.

⁴²⁷ Tarih, c. VI, ss. 183, 184, 190 – 196.

⁴²⁸ Tarih, c. VI, s. 184.

Müttefik devletlerin savaşa katılmaktaki amaçlarına *Tarih-i Cevdet*'te iki sayfa ayrılmıştır.⁴²⁹ Cevdet Paşa, “*Fransa aleyhine akd olunan ittifâkın rûhu*” olarak nitelendirdiği İngiltere'nin, görünüşte krallık rejimini savunmak, hakikatte ise kıtadaki menfaatlerini korumak emelinde olduğunu söyler. Avusturya Belçika'yı⁴³⁰ kurtarmak, Prusya ise Avusturya'yı oyalayarak Lehistan (Polonya)'a yerleşmek ve doğudaki sınırlarını genişletmek niyetindedir.⁴³¹

Rus Çariçesi II. Katerina ise, savaşa katılmak için Rusya'nın 1772'de Lehistan'dan almış olduğu toprakların tasdiki ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhine İngiltere'yle bir ittifak imzalama şartlarını koşmuş, ancak ikinci şartın İngiltere tarafından reddedilmesi üzerine müzakereler kesilmiştir. Bu satırlardan, İngiliz toplum ve devlet modeline hayranlığını bildiğimiz Cevdet Paşa'nın, bu devleti aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu için iyi bir dost ve müttefik olarak gördüğü anlaşılıyor.⁴³²

1793 baharında Müttefik Orduları dört bir yandan Fransa'ya hücum ederler. Üstelik Lyon, Marsilya ve Toulon şehirlerinde krallık yanlısı isyanlar çıkmıştır. İşte bu şartlar altında Jakobenler iktidarı ele geçirecek ve Cevdet Paşa'nın “*Fransa'nın Devr-i Dehşeti*” olarak adlandırdığı ünlü “Terör Dönemi” başlayacaktır.

3.2.4. “Fransa'nın Devr-i Dehşeti” (Jakobenler ve Terör)

Cevdet Paşa, Fransa'da 1793 yılında meydana gelen gelişmelerin anlatisına; “*Mahkeme-i İhtilâliye*”, “*Selâmet-i Umûmiye Cemiyeti*” ve “*Emniyet-i Amme Cemiyeti*”

⁴²⁹ *Tarih*, c. VI, ss. 184, 185.

⁴³⁰ Cevdet Paşa burada, Fransızca'da “alçak ülkeler” anlamına gelen ve Hollanda'yı ifade etmek için kullanılan “*Pays-Bas*” kelimesini “*Payzibas*” şeklinde yazmakta ve “*Felemenk*”ten ayrı olarak sadece Belçika için kullanmaktadır: “*Payzibas yâni Belçika vilâyeti...*” *Tarih*, c. VI, s. 184.

⁴³¹ *Tarih*, c. VI, ss. 184, 185.

⁴³² *Tarih*, c. VI, s. 185. Cevdet Paşa'nın, İngiltere'nin Fransız İhtilâli sırasındaki politikasını değerlendirirken “*Hâriciye Nâzırı meşhur Pitt*” (William Pitt)'i anmış olması kayda değer. (*Tarih*, c. VI, s. 182.) Zira bu bakanın göreve başladığı tarihten itibaren Birleşik Krallık, o döneme kadar izlemiş olduğu “Fransa'ya karşı Rusya'yla dostluk” politikasını terk ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma ilkesini benimseyecek; böylece kuzeyden gelen tehlike karşısında ecel terleri döken Bâbiâli, Batı'da çok güçlü bir müttefik kazanmış olacaktır: “...*William Pitt'e göre Osmanlı Devleti(...) parçalanacak veya zayıflayacak olursa Avrupa dengesi Rusya'nın lehine bozulacaktı (...) İngiltere'nin menfaati gereği 'Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü korunmalıydı...*” Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789 – 1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 20 – 22.

isimleriyle çevirdiği “Tribunal Révolutionnaire”, “Comité de Salut Public” ve “Comité de Défense Générale” kuruluşlarının yapıları ve işleyiş şekillerini açıklayarak başlar:

“...Paris’de bazı mebusandan mürekkebe olmak ve hükmü kâbil-i istinâf olmamak üzere bir Mahkeme-i İhtilâliye ve cumhurun muhafazasıçün olunan teşebbüsâtın icrâsı zımında kuvve-i mutlakayı hamil olmak üzere tokuz âzâdan mürekkebe bir Selâmet-i Umûmiye Cemiyeti ve umûr-ı zabtiyenin rüyetiçün yigirmi dört âzâdan mürekkebe bir Emniyet-i Amme Cemiyeti teşkil olunmuş(tur).”⁴³³

Olağanüstü yetkilere sahip olan bu organlar faaliyete başladıklarında iktidar henüz Jironenlerin elindedir. Ancak bunlara dayanılarak kurulacak olan terör rejimi, Ağustos ayındaki bir hükümet darbesiyle başa geçecek olan Jakobenlerin eseri olacaktır.⁴³⁴

Cevdet Paşa bu iktidar değişikliğini, sözün artık “bütün bütün vahşi adamlara” kalmış olması şeklinde yorumlamaktadır. Zira artık en ılımlı bilinen kimseler bile “vatan düşmanı” ilân edilerek hapsedilmeye ve tutuklanmaya başlanmıştır. Paşa’nın dikkatini çeken bir diğer husus ise, Maximilien Robespierre’in hem İhtilâl Mahkemesi’nde hem de Selâmet-i Umûmiye Komitesi’nde⁴³⁵ mutlak nüfuz sahibi olarak “kuvve-i kanûniye ve icrâiye”yi tek elde toplamış olmasıdır. Jakobenlerin yürüteceği “envâi icraât-ı vahşîye”, kuvvetler birliğinin sağladığı bu kontrolsüz otorite sayesinde mümkün olacaktır.⁴³⁶

İlerleyen satırlarda terör döneminden sahneler sunulmaktadır. Öncelikle Lyon ve isyan hâlindeki şehirler Cumhuriyet orduları tarafından kuşatılarak, “cüz’î iftirâlar ile pek çok adamlar” katledilir ve cumhuriyete bağlılığı şüpheli (gayret-i cumhûriyesi meşkûk) olanlar

⁴³³ Tarih, c. VI, s. 186.

⁴³⁴ Tarih, c. VI, s. 187.

⁴³⁵ Comite de Salut Public’in Türkçe’de yerleşmiş bir karşılığı yoktur. Örneğin Hüseyin Cahid Yalçın, 1938 yılında Jacques Bainville’den tercüme ettiği “Fransa Tarihi”nde, tıpkı yetmiş yedi yıl önce Cevdet Paşa’nın yaptığı gibi “Selâmeti Umumiye” ismini kullanırken (Bainville, Jacques, Fransa Tarihi, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, cilt 2, s. 367), Sâmih Tiryakioğlu; Pierre Gaxotte’den yaptığı ve ilk baskısı 1962’de çıkan “Fransız İhtilâli Tarihi” çevirisinde “Genel Selâmet Komitesi” ismini (Gaxotte, Pierre, Fransız İhtilâli Tarihi, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969, s. 285), Murat Sarıca ise, ilk baskısı 1970 yılında yapılan “100 Soruda Fransız İhtilali” adlı telif eserinde, “Kamu Selâmeti Komitesi” (Sarica, Murat, 100 Soruda Fransız İhtilali, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 93.) adını kullanmaktadır. Ülkemizde, özellikle yaşlı nesiller arasında, Fransızca orijinal ismin okunuşu olan “Salû Publik” kullanımı da yaygındır.

⁴³⁶ Tarih, c. VI, s. 187.

hapse atılır. Ardından kraliçe Marie Antoinette'in, kralın kız kardeşinin, yirmi dört hanedan âzâsının, yirmi milletvekilinin ve Orléan Dükü'nün idamları gelecektir.⁴³⁷

Jakoben iktidarın bir diğer hedefi ise, geçmişle bütün bağların koparılmasıdır. Bu uğurda krallık döneminden kalan belli başlı okullar ve dernekler kapatıldığı gibi, Hıristiyan inancı da ülke çapında yasaklanır. Cevdet Paşa bu uygulamaları, devrimci hükümetin “*halkın akıl ve ahlâkını da öldürmeye kıyam*” ettiği şeklinde değerlendirmektedir:

“*Yakoben hükûmeti (...) halkın akıl ve ahlâkını dahi öldürmeğe kıyâm iderek büyük mektepleri kapattıkları gibi hep cem'iyet-i ilmîyeler ilgâ olunmuş ve eski Fransa'dan bir eser kalmamak üzere kraliyet ve diyânet ve asâlete dâir bi'l-cümle usûl ve rûsûm-ı kadîmin ilgâsı sıra(sın)da dîn-i İsevîye'nin dahi ref' ve ilgâsıyla serbesiyet ve müsâvâtdan başka bir ibâdet icrâ olunmamasına karar virilmiş(ti).*”

Yasaklanan Hıristiyanlığın yerine, Jakoben hükümetin en ünlü ve aynı zamanda en radikal uygulaması olan “*Akıl Dini*”⁴³⁸ adlı yeni bir inanç sisteminin getirilmesi, *Tarih-i Cevdet*'te geniş biçimde ele alınmıştır. Cevdet Paşa, ilk defa 10 Kasım 1793 tarihinde Notre Dame Kilisesi'nin “*Akılın Mabedi*”ne çevrilmesi dolayısıyla yapılan ve izleyen dönemde Fransa'nın çeşitli kiliselerinde tekrar edilen akıl ayinlerini bütün ayrıntılarıyla ve büyük bir dehşetle aktarmaktadır:

“... *Dîn-i İsevîye'nin yerine bir dîn-i aklî vâz' olunub Paris kiliselerinden papaslar tard ve ihrâc ve Paris baş kilisesi ibâdet-i cedîdeye tahsîs ile papaslar ve diyakoslar yirine tiyatro oyuncularını ve müzikacıları geçüb kilisenin mihrâbında yüksek sandalye üzerinde bir genc ve güzel karı yarım çıplak olarak ik'âd ve ilâh'ül-akl ittihâz ile hazır olan cemâat tarafından kendüsine secde ve ibâdet idilmişdir.*”⁴³⁹

⁴³⁷ *Tarih*, c. VI, s. 187.

⁴³⁸ 1793 güzünde başlatılıp, izleyen yılın ilkbaharında yürürlükten kaldırılan bu uygulama için şu kaynaklara başvurulabilir: Gaxotte, Pierre, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969, s. 272, 275; Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 97.

⁴³⁹ *Tarih*, c. VI, ss. 187, 188. Paşa'nın *Notre-Dame*'daki akıl ayini üzerine aktardıkları, Fransız tarihçi Pierre Gaxotte'un 1928 tarihli eserinde benzer ifadelerle tasvir edilmektedir: “*En başta ilin ve Komün'ün yüksek rütbeli kişileri vardı. Sonra çalgıcılarla şarkıcılar, en arkadan da beyazlar giyip bellerine üç renkli kuşaklar takmış genç kızlar geliyorlardı. Katedralin içine mukavvadan bir dağ yapılmış, tepesine bir Yunan tapınağı yerleştirilmiş, bu da kumaşlar gerilerek yanlardaki alçak kubbelerle birleştirilmişti. (...) Yine söylevler verildi, şarkılar okundu, çalgılar çalındı. Genç kızlar dağa tırmandılar, tapınaktan da Akıl'ı temsil eden kadın bir Opera*”

Paşa, bir sonraki adımda, Jakoben hükümetin takvim devrimini ele alır. Hazreti İsa'nın doğumuyla başlatılan milâdî takvime son vererek, Cumhuriyet'in ilân edildiği 22 Eylül 1792 tarihini başlangıç sayan ve ayların isimlerinden haftadaki gün sayısına kadar, alışlagelmiş bütün zamanlandırma kurallarını değiştiren yeni takvimin kabulü, Paşa'ya göre “*İseviyetin İlgâsı*” (Hıristiyanlığın kaldırılması)'yla doğrudan ilişkilidir.⁴⁴⁰

Ayrıca bir taraftan bu değişiklikler yürütülürken, öte yandan terör de bütün hızıyla sürmektedir. Katliamların en dehşet verici olanları ise; aslında hapis cezasına çarptırılmış oldukları halde, mahpushanelerin insan almayacak şekilde dolması yüzünden öldürülenlerin durumudur:

“*Toksan üç sene-i milâdiyesi evâhirinde bu misillü acâib şeyler ihtirâ olunduğı sırada gerek Paris'de ve gerek eyâlâtda habs ve tevkîf ve katl ve îdâm işlerine devâm olunarak mahbesler mahbûsîni alamadığından manastır ve kilise ve mekteb ve saray gibi ebniye-i cesîmiye hep meclis ittihâz olunub mahbuslar bir taraftan îdâm olundukca yirlerine diğerleri konulurdu. Bu sûretle pek çok ehl-i ırz adamlar bî-gayr-ı hak itlâf idilmiştir.*”⁴⁴¹

Cevdet Paşa bu manzarayı “*ve'l-hâsıl bütün Fransa bir dehşet içüne düşerek icrâ olunmadık vahşîlikler kalmamıştır*” cümlesiyle özetledikten sonra, devam etmekte olan Birinci Koalisyon Savaşı'ndaki cephelerin durumuna döner. Ona göre, Fransa bu şartlar altındayken “*Düvel-i Müttefika Orduları*”nın Paris'e yürümleri önünde hiçbir engel kalmamıştır. Ancak gerek generallerin işi ağırdan almaları, gerekse Müttefik devletlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları yüzünden bu harekât yürürlüğe konamayacak, böylece Cumhuriyet'in cezalandırılması veya ortadan kaldırılması mümkün olamayacaktır: “*Yohsa ceneraller lâyıkiyle tavrannmış olsaydılar cumhûru te'dîb ve belki imhâ idebilirlerdi.*”⁴⁴²

artisti çıktı...” Gaxotte, Pierre, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969, s. 274.

⁴⁴⁰ *Tarih*, c. VI, s. 188. Pierre Gaxotte'un İhtilâl Takvimi'nin yürürlüğe konmasıyla ilgili olarak aktardığı bir anekdot, Cevdet Paşa'nın görüşünü doğrular: “*İhtilâl Meclisi üyesi rahip Grégoire raportör Romme'a: 'Sizin bu takvim ne işe yarıyor?' diye sormuş, o da: 'Pazar gününü yoketmeğe' diye cevap vermişti. Pazar gününü, azizleri, kiliseleri, dini, rühbanı ve Tanrı'yı yoketmek: Yeni Héberist program böyleydi.*” Gaxotte, Pierre, a.g.e, s. 272.

⁴⁴¹ *Tarih*, c. VI, s. 188

⁴⁴² *Tarih*, c. VI, s. 188.

Darbenin zamanında indirilemeyeşin en büyük suçu ise, Fransa cephesine gereken önemi vermeyerek, II. Katerina'yla beraber Polonya'nın paylaşımıyla uğraşan Prusya Kralı'nın üzerindedir. Nitekim bu anlaşmazlıklardan istifade eden Fransa cephelerdeki durumunu düzeltereği gibi, Lyon ve Toulon'da çıkan isyanları da bastırarak, ayrıca cumhuriyete muhalif olmakla itham edilenlere “*tâ'rif olunmaz sûretde vahşiyâne muâmele-i taâddîye*” uygulanacaktır.⁴⁴³

İzleyen satırlarda Cevdet Paşa'nın, konunun çeşitli yerlerine serpiştirdiği genel ihtilâl yorumlarından bir yenisini buluruz. Paşa, burada ihtilâli bir kere daha “sözün ayağa düşmesi” ve “rezillerle sefillerin seçkin kimseler üzerinde diktatörlüğü” şeklinde değerlendirir ve Robespierre'in 1793 – 1794 yıllarında kazanmış olduğu otoriteyi, ülkesini mutlakiyetle yöneten bir kralın durumuna benzetir:

“*İşte Fransa'da serbesiyet kazanmak sevdâsiyle ihtilâl çıkaranlar işi bu dereceye getirerek nihâyet söz ayağa düşüb bir takım erâzil söz sâhibi olarak esâfilin eâlîye tagallüb ve tahakkümü ka'ide olmağla ihtilâle sebep olanların dahi çoğu hârice sürülerek Robespiyer artık Fransa'da bir hükümdâr-ı mutlak mertebesine vâsıl olmuş ve ânın zamân-ı nüfûz ü ikbâli Fransa'nın bir devr-i dehşeti dimek (idi).*”⁴⁴⁴

Ancak Jakoben şefi, 1794 baharından itibaren, ateist rejimin halkta uyandırdığı kötü intibaldan huzursuz olarak, Konvansiyon'da Tanrı'nın birliğini tanıyan bir kanun hazırlatacaktır. Cevdet Paşa bu kanunu, “*Bir Allah vardır ve insan rûhu bâkîdir deyü Millet Meclisi'nde bir kânun yaptırmışdır*”⁴⁴⁵ şeklinde son derece sade bir üslupla tanımlar. Ardından da Robespierre'in bu andan itibaren, o zamana kadar kendilerine istinat ederek iktidarı elinde tuttuğu “*erâzil takımı*”nın gözünden düştüğünü ve Jakoben iktidarına son verecek olan hükümet darbesinin bu bölünme sayesinde hazırlandığını söyler.

Milâdî takvimle 27 Temmuz 1794 gününe denk düşen 9 *Thermidor Yıl II* darbesiyle, Robespierre ve diğer Jakoben idareciler idam edilirler. Cevdet Paşa, bu kimselerin akıbetini

⁴⁴³ *Tarih*, c. VI, s. 189.

⁴⁴⁴ *Tarih*, c. VI, s. 189.

⁴⁴⁵ *Tarih*, c. VI, s. 189. Aslında bu karar, bir yıl önce Fouché'nin kabirlerdeki haçları kaldırtarak mezar taşlarına “*ölüm ebedî bir uykudur*” sözünü yazdırmasına tepki olarak çıkarılmış olmakla beraber Cevdet Paşa, daha tanınmış olan birinci söze değinmez. Fouché'nin uygulaması için: Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 97.

“itdiklerini buldular” sözleriyle değerlendirmektedir. Böylece “Fransa’nın Devr-i Dehşeti” son bulmuş; hapishanelerdeki binlerce kişi serbest bırakılmış, Jakoben Manastırı ve İhtilâl Mahkemesi kapatıldığı gibi, “Selâmet-i Umûmiye Camaâti âzâsından olan gaddarlar” da cezalandırılmıştır.⁴⁴⁶

Cevdet Paşa’nın Fransız İhtilâli üzerine çeşitli değerlendirmelerini yukarıdaki paragraflarda görmüştük. Ancak o, sadece Fransız İhtilâli değil, genel olarak “ihtilâl” olgusu üzerine kesin yargısını; eserinin Jakoben iktidarın düşüşünü anlattığı bölümünün sonuna saklamıştır. Paşa’nın son derece sade ve bir o kadar güçlü bir üslupla yaptığı bu ihtilâl tahlili şöyledir:

“İhtilâl çıkarmak bir selin önünü açmak gibidir (.) Bir kere açıldığı gibi tabii hızı kesilmedikçe turmaz (.) Ve açanlar sedd ü bendine kâdir olamaz. Ve yalnız karşı gelenleri götürmeyüb âna yol virenleri dahi berâber gark ve telef ider. Binâ’en-âlâ-zâlik Fransa İhtilâli’ne sebep olanlar hep bu vechîle birer birer telef olmuş ve her biri itdiklerinin aynıyle cezâsını bulmuştur.”⁴⁴⁷

3.3. İHTİLÂL’İN SONU

Fransa’da 1792 yılında kurulan Birinci Cumhuriyet rejimi on iki yıl sürmüştür. Ancak Cevdet Paşa, Jakobenlerin iktidardan düştüğü 1794 senesinden itibaren girilen süreci, bu ülkede “cumhûriyet-i müfrîte” den “cumhûriyet-i mütedile”ye geçiş şeklinde bir nevi rejim değişikliği olarak yorumlar.⁴⁴⁸

Nitekim Birinci Cumhuriyet’in *Konvansiyon* (1792 – 1795)’dan sonra gelen *Direktuar* (1795 – 1799) ve *Konsülât* (1799 – 1804) yönetimleri; *Tarih-i Cevdet*’te ihtilâl sürecinin aşamaları olmaktan çok, bir önceki dönemde meydana gelen büyük değişiklikleri kısmen eski haline koymaya çalışan restorasyon rejimleri gibi değerlendirilmektedirler. Bu bakımdan bu hükümetler, Fransız İhtilâli’ne ayrılmış özel bölüme alınmayıp, eserin kronolojik akışı içindeki farklı kısımlarda değerlendirmeye tâbi tutulmuşlardır.

⁴⁴⁶ *Tarih*, c. VI, ss.189, 190. İlginç bir husus, olayların akışını en küçük ayrıntılarına kadar sunmaya çalışan Paşa’nın, ihtilâlin sembolü olan “giyotin”in adını bir kere bile anmamasıdır.

⁴⁴⁷ *Tarih*, c. VI, s. 190.

⁴⁴⁸ *Tarih*, c. VI, s. 190.

Aşağıdaki satırlarda, *Tarih-i Cevdet*'in çeşitli bölümlerindeki bu değiniler bir araya getirilerek, Cevdet Paşa'nın Fransız İhtilâli'nin sona eriş süreci üzerine düşünceleri toplu bir hâlde sunulmaya çalışılacaktır.

3.3.1. “Mûtedil Cumhuriyet” (Direktuar)

Cevdet Paşa, Birinci Koalisyon Savaşı'nda Fransa'nın 1794 yılından itibaren cephelerdeki durumunu düzeltmesini, Jakobenlerin aldığı amansız tedbirlere değil, tam aksine bu hükümetin iktidardan uzaklaştırılmış olmasının ülkeye getirdiği asayiş ve ferahlığa bağlamaktadır.⁴⁴⁹

Üstelik bu tarihten itibaren, kurdukları ittifaktan bekledikleri semereyi alamayan İngiltere ve Hollanda Hükümetleri Fransız Cumhuriyeti'yle barış görüşmelerine başlayacak; Avusturya Orduları ise işgal ettikleri topraklardan atılarak, Ren Nehri'nin doğu yakasına çekilmeye mecbur kalacaklardır. Bunun üzerine 1795 yılında Fransa ile Müttefikler arasında ilk barış antlaşması imzalanır.⁴⁵⁰

Paşa'ya göre bu dönemde Fransız kamuoyu; “*kraliyet tarafdarânî*” (monarşistler), “*cumhûriyet-i müfrîte efkârında bulunanlar*” (radikal cumhuriyetçiler) ve “*cumhûriyet-i mûtedile*” (mutedil cumhuriyet) yanlıları olmak üzere üç gruba bölünmüş durumdadır. Ancak en büyük desteği üçüncü grubun kazanmış olması sebebiyle Fransa'da beş direktörün ortak yönetimine dayanan “*mûtedil*” Direktuar idaresi işbaşına geçecektir.⁴⁵¹

Cevdet Paşa, Fransa'da milâdî takvime göre 17 Ağustos 1795 tarihinde yürürlüğe konan ve ihtilâl takvimine göre “Yıl III Anayasası” adıyla bilinen kanunu “*Cumhûriyet-i Mûtedile Şartnâmesi*”⁴⁵² şeklinde tercüme eder. Fransızca “*director*” kelimesinin çoğulu olan “*directoire*” (direktuar) terimini ise Arapçadaki “müdür” kelimesinin çoğulu olan “*müdrân*”

⁴⁴⁹ *Tarih*, c. VI, s. 190.

⁴⁵⁰ *Tarih*, c. VI, ss. 191 – 196. Paşa'nın kastettiği 5 Mart 1795 tarihli Basel Barış Antlaşması'dır. Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çığman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1346.

⁴⁵¹ *Tarih*, c. VI, s. 190.

⁴⁵² Paşa'nın daha önceki bölümlerde anayasa kavramını “*şerait-i esâsiye*” kelimesiyle karşılamaya çalıştığını görmüştük: *Tarih*, c. VI, ss.163, 164.

ismiyle karşılamakta ve direktörlerin beş kişiden oluşması sebebiyle bu idareyi “*müdirân-ı hamse*” şeklinde anmaktadır.⁴⁵³

1795 Anayasası’nda Paşa’nın dikkatini çeken ilk husus, Jakobenler döneminde birleştirilmiş olan “*kuvve-i icrâiye*” ile “*kuvve-i kânûniye*”nin birbirinden ayrılmasıdır. Gerçi icra kuvvetini elinde bulunduran beş direktöre çok geniş yetkiler tanınmıştır. Ancak her yıl yapılacak seçimlerle bu beş şef içinden birinin değiştirilecek olması diktatörlüğü önlemektedir.⁴⁵⁴

Paşa’nın üzerinde durduğu ikinci bir nokta ise, ihtilâlin başlangıcından itibaren tek meclisle yönetilen Fransa’da, yeni anayasayla beraber İngiltere’deki gibi iki meclisli sisteme geçilmesidir. Hatırlanacağı gibi Cevdet Paşa, “*Cemiyet-i Milliye*” dönemindeki tartışmaları ele aldığı bölümde, tek meclisli sistemde karar kılınmasını şiddetle eleştiriyor ve bunu “*ihtilâlin bir yanlış yola sapacağı*” şeklinde yorumluyordu.⁴⁵⁵ Oysa yeni düzenlemede “*Beş Yüzler Meclisi*” adlı parlamentonun yanı sıra, “*Meclis-i Kudemâ*” adında bir de senatoya verilmektedir.⁴⁵⁶

Bu bakımdan Paşa’nın yeni yönetimi “*mütedil*” olarak nitelendirip hayli olumlu ifadelerle değerlendirmesinin, yalnızca tedhiş ve katliamların sona erdirilmesinden değil, aynı zamanda kendi zihniyetine bir ölçüde uygun bir yapı kurulmuş olmasından kaynaklandığını düşünülebilir.

Ancak Direktuar idaresi herkesi memnun etmiş değildir. Nitekim yeni anayasanın kabulünden kısa bir süre sonra Paris’te yeni bir ihtilâl baş gösterip, otuz bin kişilik bir grup Meclis’e hücum edecek ve bu kargaşa ancak “*hükümet askerinin ikinci kumandanı Napolyon Bonaparte’nin gayretiyle*” bastırılacaktır.⁴⁵⁷

⁴⁵³ *Tarih*, c. VI, ss. 197, 198.

⁴⁵⁴ *Tarih*, c. VI, s. 197.

⁴⁵⁵ *Tarih*, c. VI, s. 173.

⁴⁵⁶ *Tarih*, c. VI, s. 197.

⁴⁵⁷ *Tarih*, c. VI, ss. 197 – 198.

Bir Osmanlı Tarihi olarak yazılan *Tarih-i Cevdet*'in sayfalarında şaşırtıcı biçimde ismi en çok anılan şahsiyet konumunda olan Napoleon Bonaparte'in⁴⁵⁸ etraflıca ele alındığı ilk bölüm budur.⁴⁵⁹ Cevdet Paşa burada, Napoleon'un sokak muharebesindeki başarısını överek, hükümet tarafından “*bütün Fransa asâkirinin baş ceneralı*” yapılmasını olumlu karşılar.⁴⁶⁰

Direktuar döneminin bir diğer önemli gelişmesi de, Babeuf önderliğindeki sosyalist grubun faaliyetleri ve darbe girişimleridir. Cevdet Paşa Babeuf'çüleri, radikal cumhuriyet taraftarlarının Fransa'daki bütün mülkleri “*kardeş payı olarak taksim*” etmek gibi garip düşünceler (*efkâr-ı garîbe*) taşıyan ve sefillerin anlayışına (*esâfil-i nâsın efkârına*)⁴⁶¹ hitap eden bir uç fraksiyonu olarak değerlendirir. Paşa'ya göre, bütün radikalliğine rağmen “*esâfil*”i arkasına almış olan böyle bir görüşün birçok taraftar kazanmış olması bir “*emr-i tabî*”dir. Bununla beraber, darbe hazırlıklarından zamanında haberdar olan direktörler gerekli tedbirleri alacaklar ve Babeuf idamla cezalandırılacaktır:

“*Cumhûriyet-i müfrîte efkârında bulunanlar bu hükûmet-i cedîde aleyhine sa'y idüb hatta bunların bir takımı bi'l-cümle Fransa vâkî' olan emlâkin ale'l-seviye ahâlî beyninde kardeş payı olarak taksîmini alenen teklif iderek bu efkâr-ı garîbenin fîile getirilmesi için Baböf nâm şahsın taht-ı riyâsetinde olarak bundan beş altı ay sonra bir cem'iyet-i hafîye tertîb olunmuşdur. Böyle takîm-i emlâk usûlü esâfil-i nâsın efkârına muvâfık gelerek birçok tarafgîrleri bulunmak emr-i tabîi ise de müdürân-ı cumhûr keyfiyeti tahkîk ile Baböf'ü habs ve nihâyet katl itmişlerdir.*”⁴⁶²

Ancak sosyalist hareketin bastırılmasından sonra Direktuar ülkede istikrarlı bir yönetim kurmayı başaramayacaktır. Zira diğer radikal cumhuriyetçi gruplar ve kralcılarla olan mücadele halen devam etmekte olduğu gibi, direktörlerin reisi Barras da Napoleon Bonaparte'in halk arasında kazandığı şöhretten huzursuzdur. Bunun üzerine Paris'ten uzak

⁴⁵⁸ Eserde Bonaparte'in tuttuğu yeri “*Tarih-i Cevdet*'in *En Önemli Adamı*” başlığıyla tanımlayan Christoph K. Neumann, Paşa'nın Fransız İmparatoru üzerine görüş ve yorumlarını, çalışmasında müstakil bir başlık altında ele almıştır: Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 133 – 152.

⁴⁵⁹ Jakobenler döneminde Toulon İsyanı'nın bastırılmasının anlatıldığı paragrafta da Napoleon'a övgü dolu birkaç satır ayrılmıştır: “*...Tulon üzerine Cumhûr tarafından asker sevk olunub ol vakit yigirmi üç yaşında olduğu hâlde topçu yüzbaşısı bulunan Napolyon Bonaparte'nin gayret ü hüsn-i tedbiri ile olunan harekete mukâvemet olunamayacağı mâ'lûm olarak...*” *Tarih*, c. VI, s. 179.

⁴⁶⁰ *Tarih*, c. VI, s. 198.

⁴⁶¹ Anlaşılacağı gibi Paşa'nın burada “*esâfil-i nâs*”tan kastettiği maddî sefalet içinde olanlar değildir.

⁴⁶² *Tarih*, c. VI, s. 198.

tutulması için Napoleon İtalya cephesine tayin edilecek, ne var ki burada kazanacağı zaferlerle şöhret ve itibarını daha da arttıracaktır.⁴⁶³

Cevdet Paşa, Direktuar idaresine ayırdığı ikinci bölümde⁴⁶⁴ bu yönetim içinde görülmeye başlanan çeşitli yolsuzluk ve suiistimallere değinir. Paşa'ya göre, göreve hayli müspet uygulamalarla ve büyük halk desteği kazanarak başlamış olan direktörler, itibarlarının azalmaya başladığı tarihten itibaren “*erâzile meccânen ekmek ve kulüblere devam idenlere âdetâ gündelik*” dağıtmak gibi yolsuzluklara başvurarak ülkeyi sefalet ve kargaşalığa sürüklemişler; böylece “*efkâr-ı dîniye mahv olub ahlâk-ı millîye dahi fesada varmış olduğundan her şeyde hıyânet ve ihânet usûlü cârî olarak kimsenin kimseye emniyeti kalmamış*”tır.⁴⁶⁵

Kısa zaman sonra beş direktörden biri ülkeye, tıpkı Jakobenler dönemindeki “*akıl âyini*” gibi “*muâşaka-i ilâhiye*” adında yeni bir inanç sistemi yerleştirmeye kalkacaktır. Fakat “*ehl-i ırz takımından kimse*” bu yeni dinin cemiyetlerine katılmadığı için, bu teşebbüsten de “*ahlâkça bir fâ'ide*” elde edilememiştir.⁴⁶⁶ Bütün bunların üzerine bir de rüşvet ve hırsızlık suçlarının eklenince, Cevdet Paşa Direktuar hakkında gayet ağır ifadeler içeren satırlar kaleme alır:

“*Binâ 'en-âleyh ahlâk-ı umûmî pek fenâ hâlde bulunarak ekser esâfil ve ednîyeden olan me'mûrîn âhz-ı rüşvet ve emvâl-i cumhûru sirkât ile kesb-i servet idüb bu yolda cem' itdikleri sabalığı dahi sefâhata harc ü telef iderlerdi.*”⁴⁶⁷

Bu şartlar altında Kanun Meclisi'nde kralcı muhalefet iyice güçlenecektir. Hatta bir takım yazarlar doğrudan doğruya Cumhuriyet rejimini suçlamaya ve “*ihtilâlin müceb olduğu fenâlıklardan*” bahseden risaleler yayımlatmaya başlamışlardır.⁴⁶⁸

Artık direktörlerin tutunabilecekleri son dal ordudur. Bunun üzerine, kendisinden o kadar çekindikleri halde, İtalya Cephesi'ndeki Napoleon Bonaparte'tan yardım isterler. O da

⁴⁶³ *Tarih*, c. VI, ss. 198, 199.

⁴⁶⁴ *Tarih*, c. VI, ss. 286 – 288.

⁴⁶⁵ *Tarih*, c. VI, s. 286.

⁴⁶⁶ *Tarih*, c. VI, s. 286.

⁴⁶⁷ *Tarih*, c. VI, s. 286.

⁴⁶⁸ *Tarih*, c. VI, s. 287.

direktörlere yardımcı ve eskort olmak üzere generallerinden “Ozero” (Pierre Augereau)’yu Paris’e gönderir.⁴⁶⁹

Cevdet Paşa, izleyen satırlarda, milâdî takvimle 4 Eylül 1797 tarihine denk gelen, ancak ihtilâl takvimiyle “18 Fructidor Yıl V Darbesi” olarak anılan askerî müdahalenin tasvirini sunmaktadır. Darbe sırasında sokaklara “her kim kraliyetin iâdesine teşebbüs idecek olursa i’dâm olunacaktır” sözlerini içeren yaftalar asılır. Ardından, Touleries ve Bourbon sarayları basılarak yetmiş milletvekili ve birçok yazar Amerika’ya sürülecek ve ülkede yayınlanmakta olan kırk iki gazete de kapatılacaktır.⁴⁷⁰

Darbeden sonra direktörlerin sayısının beşten üçe indirilmesi sebebiyle Cevdet Paşa yeni yönetimi “müdirân-ı sâlis” olarak nitelendirir. Onların döneminde hükümetin siyasî gücü bir nebze artmış olmakla beraber, mâlî durumda en küçük bir düzelmeye görülmemesi, kitlelerin Direktuar’a karşı nefretini bir kat daha arttırmıştır.

Artık halkın gözünde yüksek itibara sahip olan tek kurum ordu, ordunun içinde en çok ümit bağlanan kişi de Napoleon Bonaparte’tır. Cevdet Paşa, 18 Brumaire hükümet darbesi öncesinde Fransız toplumunun içinde bulunduğu bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

“...ahâli nezdinde müdirân menfur olub ordu cenerallerinin nüfûzu ise bi’l-akis terakkî itmekde idi. Ale’l-husus Bonaparte enzâr-ı umûmîyede pek ziyâde makbûl olub Fransa ahâlîsi ânın himmetiyle her dürlü müzâyakadan kurtulmak ümîdine düşmüş (idi)”⁴⁷¹

3.3.2. “Konsololar Devri” (Konsülât)

İtalya Orduları Kumandanı Napoleon Bonaparte, bu cephede 10 Mayıs 1796 tarihli ünlü Lodi Muharebesi dâhil olmak üzere birbirini izleyen zaferler kazandıktan sonra, Fransa Cumhuriyeti ile Avusturya arasındaki savaşa son veren Campo Formio Barış Antlaşması’nın imzalanmasını sağlar.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Tarih, c. VI, s. 287.

⁴⁷⁰ Tarih, c. VI, s. 287.

⁴⁷¹ Tarih, c. VI, ss. 287, 288.

⁴⁷² Tarih, c. VI, ss. 277 – 279.

Direktörler, bunun üzerine şan ve şöhreti iyice artmış olan genç komutanı Paris'ten uzak tutabilmek için Mısır Seferi'yle görevlendirirler.⁴⁷³ Ancak seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen,⁴⁷⁴ bu dönemde Fransa'nın içişlerinin iyice içinden çıkılmaz bir hal alması sebebiyle, halk Paris'e dönüşünde Napoleon'u büyük bir kurtarıcı gibi karşılayacaktır.⁴⁷⁵

Artık bir hükümet darbesi için bütün şartlar hazırdır. Üstelik Cevdet Paşa'nın “*müdirân-ı cumhûr içinde en meşhûr ve mâlûmatlı*” zat olarak nitelendirdiği Emmanuel-Joseph Sieyes de, “*Ponaparte*’yi⁴⁷⁶ elde bir âlet ittihâz ile hükûmete istediği gibi nizam virmek emeline” düşerek, başkomutanla gizli bir antlaşma yapmıştır.⁴⁷⁷

Fransız İhtilâl Takvimi'ne göre “*18 Brumaire Darbesi*” olarak adlandırılan askerî müdahale (*coup d'état*); 1799'un 9 Kasım'ını 10 Kasım'a bağlayan gece yarısı, “*güyâ bâzı eshâb-ı fesâdın*” Meclis'i dağıtmak için bir komplo hazırladıkları gerekçesi ileri sürülerek, büyük bir gizlilik içinde uygulamaya konur.⁴⁷⁸

Cevdet Paşa, Napoleon'un Meclis'te verdiği nutuk sırasında Jakoben milletvekillerinin “*kahrolsun diktatörler*” diye bağırarak yaptıkları protestoyu, “*biz cabbar istemeyiz deyü yaygara*” ettikleri sözleriyle yorumlamaktadır. Hatta muhalifler içinden bir grup, hızlarını alamayıp Napoleon'un üzerine hücum edecek; ancak General'in “*nutku tutulup ne yapacağını şaşırdığı esnâda*” durumdan haberdar olan askerler içeri girerek Meclis'i dağıtacak ve dördüncü yılını dolduran Direktuar idaresine son vereceklerdir.⁴⁷⁹

Bunun üzerine, Paşa'nın kullandığı isimlerle; “*Ponaparte*” (Napoleon Bonaparte), “*Siyez*” (Emmanuel-Joseph Sieyes) ve “*Roje Dükön*” (Roger Ducos)'ün önderliğinde, Fransız Tarihi'nde “Konsülât” adıyla bilinen son cumhuriyet hükümeti göreve başlar.⁴⁸⁰

⁴⁷³ *Tarih*, c. VI, ss. 323 – 350; *Tarih*, c. VII, ss. 3 – 27.

⁴⁷⁴ *Tarih*, c. VII, ss. 57 – 59.

⁴⁷⁵ *Tarih*, c. VII, s. 67.

⁴⁷⁶ Cevdet Paşa, ilk değinisinde “*Bonaparte*” şeklinde yazdığı ismi, eserinin çeşitli sayfalarında “*Ponaparte*” olarak da anmaktadır.

⁴⁷⁷ *Tarih*, c. VII, s. 67.

⁴⁷⁸ *Tarih*, c. VII, ss. 67, 68.

⁴⁷⁹ *Tarih*, c. VII, s. 68.

⁴⁸⁰ *Tarih*, c. VII, s. 68.

Cevdet Paşa; Fransızca'ya Latince'den geçen ve İtalyan kökenli Napoleon Bonaparte'ın Roma İmparatorluğu'ndan kalan unvanlara duyduğu özlem sebebiyle diriltiği⁴⁸¹ “*consul*” (konsül) ve bu kelimenin çoğulu olan “*consulat*” (konsülat) terimlerini, “*konsolos*” ve “*konsoloslar*” ifadeleriyle karşılamakta, fakat terimin anlamı veya içeriği üzerine herhangi bir yorum getirmemektedir.⁴⁸²

Bu dönemde Fransa'da “*kralcılar*” ve “*cumhûriyet-i müfrîte*” taraftarlarının yarattığı karışıklıklar henüz kesilmiş değildir. Ancak askerlikteki başarısı zaten mâlum olan Napoleon, şimdi idari yeteneğini de gösterecek ve ülkenin Direktuar döneminden kalan sorunlarını kısa zamanda yoluna koyacaktır. Cevdet Paşa bunu, Bonaparte'ın adam tanımaktaki ustalığına ve her işi ehline tevdi etmesine bağlar:

*“Ponaparte'nin umûr-ı askerîyede mahâreti müsellemler olub bu kere ıslâhât-ı mülkiye ve mâliye işlerinde dahi yedd-i tulû gösterdi (.) Çünkü adam tanımak kendisinde mezîyet-i cibilliyeye olduğundan Kambresis nâm meşhûr zâtı Adliye Nâzırı ve Taleyrân'ı Hâriciye Nâzırı ve Bertebe'yi Harbiye Nâzırı nasb idüb ve tâ'yin ve sâir me'mûriyetleri dahi böyle asrın en değerlü ve dirâyettlü adamlarına ve'l-hâsıl her işi ehl-i erbâbına tefviz itmekle müdirân devrinden Fransa'da rû-nümâ olan müşkilât-ı mülkiye ve mâliye def'aten kesb-i hiffet eyledi.”*⁴⁸³

Yeni anayasayı hazırlama görevi ise Sieyès'e verilmiştir. Ancak bu eski direktörün hazırladığı tasarıda; Cevdet Paşa'nın “*emniyet ednâda hükûmet bâlâda olmak gerekdir*” şeklinde özetlediği, icra kuvvetinin güvenlik güçlerinin otoritesinden üstün olması ilkesi önerilmekte ve “*Senâ Meclisi*” (Le Sénat) adıyla kurulması düşünülen yeni bir parlamentoya çok geniş yetkiler tanınmaktadır.⁴⁸⁴

Böyle bir plan ise, Cevdet Paşa'nın ifadesine göre, “*gâyet tefrid ve istiklâle mâil olan Ponaparte'nin işine elvermediğinden*” derhal rafa kaldırılarak yeni bir anayasanın yapımına

⁴⁸¹ Ludwig, Emil, *Napoleon*, Çev: Mehmet Tanju Akad, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998, 1. cilt, s. 174.

⁴⁸² *Tarih*, c. VII, ss. 68 – 70, 106 – 108, 132 – 133.

⁴⁸³ *Tarih*, c. VII, ss. 68, 69.

⁴⁸⁴ *Tarih*, c. VII, ss. 69, 70.

başlanacak ve Sieyes'in önerdiği "büyük elektörlük" (*müntehib-i âzâm*) görevi yerine "birinci konsüllük" (*baş konsolos*) makamı getirilecektir. Paşa, Anayasa'nın bu yeni şeklini, Napoleon'un "*konsolos*" unvanı altında fiilen Fransız hükümdarlığına geçmesi şeklinde yorumlar: "*Elhâsıl Ponaparte baş konsolos ünvanıyla Fransa hükümdârı olub kemâl-i sür'ât ile icraâta başlamışdır (.)*"⁴⁸⁵

Tarih-i Cevdet'in Konsülat idaresine ayrılan ikinci bölümü, "*Baş Konsolos*" Napoleon Bonaparte'in İtalya Cephesi'nde kazandığı 14 Haziran 1800 tarihli ünlü Marengo Zaferi'yle açılmaktadır.⁴⁸⁶ Cevdet Paşa, hükümet işlerinin düzene sokulması ve yeni anayasanın hazırlanmasından sonra kazanılan bu zaferin, Napoleon'un "*fevkalâde bir adam*" olduğunu gösterdiği kanaatindedir. Ayrıca Baş Konsül'ün Avrupa'da girişeceği "*büyük işlere*" ilham veren de yine bu zaferdir:

"*Bir iki ay zarfında bu kadar cesîm işlerin görülmesi Ponaparte'ni fevkalâde bir adam olduğına delil olmasıyla Fransa'da eskâr-ı umûmîye ana mâil ve müteveccih olmuş ve Ponaparte dahi Marengo muzafferiyet-i cesîmesinden sonra Avrupa kıtasında büyük işlere muktedir olduğımı derk ve teftîn itmekle dâire-i âmâl ve eskârı pek ziyâde suût bulmuşdur.*"⁴⁸⁷

Marengo'dan sonra, "*Fransız Cumhûrunun yevm-i ihdâsı olan*" 14 Temmuz Bayramı⁴⁸⁸ için Paris'e dönen Napoleon, hemen sonrasında "*dinsizliğin imhâsı ve Katolik mezhebinin ihyâsı*" için Papa'yla görüşmelere başlamıştır. Cevdet Paşa'ya göre, General'in en takdire lâyık yönlerinden biri de, insan toplumları için dinin gerekliliğini anlamış olması ve etkileri hâlen silinememiş olan ateist mirası temizlemek için yürüttüğü bu girişimleridir.⁴⁸⁹

Ancak Napoleon'un konsüllüğünün bir müstakil hükümdarlığa doğru gittiğini sezen radikal cumhuriyet taraftarları ona karşı bir suikast hazırlığı içindedirler. Bourbon Hanedanı'nın geri getirilmesini isteyen sağ kanat ise Konsülat'ın ilk yıllarındaki gelişmelerden hoşnuttur. Ne var ki, idam edilen XVI. Louis'nin kardeşi XVIII. Louis'nin monarşinin ihyası talebiyle Napoleon'a yazacağı bir mektup, kralcıların tavrını değiştirir.

⁴⁸⁵ *Tarih*, c. VII, s. 70.

⁴⁸⁶ *Tarih*, c. VII, s. 105.

⁴⁸⁷ *Tarih*, c. VII, s. 106.

⁴⁸⁸ Fransa'da Cumhuriyet'in ilân edildiği tarih 22 Eylül 1792'dir. Cevdet Paşa burada ihtilâlin başlangıç gününü kastediyor.

⁴⁸⁹ *Tarih*, c. VII, s. 106.

Çünkü Baş Konsül bu mektuba, Bourbonların Fransa'ya dönüşlerinin ancak beş yüz bin cesedin üzerinden geçmekle mümkün olacağı şeklinde sert bir cevap verecektir.⁴⁹⁰

Bu tarihten itibaren cumhuriyetçilerle beraber monarşistler de Napoleon'a karşı düzenlenebilecek bir suikastın imkânlarını aramaya başlarlar. Cevdet Paşa, 14 Aralık 1800 tarihli suikast teşebbüsünü de en küçük ayrıntılarına kadar incelemiştir. *Tarih-i Cevdet*'te bu olay, yine Bonaparte'ın cesaretinin özenle altının çizildiği şu satırlarla nakledilir:

“...Ponaparte tiyatroya gider iken geçeceği zokak üzerinde hıfz idilmiş olan kurşun ve timür parçaları ile memlû bulunan lâğıma ateş virildikde zarbindan birkaç hâne harab olmuş ve zokak maktûl ve mecruhlar ile tolmuş iken Ponaparte'nin arabası daha evvelce sür'atle bu lâğımın hizâsından savuşmuş olduğu cihetle kurtulub tiyatroya gitmiş ve aslâ fütur göstermeyüb bir müddet temâşâ itdikden sonra sarayına avdet itmiştir.”⁴⁹¹

Bonaparte, suçun vebalini en büyük rakibi olarak gördüğü radikal cumhuriyetçilerin üzerine yükleyerek, bu grubun önde gelen simalarından birçoğunu tutuklatır ve hapsedirir. Oysa iki ay sonra asıl sorumluların monarşistler olduğu meydana çıkacaktır. Ordu ve geniş halk kitleleri ise yönetimden memnun olduklarından, Napoleon'a karşı girişilen bu teşebbüs, onun *“nüfûz ve istiklâline bir mertebe daha kuvvet”* vermekten başka sonuç doğurmamıştır.⁴⁹²

Cevdet Paşa, İkinci Koalisyon Savaşı'na son veren Luneville ve Amiens Barışları'nın imzalanmasının ardından Napoleon'un Papa'yla görüşmeleri yeniden başlatmasını, Baş Konsül'ün *“musâlaha-i umûmiye-i cismânîye”*den sonra *“musâlaha-i rûhaniye”*yi de sağlamaya çalışması olarak yorumlar.⁴⁹³

Nitekim onun çabaları sonucunda, aslında çoğu dinsizliğe meyilli olan vekiller, en azından ruhban sınıfına karşı yapılan hakaretlerin durdurulmasına ve İhtilâl Takvimi'ndeki altıncı günün tatil olarak korunmasına devam edilmekle beraber, isteyen vatandaşların da milâdi takvimle Pazar günü tatil yapmalarına razı edilmişlerdir.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ *Tarih*, c. VII, ss. 106, 107.

⁴⁹¹ *Tarih*, c. VII, s. 106.

⁴⁹² *Tarih*, c. VII, s. 107.

⁴⁹³ *Tarih*, c. VII, s. 142.

⁴⁹⁴ *Tarih*, c. VII, ss. 142, 143.

Cevdet Paşa'nın kısaca değindiği bir diğer uygulama da, Napoleon'un hazırlanmış olduğu Medenî Kanun'dur. Paşa, burada kanunun ismini önce Fransızca okunuşuyla “*Kod Sivil*” (Code Civil) biçiminde yazmakta, ardından da “*Hukuk Kanunnamesi*” gibi sade bir isimle çevirip, “*asrının en meşhur kanuncuları*” tarafından hazırlandığını notuyla övmektedir.⁴⁹⁵

Artık Bonaparte'ın bağımsız bir hükümdardan farkı kalmamıştır. Üstelik muhaliflerinden gördüğü düşmanlık, halkın gözünde ona karşı duyulan sevgiyi daha da arttırmaktadır. İşte Birinci Cumhuriyet'e son verecek olan İmparatorluk rejiminin ilânından önce Baş Konsül Napoleon'un durumu, *Tarih-i Cevdet*'te şu satırlarla tasvir edilmiştir:

“*Elhâsıl Ponaparte baş konsolos elfâz(en) baş konsolos olduğu hâlde mânâ(sı) bir hükümdâr-ı müstakîl olub günden güne hükûmet-i istiklâliyesi kuvvet bulmakda ve husemâsı tarafından âsâr-ı adâvet ve muhâlefet görüldükce efkâr-ı umûmîyenin kendüsine meyl ve teveccühü mütezâyid olmakda idi.*”⁴⁹⁶

3.3.3. İmparatorluk

Cevdet Paşa, Fransa'nın cumhuriyetten imparatorluğa geçiş sürecini, *Tarih-i Cevdet*'in VIII. Cildi'nin giriş bölümünde ele alır. Paşa'ya göre, Napoleon'da imparatorluğunu ilân etme düşüncesini uyandıran çeşitli gelişmelerin arasında, 1803 yılında monarşistler tarafından kendisine karşı düzenlenen yeni bir suikast teşebbüsü büyük rol oynamıştır.⁴⁹⁷

Bunun üzerine, öncelikle komşu Avrupa devletlerin nabızlarını yoklamak isteyen Bonaparte, “*Nemçe*” (Avusturya) ve Prusya krallarının kendisinin imparatorluk unvanını kabul edip etmeyeceklerini soruşturur. Her ikisinin de yaklaşımı olumludur. Yalnız Nemçe

⁴⁹⁵ *Tarih*, c. VII, s. 143. İğnçtir ki bu satırların kaleme alınışından sekiz yıl sonra (1869) dönemin sadrazamı Âli Paşa, “*Code Napoleon*” adıyla bilinen bu kanunun olduğu gibi kabulünü teklif edecek, Cevdet Paşa ise buna şiddetle karşı çıkarak, Türkiye'nin “*Mecelle*” adlı ilk medenî kanununu hazırlayan heyetin başında bulunacaktır. Eğer Medenî Kanun tartışmaları o dönemde başlamış olsaydı, Cevdet Paşa'nın “*Code Civi*” üzerine çok daha etraflı yorumlar getirmesi beklenirdi. Mardin, Ebul'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 192 – 195.

⁴⁹⁶ *Tarih*, c. VII, s. 143.

⁴⁹⁷ *Tarih*, c. VIII, ss. 4 – 5.

Kralı I. Franz, bunun karşılığında kendisinin de “Avusturya İmparatoru” unvanıyla tanınmasını istemiştir. Bir an önce hedefine ulaşmayı arzulayan Napoleon ise bu makul teklifi “*ma’âl-memnûniye*” kabul edecektir.⁴⁹⁸

Nihayet bu kararın resmîleştirilmesi için, meclisteki vekillerden biri göstermelik olarak Napoleon’un imparatorluğunu oya sunar. Bir kişinin aleyhte oy kullanmasına karşılık, 3 Mayıs 1804 tarihinde Bonaparte’ın unvanı resmîleşecek, böylece cumhuriyet rejimi son bulacaktır.⁴⁹⁹

Paşa’ya göre Fransa’nın, bir nevi cumhurbaşkanı konumundaki bir konsül tarafından yönetilmesiyle, rejimin irsiyete dayalı imparatorluğa çevrilmesi arasında büyük fark vardır. Çünkü Fransızlar Cumhuriyet’e kavuşabilmek uğruna bin yıla yakın zamandır ülkelerini yöneten Bourbon Hanedanı’nı “imha etmiş”, bunca kan dökmüş ve can yakmışlardır. Nitekim bu bölüme kadar Napoleon’un iç politikasını takdirle anlatan Cevdet Paşa, imparatorluğun ilânı karşısında üslubunu birden değiştirmekte ve bu durumu “*âlemin en garîb vakayî-i tarihiyesinden*” biri olarak değerlendirmektedir:

*“İmparatorluk keyfiyeti bütün âleme hayret virmişdi (,) zirâ Fransızlar hürriyet ve cumhûriyet da’vâsıyla kıyâm iderek bunca devirlerden berü Fransa’da saltanat sürmüş olan Burbon Hânedânı’nı imhâ ve kraliyet usûlünü ilgâ için bu kadar kanlar dökmüşken âhâd-ı nâsdan birini taht-ı imparatorîye ik’âd ile zemâm-ı irâde ve ihtiyârlarını ânın yedd-i istiklâline teslîm itmeleri âlemin en garîb vakayî-i tarihiyesindendir (.)”*⁵⁰⁰

Cevdet Paşa’yı asıl şaşırtan taraf ise, cumhuriyet ve imparatorluk rejimlerini kuranların, aynı nesle ve aşağı yukarı aynı kadroya mensup insanlar olmalarıdır. Eğer cumhuriyetin ilânı üzerinden uzun bir zaman geçmiş olsa, insanoğlunun renkten renge girmeye meyilli tabiatı ve dünyanın değişim esası üzerine kurulu olması sebebiyle bu durum bir ölçüde anlayışla karşılanabilecektir. Hâlbuki Bonaparte’ın imparatorluğuna hizmet edenler, cumhuriyetin ilânı için bizzat ayaklanmış ve kan dökmüş kimselerdir.

⁴⁹⁸ *Tarih*, c. VIII, s. 5.

⁴⁹⁹ *Tarih*, c. VIII, s. 5.

⁵⁰⁰ *Tarih*, c. VIII, s. 6.

Paşa, İhtilâl'in sona erışı üzerine son hükmünü verirken, bir kere daha hiç tasvip etmediği Fransız toplum yapısına değinmekte ve bu durumu “inanılmaz” ve “Fransa'dan başka yerde vukûu tasavvur olunmaz” bir gariplik olarak yorumlamaktadır:

“...eğer cumhûriyetin teşekkülünden berü bir hayli zamanlar geçmiş olsaydı nevî-i ben-i âdemin televvün-i tabîyesinden ve ahvâl-i âlemin dâimâ böyle tahavvül ve inkılâb üzre cârî olagelmesine binâ idilerek bâzı esbâb-ı mâkûle bulunabilirdi (.) Lâkin Ponaparte'nin imparatorluğuna âlet olan ekâbirin ekseri cumhûriyet uğrunda nice kanlar dökmüş ve bunca canlar yakmış kimseler oldukları hâlde def'aten hükûmet-i istiklâliye efkârına dökülerek Ponaparte'nin imparatorluğuna hıdmet itmeleri inanılmaz ve Fransa'dan başka yerde vukûu tasavvur olunmaz vakayî-i acîbedendir (.)”⁵⁰¹

⁵⁰¹ Tarih, c. VIII, s. 6.

SONUÇ

Birinci Meşrutiyet'in ilânından bir gün önce yapılan toplantıda Cevdet Paşa'nın, bu rejimin Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesine uygun olmadığı yönündeki görüşlerini bir kere daha dile getirmesi üzerine, Sadrazam Midhat Paşa kendisine şöyle çıkışmıştı: “Senin Avrupa kanunlarına aklın ermez, sus!”

Oysa bu toplantı düzenlenirken Tarih-i Cevdet'in Fransız İhtilâli'ni ele alan VI. Cildi'nin yayımlanışı üzerinden on beş yıl, Antik Çağ'dan XVIII. Yüzyıl'ın sonuna kadar uzanan Avrupa Tarihi'ni içeren ilk cildin neşri üzerinden ise neredeyse çeyrek asır geçmiş bulunuyordu.

Adı geçen iki ciltteki ilgili kısımlar merkez alınarak yapılan bu araştırma, Cevdet Paşa'nın Avrupa devlet ve toplumlarını yalnız kanunlarıyla değil; sosyal ve iktisadî yapıları, idarî kuruluşları, örfleri, gelenekleri ve sahip oldukları siyasî modeller bakımından da hayli etraflı biçimde tanıdığını ortaya koymaktadır. Nitekim tezin cevap aradığı ilk soru olan, Tarih-i Cevdet'teki Avrupa anlatısının kronoloji itibariyle doğru ve içerik yönünden yeterli bir metin sunup sunmadığının cevabı, net olarak olumludur. Günümüzde dahi; Galyalılar'dan Frank Krallığı'na, Haçlı Seferleri'nden Yakınçağ'ın başlangıcına kadar uzanan, Fransa merkezli, fakat karşılaştırma metoduyla belli başlı büyük Avrupa devletlerinin tamamının gelişim süreçlerini içeren bir siyasî tarih özeti okumak veya metinde ele alınan konulardan herhangi biri üzerine ansiklopedik bilgi edinmek isteyen kimseler için eser, güvenilir bir başvuru kaynağı konumundadır.

Metodoloji yönünden ise Tarih-i Cevdet'in, kendisinden önceki Osmanlı-İslam vekayinâmeleri ve eski Avrupa kroniklerine kıyasla ileri bir aşamayı temsil etmekle beraber, çağdaşı olan Avrupa Tarihleri düzeyinde bir kompozisyon sunduğu söylenemez. Zira ilk bölümde (1.3.2.) belirtildiği üzere, Batı tarihçiliği XVIII. Yüzyıl'dan itibaren olayları kronoloji değil, konu sırasına göre tasnif etme yöntemini benimsemiş; izleyen asırda ise, sosyal ve iktisadî dinamikleri merkeze alan Romantizm ve Pozitivizm gibi yeni yaklaşımlar, tarih disiplinin günümüzde ulaştığı aşamaya zemin hazırlamıştır.

Gerçi Cevdet Paşa'nın eserinde de, sık sık çağdaş tarihçiliğin prensipleriyle örtüşen yorum ve değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Örneğin Ortadoğu Medeniyetleri'nin ele alındığı sayfalarda, Medyalılar ve Persler arasındaki iktidar değişimine rağmen İran devlet ve toplumunun sürekliliğine yapılan vurgu (2.1.3.) veya "Feodalite Usûlünün Tafsili" başlıklı bölümde, Avrupa ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üretim biçimlerinin farklılığına yönelik tespitler (2.2.5.) böyledir.

Ancak Paşa, ne siyasî ve toplumsal süreklilik hakkındaki saptamasını genele yayarak, sözgelimi Selçuklu ve Osmanlı siyasî kuruluşlarının devamlılığı üzerinden Anadolu Türk Tarihi'nin bütünlüğü gibi bir sonuca ulaşabilmiş, ne de tutarlı gerekçelerle feodaliteden üstün saydığı Osmanlı iktisadî düzeninin, niçin çağının hâkim üretim biçimi olan kapitalizme geçemediğinin tartışmasını yapmıştır. Ülkemizde bu aşamalardan birincisi, ancak II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Fuad Köprülü, Mükrimin Halil Yınanç ve Hilmi Ziya Ülken gibi araştırmacıların eserleriyle yakalanabilecek; günümüzde hâlen tartışılmakta olan ikinci soru ise, Ömer Lütfi Barkan'ın 1930'ların sonlarından itibaren kaleme almaya başladığı ilk bilimsel makaleler başta olmak üzere; Halil İnalçık, Mustafa Akdağ, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Doğan Avcıoğlu ve Sabri Ülgener gibi tarihçi ve iktisatçıların eserleriyle aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Yukarıda belirtilen noksanlara, Tarih-i Cevdet'in klasik vekayinâme usulü takip edilerek kronolojik sıraya göre yazılmış olması, kullanılan kaynaklardan hemen hiçbirinin ilgili sayfada zikredilmemesi ve özellikle Avrupa Tarihi'ne ilişkin bölümlerde hangi eserlerden istifade edildiğinin neredeyse tamamen meçhul olması gibi unsurlar eklenince, Cevdet Paşa'nın tam anlamıyla modern bir tarih çalışması meydana getirdiğini ileri sürmek mümkün görünmemektedir.

Nitekim tezin ikinci araştırma sorusu olarak belirlenen, Paşa'nın Avrupa tarihçileri arasındaki mevkiine; XVII. Yüzyıl'da eserini karşılaştırma metoduyla kaleme alan Jean Mobillon ve izleyen yüzyılın ilk yarısında, tarihi olayları müesseselerin gelişim süreçleri üzerinden yorumlayan Baron de Montesquieu arasında bir yer biçilebilir. Zaten unutmamak gerekir ki Cevdet Paşa'nın da mensubu olduğu Tanzimat nesli, birçok bakımdan Eski Rejim Fransa'sını model almıştır. Tanzimat Edebiyatı, Batı kaynaklarından yapılan ilk tercüme ve adaptasyonlarda Moliere, Corneille, Racine, Fenelon gibi XVII. Yüzyıl Fransız klasizminin

temsilcilerine yöneldiği gibi, Cevdet Paşa'ya Osmanlı Tarihi'ni yazma görevi veren Encümen-i Dâniş de, Fransa'da XVII. Yüzyıl'da kurulmuş olan Akademi'nin bir uyarlamasıdır. Şu halde Tarih-i Cevdet'in, temsil ettiği model itibariyle devrinin genel eğilimini yansıtan bir eser olduğunu söylenebilir.

Tarih tekniği dışarıda tutularak sadece eserde işlenen siyasî görüş ele alındığında ise Cevdet Paşa'nın, ana hatlarıyla Viyana Kongresi'nden Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar genel Avrupa politikasında en baskın rolü oynayan muhafazakâr (conservative) yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Ülkemizde Fransız İhtilâli'nin, çıkışının hemen ardından bütün Avrupa'yı etkisi altına aldığı ve muhafazakârlığın yenilik karşıtı bir tutum olarak XIX. Yüzyıl politikalarına aykırı düştüğü gibi iki yanlış kanaat yerleşmiş olduğu için bu yorum yadrganabilir. Oysa bu çalışmada Cevdet Paşa'nın ifadeleriyle de gösterildiği üzere, ihtilâl süreci ve onun doğurduğu cumhuriyet rejimi (1792 – 1804) Fransa'da bile pek kısa süre yaşayabilmiştir. Tarih-i Cevdet'in ilgili cildinin kaleme alındığı dönemde ise, bu ülkede III. Napoléon'un diktatörlük rejimi hüküm sürmekte olduğu gibi, kıta genelindeki anayasal monarşilerin sayısı da bir elin parmaklarıyla gösterilebilecek kadar sınırlıdır.

Muhafazakârlığın ülkemizde genellikle “yenilik karşıtlığı” şeklinde algılanması, büyük ölçüde günümüz Türkçesi'nde “devrim” kelimesinin hem “ihtilâl” hem de “inkılâp” kavramlarını içerecek biçimde kullanılmasından kaynaklanmış görünmektedir. Oysa liberalizm ve sosyalizmle beraber modern Avrupa düşüncesinin üç sacayağından birini oluşturan bu yaklaşım, genel anlamda “yenilik” (teceddüt) ve “değişim” (inkılâp) hamlelerine değil, sadece belirli bir siyasî ve toplumsal düzenin cebren ve âniden değiştirilmesi anlamına gelen “devrim” (ihtilâl, revolution) olgusuna yönelik bir itirazı ifade etmektedir. Bu bakımdan, hem kararlı bir reform yanlısı, hem de aynı ölçüde bir ihtilâl aleyhtarı olan Cevdet Paşa'nın politik tutumunu, Fransız İhtilâli anlatısı ekseninde kendisiyle benzer görüşler ileri süren İngiliz düşünürü Edmund Burke ve Fransız sosyolog Alexis de Tocqueville başta olmak üzere, Avrupa muhafazakârlığının çeşitli temsilcilerinin görüşleriyle karşılaştırmak faydalı olacaktır.

Muhafazakâr politik düşüncenin en önemli referans kitabı, aynı zamanda Fransız İhtilâli üzerine kaleme alınan en erken çalışma olma özelliğini taşıyan, Edmund Burke imzalı “Reflections on the Revolution in France” (Fransa'daki İhtilâl Üzerine Düşünceler)'dir

(1790). Nitekim Amerika'nın önde gelen muhafazakâr düşünürlerinden Robert A. Nisbet, tarihteki hiçbir fikir akımının, muhafazakârlık kadar “bir kişi” (Edmund Burke) ve “bir olay”la (Fransız İhtilâli) bağlantılı olmadığını ileri sürmüştür. Fransa’da ise 1789 İhtilâli’nin, Burke’ün görüşleriyle paralel, fakat daha kapsamlı bir eleştirisi, 1856’da Alexis de Tocqueville’in kaleme aldığı “L’Ancien Régime et la Revolution” (Eski Rejim ve Devrim) adlı eserde yapılmıştır.

Burke, Fransa’yı büyük bir sosyal çalkantı içine sürüklediğini düşündüğü İhtilâl’in çıkış vebalini, öncelikle “edebiyatçılar” (men of letters) şeklinde adlandırdığı Aydınlanma Düşünürleri’ne yüklemiştir. Daha önceki Fransız Tarihi’nde hiçbir zaman edebiyatçıların politika üzerinde bu ölçüde bir etki yapmadığını söyleyen Tocqueville de aynı görüşü paylaşmaktadır. Ancak Montesquieu’yü “hey’et-i devlet” (devlet teşkilâtı), “adâlet” ve hakkâniyet” kavramlarının “asıl ve esâsını” beyan eden bir düşünür, Voltaire’i “efkâr-ı âtika” (eski fikirler)’yü itibardan düşüren bir yazar, Rousseau’yu ise “devlet”, “din” ve “mezhep”in “gâyet münşiyâne” açıklamalarını yapan bir fikir adamı olarak gören Cevdet Paşa, İhtilâl’in çıkışından bu kimseleri sorumlu tutmaz. Ona göre XVIII. Yüzyıl’daki Fransız Aydınlanması’nın “İhtilâl” gibi bir “bora” veya “sel”e yol açmasının asıl sebebi, “Fransa ahâlisi”ni “öteden berü” “her dürlü serbesiyetden mahrum” tutan eski yöneticilerin hatalarıdır. Bu tür bir baskının ardından yeni “efkâr-ı felsefiye” (felsefi fikirler) ile “birdenbire” karşılaşmış olan Fransız vatandaşlarının, içerikleri farklı olan Aydınlanma eserlerine “yanlış mânâ” vermiş olmaları tabiidir (3.1.1.). Her ne kadar adı geçen yazarlar ve eserleri üzerine bu tür bir kanaate nasıl ulaştığını Tarih-i Cevdet’in kaynakları ışığında meydana çıkarmak mümkün olmasa da, Cevdet Paşa’nın bu değerlendirmesiyle, Aydınlanma karşısında Burke ve Tocqueville’den daha ılımlı bir tavır takındığı söylenebilir.

Avrupa muhafazakâr düşünürlerinin Fransız İhtilâli üzerine ileri sürdükleri müşterek bir iddia, 1789’dan sonra kurulan düzenin, Fransız toplumunun değil, küçük bir önder kadronun arzularını yansıttığı yönündedir. Özellikle Edmund Burke, Jakobenlerin geleneksel Fransız kültürüne karşı açtıkları savaşın, İngiliz emperyalistlerinin Hint kültürü üzerinde yaptıkları tahribattan farklı olmadığını savunmuş ve ihtilâl sürecini, Fransa’nın yabancı bir ülke tarafından işgaline benzetmiştir. Bu derece keskin bir hükme varmamakla beraber, Cevdet Paşa da “bâzı erâzil-i nâsdan başka kimesnenin ihtilâl tarafdarı olmadığı” yorumuyla muhafazakârların genel bakış açısını paylaşmaktadır (3.2.).

İhtilâl üzerine değerlendirmelerinde muhafazakâr yazarların dikkatini çeken bir diğer husus, özellikle Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın ardından Fransız burjuvazisi arasında süratle yayılmaya başlayan hürriyetçi fikirlerin, ülkenin imtiyazlı sınıfları tarafından kayıtsızlıkla, hatta takdirle karşılanmış olmasıdır. Örneğin Pierre Gaxotte, 1928'de kaleme aldığı “La Révolution Française” adlı eserde, 1784 yılında tiyatrolarda kendi kuklalarının idam edilmesine alkış tutan aristokratların, birkaç yıl sonra gerçekten idam edilmiş olmalarını acı bir ironiyle anlatır. Aynı şekilde Cevdet Paşa da, bu dönemde kimi asilzâdelerin “İngiltere usûl-i idâresini tahsin”, kimilerininse “Amerika'da ihdâs olunan cumhûriyet usûlünü tercih” ettiklerini belirtmekte ve bu kimselerin Etats-Généraux'nun toplanışı arifesinde, parlamentoda kendileri için İngiltere'deki örneğine kıyasla daha geniş bir daire ayrılacağı ümidinde oluşlarına dikkat çekmektedir.

Ancak Cevdet Paşa tahlilini burada bırakmaz ve İngiltere'de “öteden berü halkın hoşnudluğu” aranarak bir “mû'tedil serbesiyet usûlü”nün yerleşmiş olmasına karşılık, Fransız toplumun önce “feodalite belâsı”, ardından “hükûmetin niçer gadr ü tâ'diyâtı” altında ezildiğini, nihayet “ifrât tefrîti dâvet ider kâidesince bir ucdan tâ öte uca seğirtmiş” olarak, meşrutiyet ve cumhuriyet gibi rejimlere hazır olmadığını ileri sürer. Bu bakımdan Cevdet Paşa'ya göre İngiliz devlet ve toplum modeli, kendi tarihî seyri içinde sağlıklı bir manzara göstermekle beraber, 1789 Fransa'sının kendisini “İngiltere'yle kıyas idecek hâli” ve “istinâd idecek bir mahâli” bulunmamaktadır (3.2.1.).

Paşa'nın, toplum yapılarının özgünlüğü ve kendi bünyesi içinde müspet sonuçlar veren bir rejimin bir başka ülkede uygulanmasının farklı gelişmelere yol açabileceği yönündeki bu vurgusu da, çağdaş muhafazakârlığın kalıplarına uygun bir örnek olarak görünmektedir. Ayrıca bu nokta, Paşa'nın İngiltere'deki meşrutiyet usulünü takdirle anması ile kendi ülkesinde bu rejimin kurulmasına karşı çıkması arasında bir tutarsızlık bulunmadığını da ortaya koyar.

Bunlara ilave olarak, Tarih-i Cevdet'teki ilgili kısımların, ülkemizdeki Avrupa siyasî tarihi literatürü içinde tuttuğu yere de değinmek gerekir. İlk bölümde işaret edildiği üzere, bu alanda Tanzimat öncesinden yok denecek kadar cılız bir miras devralınmıştır. Tarih-i Cevdet'in ilk cildiyle aynı dönemde yayımlanan “Tarih-i Katerina” çevirisi veya Sahak Ebru

tarafından kaleme alınmış “Bazı Avrupa Ministrolarının Tercüme-i Hâli” gibi öncü çalışmalar ise, sadece belirli bir ülkeyi veya dönemi ele almaları sebebiyle, Cevdet Paşa’nın eseriyle karşılaştırılabilecek nitelikte değildirler. Şu halde, yine ilk bölümde değinilmiş olan Hüseyin Hezârfenn Efendi’ye ait “Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk” adlı içeriği meçhul eser dışarıda tutulursa, Tarih-i Cevdet’te yer alan metnin ülkemizde Avrupa Tarihi’ni toplu hâlde ele alan ilk çalışma olduğu söylenebilir.

II. Meşrutiyet’in ilânından itibaren, başta Mekteb-i Mülkiye olmak üzere birçok eğitim kurumumuzda Avrupa ve dünya siyasî tarihi öğretimine başlanmış olmakla beraber, Türk Tarihçiliği’nin bu alandaki birikimi halen çok sınırlıdır. Örneğin müstakil olarak bir Batı Avrupa devletinin kuruluşundan modern çağa kadar uzanan siyasî tarihini incelemek isteyen bir okuyucunun, günümüzde ulaşabileceği yegâne Türkçe kaynaklar, Kanaat Kitabevi’nin 1938 – 1940 yılları arasında yayımladığı bir tercüme serisiyle, yeni baskıları bulunmayan birkaç yıllanmış eserden ibarettir.

Genel Avrupa Tarihleri için, Fahir Armaoğlu ve Coşkun Üçok gibi siyasî tarihçilerin hacimli eserleri önemli bir temel sunuyorsa da, bu çalışmalar sadece Yakınçağ ve sonrasını ele almaktadırlar. Tarih-i Cevdet’in ilk cildine, Fransız İhtilâli’nden önceki çağları ana hatlarıyla özetlemek amacıyla eklenmiş seksen sayfalık bölümün, günümüzde 1789 öncesi Avrupa Tarihi hakkında birçok araştırmacı tarafından temel kaynak olarak kullanılan Oral Sander’in “Siyasal Tarih” adlı eserinden daha çok ayrıntı içerdiğini belirtmek, herhalde bu alandaki boşluğun derecesine işaret etmek için yeterli olacaktır.

Bugünün Türk Tarihçileri’ni, bir yandan genel ve karşılaştırmalı siyasî tarih literatürümüzdeki eksikliği süratle doldurmak, diğer yandan geçmişte bu konuda sahip olduğumuz birikimi bütün hatlarıyla meydana çıkarmak gibi iki önemli görev beklemektedir. Bu çalışma, bu yönde yapılacak daha kapsamlı araştırmalara küçük de olsa bir katkı sağlayabilirse, amacına ulaşmış sayılacaktır.

KAYNAKLAR

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türkleri'nde İlim*, Remzi Kitabevi, 1982.

Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, 2006.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, İkinci Tabı, 12 cilt, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezahir, 1-12, 13-20, 21-39, 40*, Yay: Prof. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay: Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Cilt 1, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Cilt 2, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1977.

Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1292.

Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, Haz: Dr. Erdoğan Erbay, Salkımsöğüt Yayınları, Ankara, 2005.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2 cilt, Barış Kitabevi, İstanbul, 1999.

Arıkan, Zeki, “*Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler*”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 173 – 197.

Arıkan, Zeki, “*Batı Dillerinden Türkçe'ye Geçen İlk Siyasal ve Diplomatik Kavramlar*”, XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12 – 16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler – IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss. 1412 – 1413.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789 – 1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Arnold, Thomas F., “*16. Yüzyıl Avrupa'sında Savaş: Devrim ve Rönesans, Top, Tüfek ve Süngü*”, *Yeniçağda Savaş Sanatı 1453 – 1815*, Editör: Jeremy Black, Çev: Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, 2003, ss. 52 – 75.

Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

Baban, Şükrü, “*Tanzimat ve Para*”, *Tanzimat* 1, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999, ss. 233 – 262.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Prof. Dr. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992.

Bainville, Jacques, *Fransa Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, 2 Cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Barkan, Ömer Lütfi, *İktisat Tarihi, Ders Notları, Kitap: II*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, Sermet Matbaası, İstanbul, 1967.

Barkan, Ömer, *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi, “*Timar*”, *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 286 – 333.

Barkan, Ömer Lütfi, “*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 291 – 375.

Barkan, Ömer Lütfi, “*Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı*”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 873 – 895.

Barkan, Ömer Lütfi, “*Türkiye’de Servaj Var mıydı?*, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 717 – 724.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

Berkes, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 2. Cilt, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Bilici, Faruk, “*La Révolution Française dans l’historiographie Turque (1789 – 1927)*”, *La Révolution Française La Turquie et L’Iran*, C.E.M.O.T.I, 1991, ss. 59 – 69.

Birinci, Ali, “*Türkiye’de Siyasi Tarihin Tarihi – İsimler ve Eserler*”, Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan, Editör: Ersin Embel, Ankara, 2008.

Braudel, Fernard, *II. Felipe Dönemi’nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Braudel, Fernard, *Maddi Uygarlık, Mübadele Oyunları*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, Anchor Books Edition, 1973.

Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Chambers, Richard L., “*The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa*”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 4, 1973, s. 440 – 464.

Çıvgın, İzzet, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara, 2008.

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Kılıçbay, Çev: Burcu Çıgman vd., İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Deringil, Selim, *Simgeden Millete*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1970.

Downs, Robert B., *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Çev: Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi, cilt 1–2*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332.

Gaxotte, Pierre, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çev: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2004.

Groc, Gérard, “*Les Premiers Contacts de l’Empire Ottoman avec le Message de la Révolution Française (1789 – 1807)*”, *La Révolution Française La Turquie et L’Iran*, Direction: Semih Vaner, C.E.M.O.T.I., 1991, ss. 21 – 47.

Günaltay, Şemsettin, *Tarih I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

Halaçoğlu, Yusuf, “*Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa*”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 1 – 6.

Halkin, Léon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev: Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982.

Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi, (1278/1862 – 1286/1869)*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.

Hayta, Necdet; Ünal, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

Hıfzı Veldet, “*Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*”, *Tanzimat* 1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 140 – 209.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300 – 1600)*, Çev: Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2003.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Cilt 1, Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

İslamoğlu, Huri, *Neden Avrupa Tarihi?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

İsmail Hakkı, *Tarih ve Terbiye*, Semih Lütfi Bitik ve Basım Evi, İstanbul, 1935.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt I - III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Tarihsiz.

Karal, Enver Ziya, “*Mahmud II*”, İA, Cilt 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 165 – 170.

Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü*, Çev: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.

Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Köprülü, M. Fuad, “*Bayrak*”, İA, Cilt 2, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 401 – 420.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981.

Köprülü, Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Kuneralp, Sinan, *Bir Osmanlı Aydınının Gözüyle Fransız İhtilâli: Ali Kemal'in Ricâl-i İhtilâl'i, 200. Yıldönümünde Fransız İhtilâli ve Türkiye Sempozyumunda Sunulan Bildiriler*, Yay. Muharrem Şen vd., Selçuk Üniversitesi, Konya, 1991, ss. 147 – 150.

Kütükoğlu, Bekir, “*Tarihçi Cevdet Paşa*”, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 107 – 114.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Ludwig, Emil, *Napoleon*, Çev: Mehmet Tanju Akad, 2 cilt, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1998.

- Mahmud, S.F., *İslâm Tarihi*, Çev: A. Kevenoğlu, Ayhan Sümer, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Malraux, André, *İngiltere Tarihi*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.
- Mardin, Ebul'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Meriç, Ümid, "Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa", Ahmet Cevdet Paşa, Vefatının 100. Yılına Armağan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, ss. 9 -16.
- Mornet, Daniel, *Fransız Edebiyatı Tarihi*, Çev: Nevin Yürür, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1946.
- Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, Çev: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Nisbet, Robert A., *The Sociological Tradition*, Heinemann Education Books, London, 1980.
- Nisbet, Robert A., *Muhafazakârlık, Düş ve Gerçek*, Haz: Kudret Bülbül, Ankara, 2007.
- Ortaylı, İlber, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler, yay. Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 163 – 172.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- Ölmezoğlu, Ali, "Cevdet Paşa", İA, Cilt 3, Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 114 – 123.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1984.
- Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Parker, Geoffrey, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler*, Çev: Tuncay Zorlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946.

Pinnow, Hermann, *Almanya Tarihi*, Çev: Fehmi Baldaş, Kanaat Kitabevi, 2 cilt, İstanbul, 1940.

Renan, Ernest, “*Millet Nedir?*”, Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conférences), Çev: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, ss. 97 – 125.

Renan, Ernest, *Nutuklar ve Konferanslar*, (Discours et Conférences), Çev: Ziya İshan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946.

Sabri Cemil, *Küçük Tarih-i Umûmî*, Kütübhan-e İslâm ve Askerî, İstanbul, 1328.

Sainte – Beuve, “*Kardinal Richelie’nün Mektupları, Verdiği Talimat ve Devlet Vesikaları*”, *Pazartesi Konuşmaları*, Seçmeler I, (Causeries du Lundi), Çev: Fehmi Baldaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952.

Sainte - Beuve, *Pazartesi Konuşmaları*, Seçmeler I, (Causeries du Lundi), Çev: Fehmi Baldaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981.

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986.

Sédillot, René, *The History of the World*, Translator: Gerard Hopkins, Mentor Books, The New American Library, New York, 1953.

Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi (Essai d’une Histoire Comparée des Peuples de l’Europe)*, Çev: Sâmih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.

Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında, Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

Shaw, Stanford J, Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2. Cilt, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983.

Siegfried, André, *Milletlerin Karakterleri (L’Ame des Peuples)*, Çev: Sâmih Tiryakioğlu, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1961.

Soboul, Albert, *Fransız İnkılâbı Tarihi*, Çev: Şerif Hulûsi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1969.

Soysal, İsmail, “*Fransız İhtilâli’nin Osmanlı Devleti’nde Yarattığı İlk İzlenimler*”, 200. Yıldönümünde Fransız İhtilâli ve Türkiye Sempozyumunda Sunulan Bildiriler, Yay. Muharrem Şen vd., Selçuk Üniversitesi, Konya, 1991 ss. 19 – 25.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Rusya Tarihi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.

Tocqueville, Alexis de, *Eski Rejim ve Devrim*, Çev: Turhan Ilgaz, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Tolun, Haydar, *Yabancı Kelimeler Lûgati*, Mektepliler Pazarı, Bursa Yeni Basımevi, 1939.

Tunaya, Tarık Zafer, “*Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid*”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c. 2, ss. 30 – 31.

Üçok, Coşkun, *Siyasal Tarih (1789 – 1960)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 1979.

Wells, H.G., *A Short History of the World*, Penguin Books Limited, London, 1942.

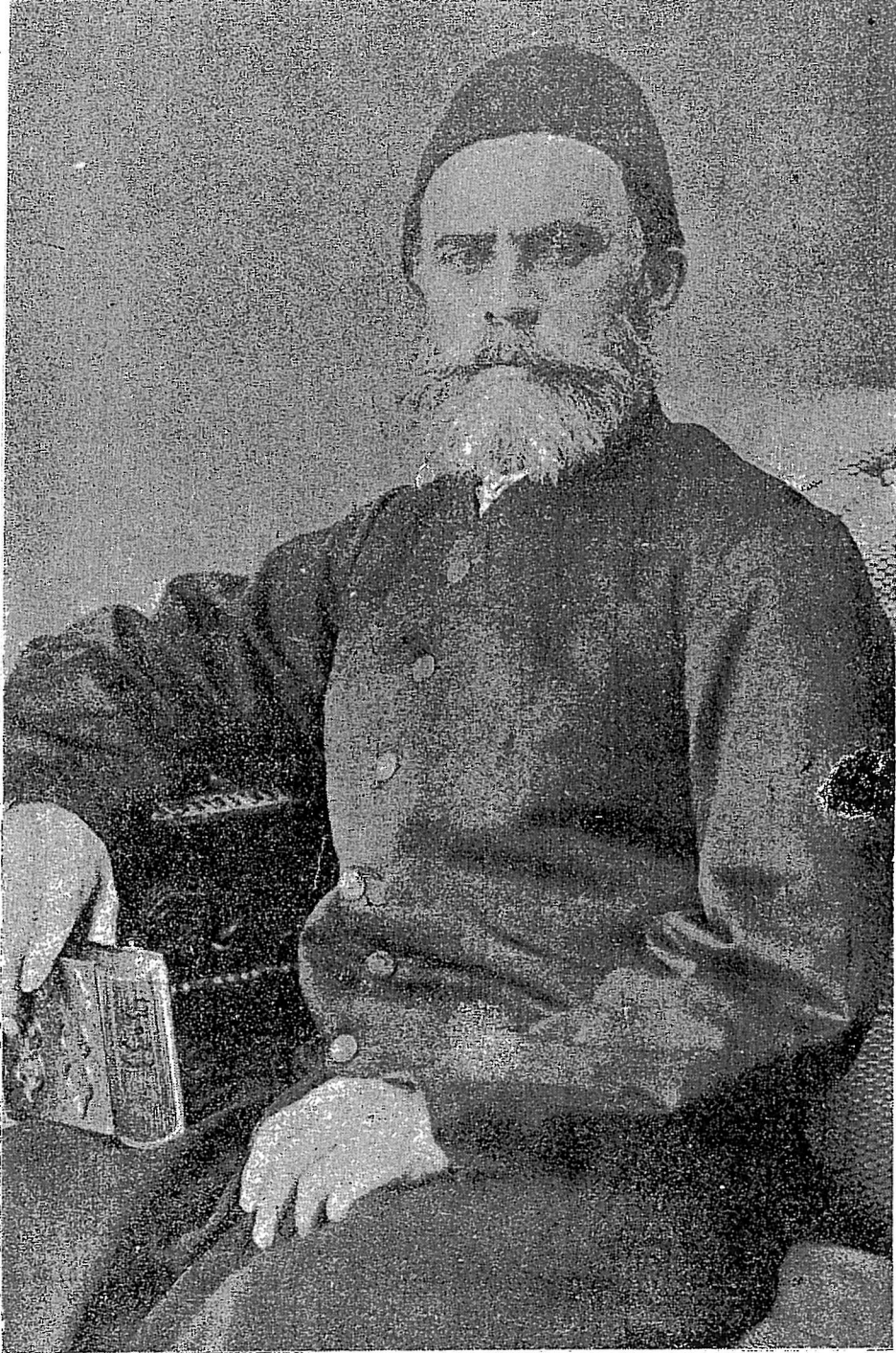
Yerasimos, Stéphane, “*Les Premiers Témoignages sur la France Post-Révolutionnaire: Les Rapports des Ambassadeurs Ottomans a Paris pendant le Directoire, le Consulat et l'Empire*”, La Révolution Française La Turquie et L'Iran, C.E.M.O.T.I, 1991, ss. 47 – 59.

Yınanç, Mükrimin Halil, “*Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*”, Tanzimat 2, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1999, ss. 573 – 595.

Yurdoğlu, İhsan, *İngilterenin Tarihi, Tarihten Evvelki Devirden XII. Yüzyılın Sonunda Kadar*, Cilt: 1, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul, 1945.

EKLER

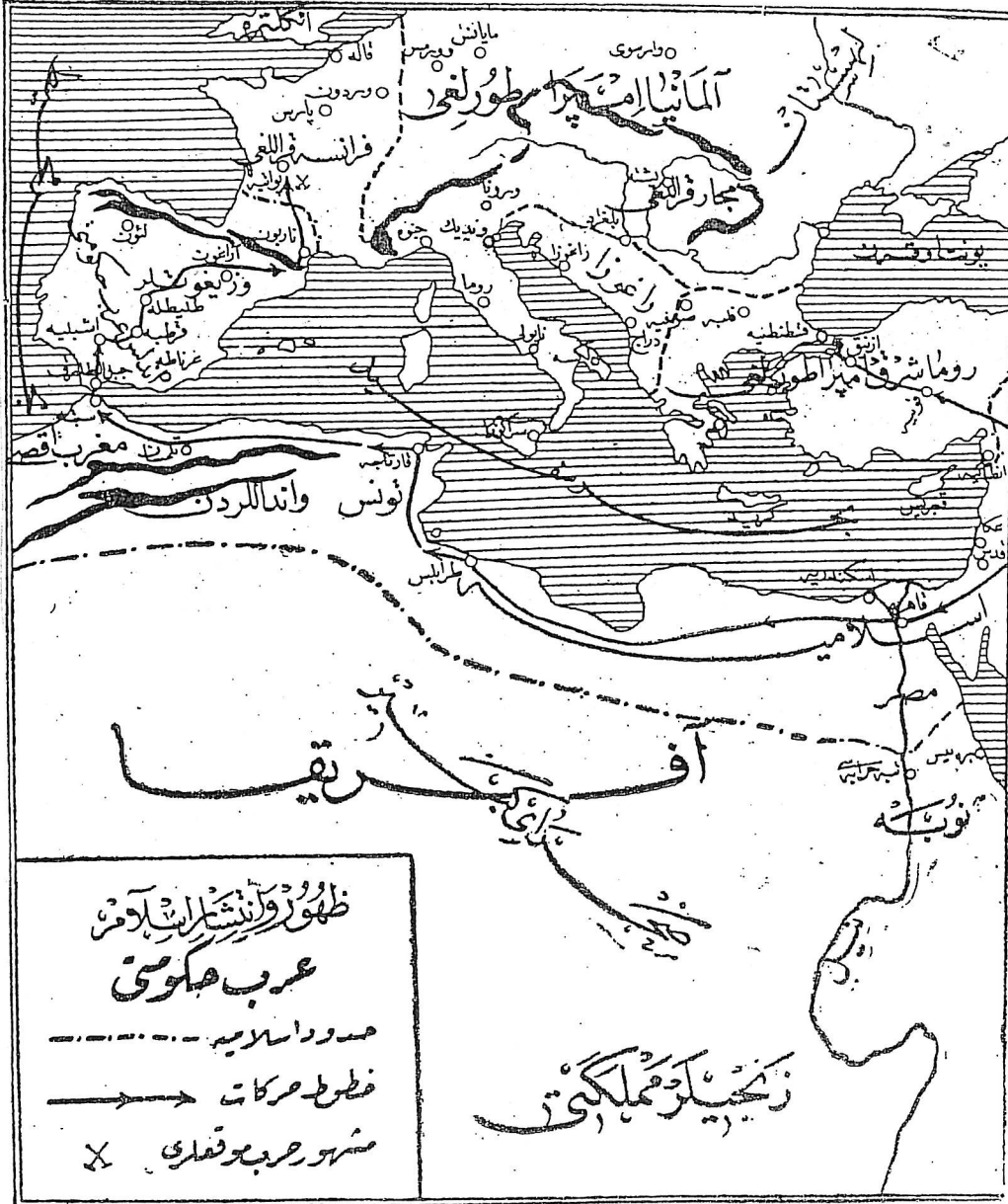
Ek. 1 : Ahmed Cevdet Paşa

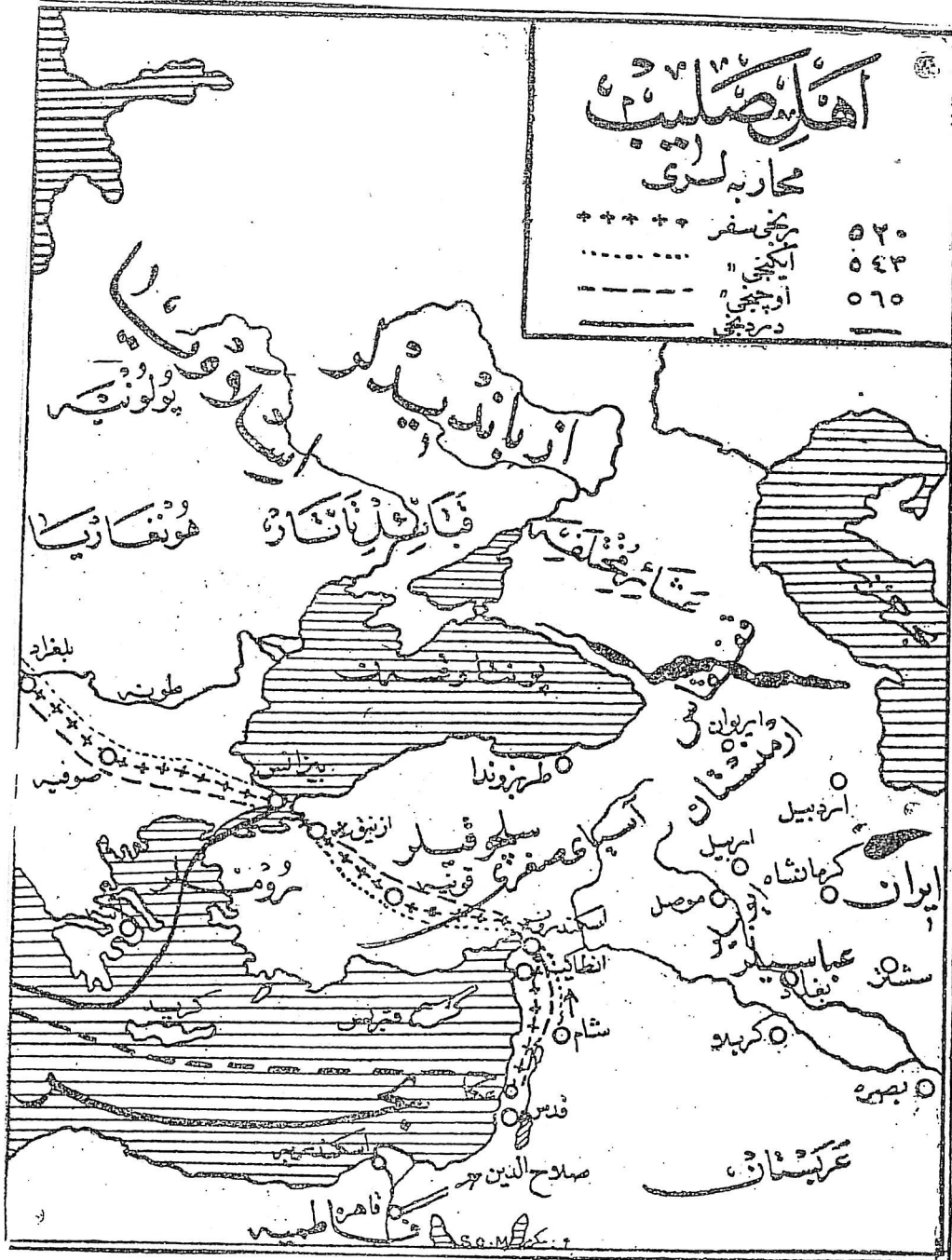
Ek. 2 : Antik Çağ

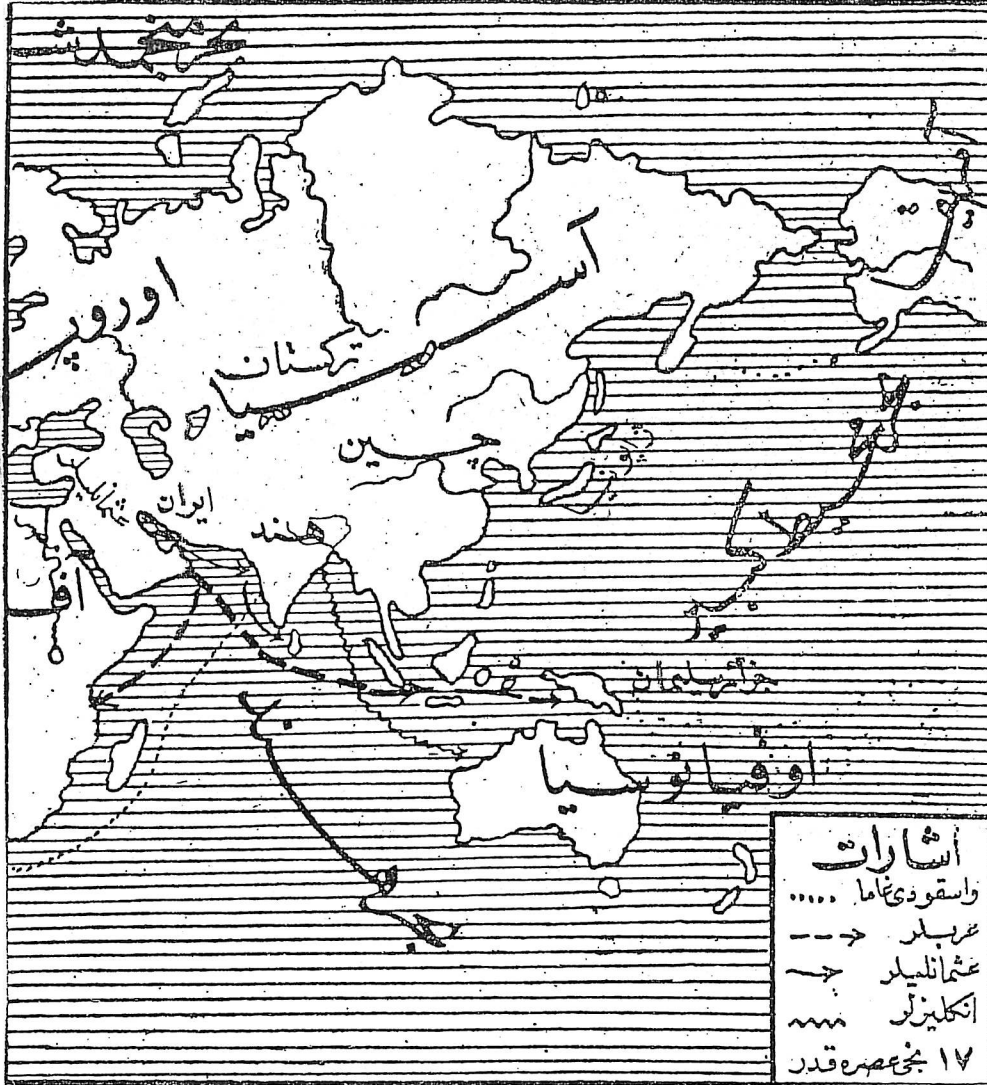
Ek. 4 : İslâm Fetihleri

Ek. 5 : Haçlı Seferleri

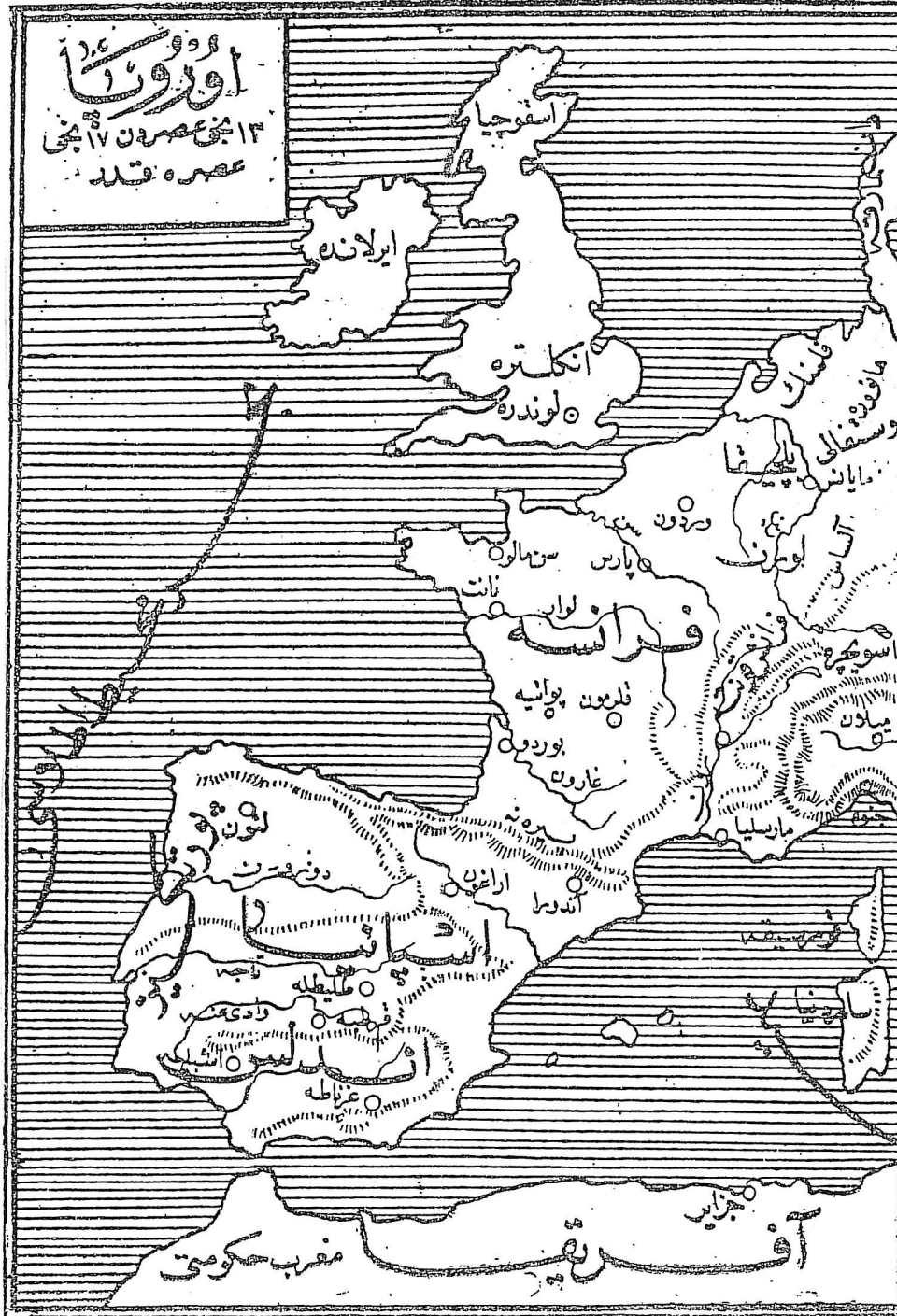
Ek. 6 : Ümit Burnu

Ek. 7 : Amerika'nın Keşfi

Ek. 8 : Yeniçağ

Ek. 9 :Napoleon Savaşları

Ek. 10 : Sultan Süleyman tarafından Fransa Kralı Françesko'ya irsâl
buyurulmuş olan Nâme-i Hümayun sûreti

(۳)

* سلطان سليمان طرفندن فرانسه قرالی فرانچسكويه ارسال بيورلمش *

* اولان نامه همايون صورتى *

هو العلى الغنى المعطى المعين

حضرت عزت جلت قدرته وعلت كلمته نك عنايتى ومهر سپهر نبوت اختر برج
فتوت يشواى زمرة انبيا مقتداى فرقة اسفيا محمد مصطفى نك صلى الله تعالى عليه
وسلم معجزات كثيرة البركاتى ودرت يارينك كه ابو بكر وعمر وعثمان وعلی در
رضوان الله تعالى عليهم اجمعين انلرك وجميع اولياء اللهك ارواح مقدسه لرى
مرافقتى ايله بن كه سلطان سلاطين وبرهان الخواقين تاج بخش خسروان روى
زمين ظل الله فى الارضين اتى دكرك وقره دكرك وروم ايلينك واناطولينك
وقرمانك ورومك وولايت ذواتقدرية نك وديار بكرك وكردستانك وآذربايجانك
وعجمك وشامك وحلبك ومصرك ومكة نك ومدينة نك وقدسك وكليا ديار عربك
ويمنك ودخى نجه مملكتلرك كى اباى كرام واجداد عظام انار الله براهينهم قوت
قاهره لريله فتح ايلدكلى وجناب جلالات مايم دخى تبغ آتشبار وشمشير ظفر
نكارم ايله فتح ايلدوكم نجه ديارك سلطانى وبادشاهى سلطان بايزيد خان اوغلى
سلطان سليم خان اوغلى سلطان سليمان خانم سنكه فرانجه ولايتك قرالى
فرانچسكوسن دركاه سلاطين پناهه يرار آدمك فرانقبان ايله مكتوب كوندروب
وبعض اغز خبرى دخى اصمريلوب مملكتكزه دشمن مستولى اولوب الان حبسه
ايدوكلى اعلام ايدوب خلاصكز خصوصنده بوجانبدين عنايت مدد استدا
ايلمشينز هر نكه ديمش ايسكز بنوم پايه سرير عالم مصيرمه عرض اولنوب على
سبيل التفصيل علم شريفم محيط اولوب تمام معلوم اولدى امدى پادشاهلر صفاق
وجبس اولنماق عجب دكدر . كوكوكلى خوش طوتوب آزرده خاطر اوليه سز
اويله اولسه بزم اباى كرام واجداد عظامز نور الله مراقدهم دائما دفع دشمن
وفتح ممالك ايجون سفردن خالى اوليوب بز دخى انلرك طريقه سالك اولوب
هر زمانده مملكتلر وصعب وحصين قلعه لفتح ايلوب كيجه وكوندوز آتمز اكرلنمش
وقليجمن قوشانلمشدر . حق سبحانه وتعالى خيرلر ميسر ايلوب مشيت واراقتى
نيه متعلق اولمش ايسه وجوده كله باقى احوال واخبار نه ايسه مذكور آدمكردن
استنطاق اولنوب معلومكز اوله شويله بيله سز تخر يرانى اوائل شهر آخر الربيعين

بمقام دارالسلطنة العلية
قسطنطينية المحمية المحروسة

لسنة اثنتين وثلاثين وتسعمائة .

Ek. 11 : Rusya çarı Petro'nun Vasiyetnâmesi

آشی تعمیر اولنور برایش اختراعيله بتون بتون ضررسز برشی اولمشدر بوزاده برطاقم قادیلر وارکه بونی صنعت اتخاذا ایدوب یازک شدتلی صیجاقلری کچدکدن صکره کوز فصلنده ایلول آینده اجرا ایدرلر . شویله که بیجه آدمیلر اجابته خبر کوندروب آشیلامق استرمیسین دیو استفسار ایدرلر . وجمیت ایدوب تفرجه کیدرلر تمام اون بش اون الی کشی بریره اجتماع ایتدکلرند . براختیار قاری برجوز قبوغی ایچنده ال ایوجیچک چیقارمش اولنلردن برینک چیچکی جراحی کتوروب قنی طمر کدن آشیلامق استرمیسین دیو هر کسدن سوال ایدر واکا کوره اول طمری دلرکه آچیسنی الحق برطرمق آچیسنی قدر اوله ییلور اورایه اکنه نك آله بیلدیکی قدر جراحی القای ایدر واوزرینه بریام جوز قبوغی قادر وبوصورتله درت بش طمر آجر روملر اکثریا متعصب اولدقلرندن برالکلرینک اورته سندن و برر قوللرندن و برر کوسلرندن آچدیروب خاچ واری آشیلامق . اعتیاد ایتشلردر اما بو آشیلرک زر پارچه اثری قالدیفندن صوکی بک فنا اوله یور . بوجهته متعصب اولینلر دیزلرندن و یاخود قوللرینک کورنمز لرلرندن آشیلا دیزلر . کرک چوجقلر و کرک سائلری آشیلانقدنصکره اخشامه قدر اونیایوب اکنورلر و اخشامدنصکره کندولری چی الوب ایکی کون و نادرا اوج کون قدر یتاقده طورینه مجبور اولورلر یوزلرنده بیکرمی اوتوز قدر چیچک چیقدینی نادر اولوب ایلرک دخی اصلا لکیمی قالمز و سکر کون طرفنده برؤتام کتور . چیچکلر تمام اولدقلری وقت آشی اوریلان لرلر دن برصولی ماده آقار هیچ شبهه ایتمکه تخفیف مرضه یونک چوق مدخلی وارد نیجه بیک کشیلر هرسته بو عملاتی اجرا ایتدیروبورلر . فرانسه انلیچیسنی دیورکه بزورده اکلنجه ایچون ایلیجه لره کیدلیدیکی کی بوراده دخی هرکس چیچک چیقارمینی برتفرج اتخاذا ایده یور . آشیلانوبده تلف اولان هیچ یوقدر و بو نجر به لک نتیجه سندن بکانه درجه لرده امنیت کلش اولدینی کندی بسوکیلی چوجوجاغمه یایدیره جغم دیدیکمله سزک دخی معلوم و مجزومکنز اولور .

(۸)

* روسیه چاری پترو نك وصیتنامه سی *

برنجی بند عسکری دایما حربه الشدیروب جنک اور طومتق ایچون روسیه ملتک برتخاربه تمادیه حالنده بولمسی فقط امور مالیه نك اصلاحی ضمنده برارالتی عسکره میدان استراحت کوستریلور ایسه ده یته مشاقبا اردولرک تنظیمیه آن بان

هجومه وقت مساعد كوزدلمسى وشو صورتله روسيه نك تزايد قوت وتوسيع منافعى
 ضمنتده وقت صالح وآسايشى خربه وامر حربى صلحه بروسيه قويه اتخاذايلمسى .
 ايكنجى بند هتكام محاربه ده اورويانك الك معلوماتلى بولنان ملل واقوامى
 ميانندن ضابطان عسكريه نك وائناى صلحه دخى ارباب علم ومعارفك جلب
 ودعوتنه هر كونه اسباب ممكنه نك صرف واجراسيله ممالك سائر نك منافع
 ومحسانندن روسيه ملتى استفاده ايندير مملكه برابر كندو مملكتنه مخصوص
 اولان محسانندن دخى نسه ضايح ايندير ممالك صورتلر نسه اعتنا اولنمى .
 اوچنجى بند اوروياده جريان ايندن كافة امور ومصالحه واختلاف و منازعاتى
 وخصوصيه شدت تقرى سبيله بلا واسطه استفاده اولنه بيلان آلمانيا ممالكى
 وقوعاته فرصت دوشد كجه مداخله ووضع يد ايلمسى .
 در دنجى بند له ممالكنه اختلافات داخله ومحاصره دائمه القاسيه تفرقه
 ايصال اولنقى وكبار مائى آنچه قوتيله جنب ايمك وحكومت مجلسارنده كسب
 نفوذ ايدوب قرال اتخابى خصوصنه مداخله ايدو بيلمك همچون رشوت اصولى
 قوللانق و روسيه طرفدارى اولنلرى اتخاب واجلابه دسترس اولندقدن صكره
 دخى حمايت وصحابتلر همچون درون ممالكه روسيه عسكربنى ادخال ايله بتون
 بتون تمكن واقامته وسيله وفرصت دوشنجه قنبر اورالزده عسكركه مذكوره بي
 مدت مديده اقامه سى اولنقى وبوحالده همجوار بولنان دولتلر طرفندن مخالفت
 كوسترلده بونلرك موقتاً اسكانلر همچون له ممالكنى مقاسمه ايدرك صكره دول
 سائر هه ويريلان حصه لرى كيرو المنه فرصت كوزدلك خصوصى لرى .
 بشنجى بند اسوجلونك ممالكندن تمكن اوله بيلديكى مرتبه زياده ير ضبط
 اولنوب استكمال مغلوبتته بر بهانه تدارك چون روسيه دولتى عليهه ابتدا
 اسوجلونك اعلان حرب ايله هجوم ايلمسى ايجاب ايندير مملكه سى وبونك همچون
 اسوجلوبى دائيمارقه لوهين ودانجارقه لوبى اسوجلودن تبريد وتبديد ايله بينلرنده
 مائة اختلاف ورقابتك دوام وبقاسى اسبابه صرف مساعى واهتمام اولنمى .
 التنجى بند روسيه خاندان امپراطوريه نك دائماً آلمانيا حكمدارانى خاندانى
 ميانندن قيز الوب قامليلجه تكثير روابط ازدواج واتحاد و اشتراك منافع ايلملرى
 وبوصورتاه آلمانيا دروننده اجراى نفوذ ايدرك ذاتاً ممالك مذكوره نك دخى
 كندى نفع ومصالحه ربه ربط اولنمى .
 بدنجى بند انكلتره دولتى امور بحريه سنده بزه الك زياده محتاج اولديقى مثللو

بزم قوه بحر به مركز بزايدنه دخي دولت مشاراليهاتك بك چوق فائده سي
اوله بيله جكندن امر تجارته اتفاقى سائرله ترجيح ايله ممالكمن محصولدن
كراسته وسائر ايشاتك انكلتره به بيعله التولنرني درون بمالكمنه جلب ايلمك
وطرفين تجار وكميجلري ميانده روابط ومناسبات متاديه پيدا ايدرك بو وسيله
ايله ممالكمنده تجارت وسير سفارين ماده لري توسيع اولنمى .
سكرنجى بند شمالاً بحر بالطقك وجنوباً بحر سياهك سواحله كون بكون
روسيه لولرك يابللملري .

طقوزنجى بند استانبوله وهندستانه ممكن اوله بيلديكى مرتبه تقرب اولنوب
استانبوله حكم ايدن بتون جهانك حكمدار صحيجى اوله بيله چكى قضيه مسلمه سنه
بنه گاه دولت عثمانيه به وگاه ايران دولته مجاربات متاديه احداث اولنه رق قره
دكرده ترسانه لري پيدا اولنمى ايچون رفته رفته بحر مذكوري وكذلك مقصدك
حسن حصوله الزم بر موقع اولمى حسييله بحر بالطنى دخي ضبط و بصره
كورفزينه قدر كيديله بيلمك ضميمه ايران دولتك زوال وانخطاطنى تعجيل
ايله ممكن اولدينى جالده ممالك شرقيه نك اسكى تجارتنى بر الشام طريقه اعاده
ايدرك جهانك انبارى متابه سنده اولان هندستانه قدر كيدلمى وبوچاره ايله
ارتقى انكلتره نك التولنردن استغنا حاصل ايدلمى .

اوننجى بند اوستريا دولتك اتفاق واتحادينى استحصال ايله ابقاسنه اهمت
اولنوب دولت مشاراليهاتك ايلروده المانيا ممالكى اوزرنده حكمدارلق اجراسنه
داير اولان افكارينى ظاهرده ترويج ايدرك ال التدين عليهنده سائر حكمدارانك
عروق محاسده لرينك تحريكه سنى وهر برلرينى روسيه دولتنده استمداد
واستعانه به تحريك ايله ايلروده ممالك مذكوره به حكم ايشمكلكنمى منتج اوله چق
صورته بر نوع حمايت اجرا اولنمى .

اون برنجى بند تركرى روم ايلي قطعه سنندن طرد وتبعيده اوستريا خانداننى
تخرىص ايدوب استانبولك ضبطده دخي ياعليهنده اوروبانك اسكى دولترى حربا
تسلط اولنقى وياخود آنان برلردن كندوسنه بر حصه چق كوسترلك صورتلر بيله
حسد ورقابتنى تسكين اولنه رق صكره بونك دخي اتندن نزع اولنمى .

اون ايكنجى بند پاپانك حكومت روحانيه سنى منكر و مجارستانده وممالك عثمانيه ده
وله ممالكنك جانب جنوبيسنده منتشر اولوب روم مذهبنده بولسان خريستيانلرك
جمله سنى اطرافزه جلب ايله كندولره روسيه دولتنى مرجع و معين اتخاذا ايتد بر يلوب
بونلره على العموم بر نوع تفوذ و حكومت رهبانیه اجراسيچون اول باول مذهبه

بر ریاست احدائه چالیشلمسی و بو طریق ایله دشمنلر بیزك هر بزی ولایتلرنده
غیر تکلیف و معاون بر جوق دوستلر قزانلمسی .

اون اوچنجی بند بوصولتلا ایله اسوجلو بریشان و ایرانلو مغلوب و لهلو محکوم
اولوب ممالک عثمانیه دخی ضبط اولندقده اردولر بیز بریره جمع اولنه رقی قره دکز
ایله بحر بالطقی دخی قوه بحر به من ایله محافظه اولنه جفتدن اشته اولوقت بتون
دنیانک حکمدار لغنی بینمزدده تقسیم ایتمک صورتی ابتدا فرانسه دولته و بعده
اوستریا دولته منفردا وظایت خفی اوله رقی عرض و تکلیف اولنق و بوصولتی
ایکسندن بری بهمه حال قبول ایله جکندن هر برولر بیزك عرض و استکباری
برخوشجه بسلیله رک صورت مذکورده بی قبول ایدن ایتمسه جک اولانک تنکیلی
ایچون علیهنده اعمال اولنق و چونکه روسیه دولتی بتون بتون ممالک شرقیه بی
حصراً ضبط ایتمش بولندی میثلا اوروپانک قطعاً عظامسی دخی هنوز بدتصرفه
کچورمش بولنه جفتدن شو ایکی دولتدن میدانده قالدجق اولان هر قنغیبی ایسه
انی دخی بالاخره سهولته قهر و تنکیل ایله بیله جکی .

اون دردنجی بند فرض محال اوله رقی دولتیندن هیچ بزی روسیه دولتک
اشبو تکلیفی شاید قبول ایتمککاری تقدیرده دخی بینلرنده نزاع و اختلاف
احدائه صرف افکار اولنق مقتضیاتدن اوله رقی شو صورتک استحضالیله برلریله
ایکسنی دخی اتعاب ایله کدن صکره اشته اولوقت روسیه دولتی بر فرصت قطعیه
کوزهدوب همان مجتمع اولان اردولر بی اول باول آلمانیا اوزریته سوق ایله
اولحوالیله هجوم ایتمسه برابر بر طرفدن دخی اتا طولیک اقوام متوعه سندن مرکب
لشکر فراوان ایله مملو بحر ازاقدن و بحر منجمد شمالیه کائن ارخانکل لیانندن
اخراج ایله جکی ایکی طاقم کلیتو کمی قافله سنی بحر سیاه و بحر بالطقدن مرتب
دونماری رفاقیله اق دکز و بحر محیط شمالیدن اعزاز و امرار ایدزک فرانسه
سواحلنی سیل کبی باصه جنی صره ده آلمانیا دخی هنوز بو حاله کرفسار اولمش
بولنور و بو ایکی ممالک واسعه بو وجهله مغلوب و منهزم اوله جفتدن اوروپانک قطعاً
باقیه سی بالسهوله و بلا محاربه کزدنداده انقیاد اوله جنی نتایج طبیعه دن اولغله اشته
بو طریق ایله بتون اوروپا قطعیه سی فتح و تسخیر اولنق قابل اولور .

* قنارجیه عهد نامه سی *

برنجی ماده ایکی دولت بیننده سبقت ایدن هر دولو معادات و محاصره شمیدن

Ek. 12 : Tarih-i Cevdet'in H. 1309/ M. 1891 – 1892 Basımında Avrupa Tarihi'ne İlişkin Fihrist Maddeleri

<u>CİLT I</u>	<u>SAYFA</u>
Avrupa'nın ahvâl-i sâbika ve lâhikası hakkındadır	163
Bâbil ve Ninova şehirlerinin zuhûru	164
Zuhûr-ı Devlet-i Keldâniye ve Keyâniye	165
Yunan ve Roma Devletleri'nin zuhûru	166
Roma'da Din-i Nasârâ'nın zuhûru	170
İran'da Devlet-i Sâsâniye'nin ve Almanya'da Frankların zuhûru	171
Kostantiniye'nin binâsı ve Din-i Nasârâ'nın İlâmı ve Roma Devleti'nin ikiye inkisâmı	172
Hunların hurûcu ve Frankların Belçika'yı ve Angl ve Saksonların Britanya'yı zabt iyledikleri	173
Venedik Şehri'nin binâsı ve Devlet-i Rûmiye-i Garbiye'nin inkırâzı ve Alman Krallığı'nın zuhûru	175
Galya'da Frank Devleti'nin zuhûru	176
Katolik ve Aryan Mezhepleri'nin tahkîki ve Roma Kânunnâmesi'nin te'lifi	177
Papaların terakkî-i nüfuzları	179
Rumlarla Ehl-i Fars'ın muharebeleri	180
Kiliselerden tasâvirin ref'i münazaâsı ve Papa hükûmet-i cismâniyesinin mebdei ve Ehl-i İslâm'ın Avrupa'ya ubûru	181
Frank Devleti'nin teceddüdü ve Papaların hükümdârân sırasına geçdiği	182
Şarlman'ın Roma İmparatoru ünvanını aldığı ve Şark ve Garp Kiliseleri'nin birbirinden ayrıldığı	185
Frank Devleti'nin üçe taksimi	189
Feodalite usûlünün tafsili	191
İmparator ünvanının Almanya Kralı'na geçdiği	193
İngiltere ve Rusya Devletleri'nin zuhûru	194
Avusturya Marzbanlığı'nın ihdâsı	196

Muhârebât-ı Sâlibiye	198
Atabeğan Devleti'nin Ehl-i Sâlib ile Muhârebesi	199
Selahaddin'in muhârebeleri	201
Lâtinlerin Kostantiniye'yi zapt eyledikleri	201
Fransa Kralı'nın esâreti ve Kölemenler'in galebesi	203
Muhârebe-i Sâlibiye'nin hitâmı ve	
Avrupa'da ulûm-ı hikemiyenin şüyûu	204
Fransa'da Meclis-i Mebusân teşkîli	205
Almanya'nın bazı ahvâli	206
Fransa ve İngiltere arasında muhârebe zuhûru	207
Hapsburg Hânedânı'nın Almanya İmparatorluğu'na intihâbı	211
Fransa'da asâkir-i muvazzafa ihdâsı	212
Avrupaca inkılâbât-ı azîme	213
Şarliken'in imparatorluğu	214
Protestan Mezhebi'nin şüyûu	215
Jüjvit tarîkinin ve Hukûk-ı Düvel fenninin zuhûru	216
Devlet-i Âliye ile Düvel-i Avrupa meyânelerinde mûahedelerin	
mebdei ve diplomasi fenninin zuhûru	217
Rusya'nın tevsîi	218
Fransa'da Encümen-i Dâniş teşkîli ve Almanya mecâ(l)isinin	
usûl-i ini'kadı	220
Fransa'da ve İngiltere'de ihtilâller zuhûru	221
Fransızca'nın lisân-ı umûmî ittihaz olunduğu	223
Düvel-i Avrupa beyninde muhârebe vukûu	224
Prusya Krallığı'nın zuhûru	226
Rusya ve İngiltere Devletleri'nin kesb-i vüsât ve kuvvet eyledikleri	227
Fransa'nın tekessür-i düyûnu	228
Avrupa'da yine muhârebe zuhûru	229
Fransa'da efkâr-ı umûmiyenin ihtilâli	230
Sefer-i Heft Sâle	232
İstirad. Çiçek Aşısı hakkındadır	233
Lehistan'ın birinci mukâsemesi	238
Fransa'nın iğtişâş-ı ahvâli ve mâliyesinin ihtilâli	239

Rusya Devleti'nin keyfiyet-i tevsî'i ve terakkîsi 241

CİLT II

Amerika Cumhûriyeti'nin Teşekkülü 265

CİLT VI

Fransa İhtilâli'nin keyfiyet-i zuhûriyle bazı müteferrûası 158

Vekâyi-i Sene 1210 196

Ponaparte'nin Kumandanlığı 198

Ahbâr-ı Hâriciye 277

Ahvâl-i politikiyenin tagayyürü 279

Fransa'nın ahvâl-i dâhiliyesi 286

CİLT VII

Ponaparte'nin Baş Konsolos olduğu 68

Ahvâl-i Düvel-i Avrupa ve bazı ahvâl-i Mısıriye 105

Musâlâha-i Umûmiye-i Avrupa 138

CİLT VIII

Napolyon Ponaparte'nin Fransız İmparatoru olduğu 5

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Bursa, 1985

Öğr.Gördüğü Kurumlar	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2000	2003	Bursa Anadolu Lisesi
Lisans	2003	2007	Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2007		Uludağ Üniversitesi

Doktora :

Medeni Durum : Bekar

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi : İngilizce, iyi

Çalıştığı Kurum (lar) : Başlama ve Ayrılma Tarihleri Çalışılan Kurumun Adı

1.

...

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar :

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar :

Diğer :

Ekin Erdem